

FÖLD —ÉS— EMBER

NEGYEDÉVENKINT MEGJELENŐ TUDOMÁNYOS
SZEMLE ~ SZERKESZTI:

KOGUTOWICZ KÁROLY

VII. ÉVF.
ELSŐ ÉS MÁSODIK SZÁM
1927

SZERKESZTŐSÉG:
SZEGED, EGYETEMI FÖLDRAJZI INTÉZET
—
A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG EMBERFÖLDRAJZI
SZAKOSZTÁLYÁNAK KIADÁSA
BUDAPEST

TARTALOM.

Értekezések:

Lap

<i>Kogutowicz Károly</i> : Szeged emberföldrajzi problémái . . .	1 — 20
<i>Márton Görgy</i> : A makói hagyma termesztése	21 — 64
<i>Kiss Lajos</i> : A kállósemlő Nagy-Mohostó és környéke . . .	47 — 52
<i>Bella Lajos</i> : A vaskori II. időszakának magyarországi telepei	53 — 55
<i>Ürmössyné Nagy Julia</i> : Gödöllő emberföldrajzi leírása . . .	56 — 92
<i>Dr. Rapaics Raymund</i> : Magyarország életföldrajzi térképe .	93 — 99

Szemle:

Vuia, Romulus: Tara Haşgului şi regiunea Pădurenilor (Hát-szegvidéke és az Erdőhát) (Szabó Imre). — *Dr. Györffy István*: Az Alföldi kertes városok. (Kanszky Márton). — *Csige Varga Antal*: Békés-bihari árvizkönyv. (Kanszky Márton). — *Dr. Gesztelyi Nagy László*: A magyar tanyakérdés. (Szakáll Zsigmond). — A szikós és szikes területek elterjedése, javításuknak módjai és gazdasági jelentősége. (Szakáll Zsigmond). *Treitz Péter*: A szántóföldi talaj ojtása. (Szakáll Zsigmond). — *Matolykai Papp István*: A vadvizek levezetésének kérdése. (Kanszky Márton). — *Dr. Frida Reiche*: Greifswald, eine Stadtmonographie auf geographischer Grundlage. (Kanszky Márton). — *Haack, Hermann*: Wirtschaftskarte der Spanischen Halbinsel. (Szakáll Zsigmond). — *Dr. E. Kalischer*: Das Wenschow. Relief im Unterriht. (Kanszky Márton). — *Lambrecht Kálmán*: Az ősemlék. (Gaál István). 100 — 119

Apró közlemények:

Perecseny. (B. Zs.). — *Gödöllő*. (B. Zs.). — *Dalmad*. (B. Zs.). — *Cirák*. (B. Zs.). — *Köbölkut*. (B. Zs.). — *Szalómája*. (B. Zs.). — *Barcz, Barczika, Barczaság*. (B. Zs.). — *Kömrög*. (B. Zs.). — *Kocsola*. (B. Zs.). 120 — 125

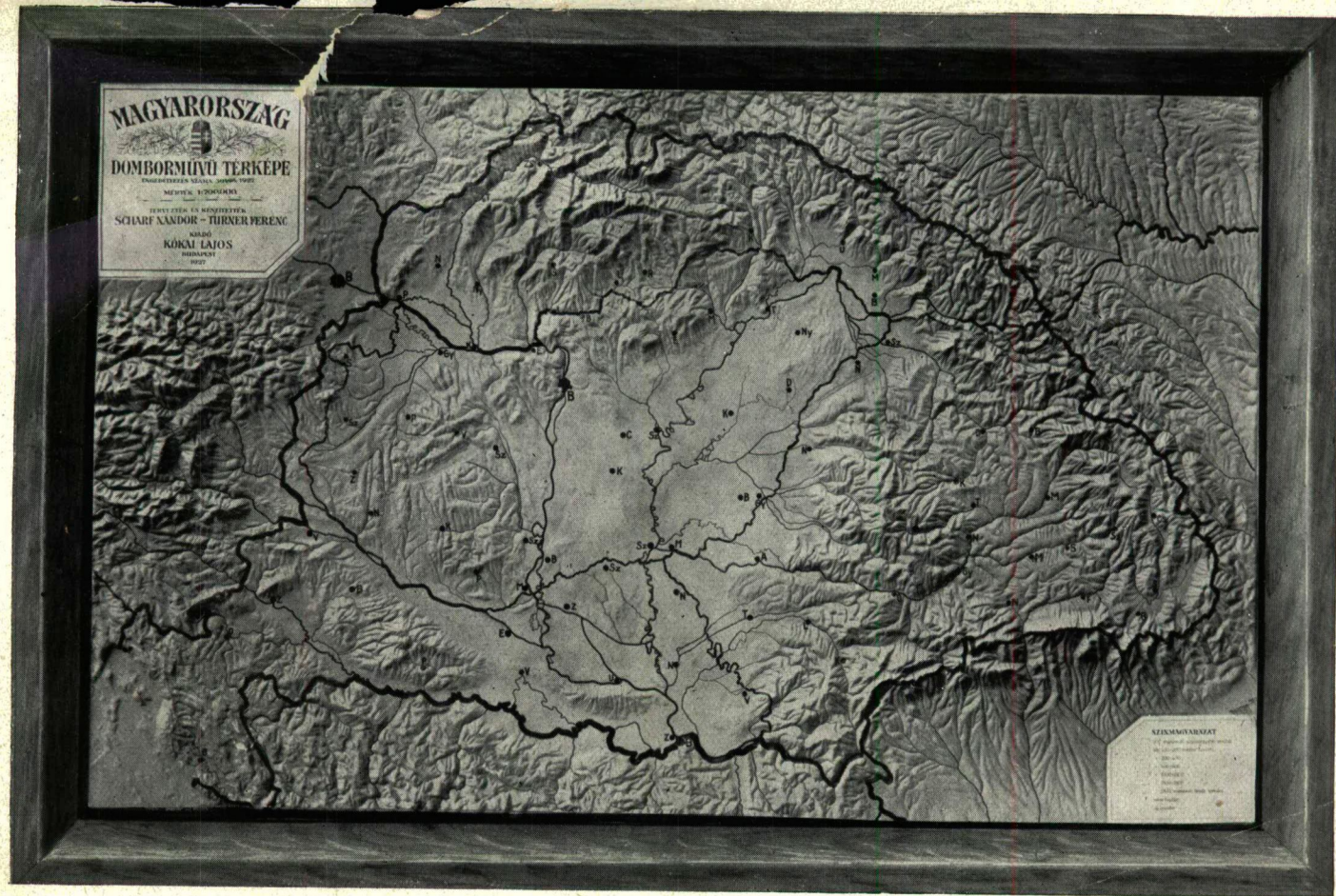
Folyóiratszemle 126 — 128
 8 drb térképmelléklet.
 8 drb képmelléklet.

A FÖLD ÉS EMBER

egyes füzeteinek ára 2 pengő, egész évfolyam (4 füzet) előfizetési
 ára 6 pengő.

**Iskolák, könyvtárak, tanárok, tisztviselőknek kedvezményes
 előfizetési ár egész évre 2 pengő.**

**A folyóirat közleményeire való jogainkat fenntartjuk !
 A közlemények csakis a forrás megnevezésével idézhetők.**

FÖLD ÉS EMBER, 1927. évi. I. melléklet.

KÖKAI LAJOS KIADÁSA, BUDAPEST.

Szeged emberföldrajzi problémái.

I.

Már csaknem négy esztendeje, hogy a sors Szegedre sodort. Az első két esztendőben Pestről jártam le, előadásaim megtartására. Rengeteg időt töltöttem a vonaton, miközben magamba szívtam az Alföld élém táruló szebbnél-szebb tájképeit; láttam őket a tavasz bámulatos színpompájában, tikkasztó nyári melegben, az őszi komor színezésében és téli dermedtségükben. Gyakran, helyesebben szüntelen azon töprengtem, vajjon mik itt a geográfus feladatai, hogyan fogjuk meg a problémát? Így gyűltek egybe azok a gondolatok, melyeket most itt közreadok. Talán még korai közlésük, egészen bizonyos, hogy még nem ölelik fel a problémát egész területében, de a Szegedi Egyetem Barátai Körének bölcsészeti szakosztályában egyik legutóbb tartott előadásom alkalmából barátaim biztattak, hogy vizsgálódásaimmal a nyilvánosság elé lépjek: így most megteszem ezt.

Szeged problémája nem szakítható ki környezetéből, az *Alföldből*. Valljuk be őszintén, a Nagy Magyar Alföld, a legigazibb magyar táj, még ma is szinte „*Terra Incognita*”. Bármily kérdéssel foglalkozzunk is itt, általános alföldi problémákba ütközünk, melyeken nem lehet egyszerűen átsiklanunk. Ha viszont megtalálnók az Alföld földrajzi kutatásának helyes útját, a legtöbb szegedi problémára is megfelelő útmutatást nyernénk. Sőt tovább megyek és azt mondom, hogy tisztáznunk kell egyáltalán, mik a földrajzi kutatás céljai, mik a módszerei?

Ez semmiképpen sem meddő kitérés. Tanulságok bizonyítják, hogy erre már korábban nagy szükség lett volna. Mi, akiknek Lóczy Lajos volt mesterünk, valamennyien a geomorfologiai egyoldalú irány követői vagyunk vagy voltunk. Lóczy Lajos sohasem tagadta, hogy valójában geologus; élete végén munkásságát nem is szentelte más tudománynak. Amikor világraszóló balatoni kutatásaiba fogott, több milliárdnyi alapot

tudott biztosítani és ezekkel az anyagi eszközökkel aránylag kicsiny kiterjedésű területet dolgoztatott fel csaknem kizárólag geográfus szakemberekkel, ő maga pedig az évtizedekig tartó földtani kutatásra adta magát. Ez nem akar „A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei” c. hatalmas munka lebecsülése lenni, nem zárkozhatunk el azonban attól a gondolattól, hogy ha a Magyar Földrajzi Társaság tudatos geográfiai munkatervvel fogott volna a munkába, talán több *földrajzi eredményt* érhetett volna el.

Amikor mi most a Nagy Magyar Alföld kutatásába fogunk, sokkal nagyobb területtel állunk szemben, de ugyanakkor koldússzegényen, egyedül a kutatás vágyától fűtötten látunk munkához. Azonkívül gyorsabban is szeretnénk célt érni, hiszen a geografiára Magyarországon még egyéb feladatok is várnak. Igen gondos, tervszerű előmunkálatokra van tehát szükség, mert szellemi és anyagi erőinkkel nagyon takarékosan kell majd bánnunk.

Fölvetődik tehát a *földrajz lényegének, tárgykörének és módszerének* a problémája, amiről az utóbbi esztendőkből sokat vitatkoztak, de bár a vélemények még szerteágazók, a földrajz feladatát ma már mégis világosabban látjuk.

Két felfogás áll egymással szemben.

Az egyik szerint a földrajz *általános földtudomány*. Vizsgálja az egész Földet, mint égitestet s így a földrajzba tartozik a kozmografia, geofizika, meteorologia, oceanografia, hidrologia, stb., stb. Ennek egyik természetes következménye, hogy az u. n. általános földrajz túlteng, sőt egyes geográfusok felfogása szerint *kizárólag* ez a földrajz tudományos része. Másrésről ez a felfogás alkalmas volt arra, hogy a földrajz önálló tudományvoltába vetett hitet alapijában megingassa, mert a segédtudományok művelői, a geofizikusok, a csillagászok, a geodéták, a geológusok stb. a geográfusok törekvéseit illetéktelen határátlépésnek, sok esetben joggal laikus kísérletnek minősítették.

Ez a felfogás jellemzi a geológiától szabadulni nem tudó geomorfológusokat. *Richthofent, Pencket, Davist, nálunk Lóczyt, Cholnokyt és Prinzet.*

A geografia tudományos jogosultsága sokkal jobban domborodik ki, önállósága egyáltalán nem vitatható, ha *a másik, modernebb tábor* álláspontját fogadjuk el. Eszerint a geografia

nem természettudomány, nem is szellemi tudomány, hanem az asztronómiával és a geometriával együtt a *chorologikus tudományok* csoportját alkotja. Vizsgálataink tárgya nem a Föld, mint égitest, hanem kizárólag a *földfelszín*, de nem mint mértani felület, hanem háromdimenziós értelemben: az *életter*. A földrajz célja a Föld felszínének, egyes részeinek, a földségeknek, országoknak, tájaknak oknyomozó tudományos leírása. Az általános földrajz ennek a tudományos leíróföldrajznak csupán propedeutikája. A *lényeges rész a tudományos oknyomozó leíróföldrajz* (Hettner).

Ezzel nézetem szerint elejét vettük a határkérdésről való minden meddő vitatkozásnak és a tudományos geográfiai kutatások határát is kellően szűkre szabtuk.

Csak hogy még ilyen körülhatárolás mellett is a geográfia olyan jelenségekkel kénytelen foglalkozni, melyek többnyire a természettudományok körébe tartoznak. Önként felmerül tehát az a kérdés, mikor válik valamely jelenség, valamely tény földrajzivá? *Mi a földrajzi jelenség?* Érdekes, hogy erre feleletet alig találunk a földrajz metodikájáról szóló gazdag irodalomban. Akik az előbb ismertetett első felfogásnak hívei, adósok maradnak a felelettel. Nehéz is volna erre válaszolni, hiszen csupa olyan tényt volnának kénytelenek felsorolni, amely más tudományok kutatási tárgya. Választ csakis a chorologikus felfogás adhat. Legelőkelőbb képviselője, *Hettner Alfréd* mondja egyik helyen¹⁾ a következőket: „valamely tárgynak földrajzi elterjedése éppen úgy, mint története, az illető tárgyra vonatkozó tudomány körébe tartozik. A növénytan vagy az állattan nem mondhat le az általa ismertetett élőlények elterjedésének ismeretéről. Ez a feladat tehát nem tartozik a földrajzra; helytelen tehát az a meghatározás, hogy a földrajz a „hol?” tudománya. A földrajz azt kutatja, hogy a földfelszín, az életteret, illetőleg a földrészek, vagy földi helyek életterét mi tölti ki. És ezt nem szabad annyira korlátoznunk, mint azt némelyek teszik, hogy vizsgálódásaikat csak a látható, kézzelfogható jelenségekre terjesztik ki. Hogy valamely tény a geográfiának tárgya-e, azt nem dönti el, hogy

¹⁾ Alfred Hettner: Die Einheit der Geographie in Wissenschaft und Unterricht. (Die Geographie als Wissenschaft und Lehrfach, Berlin, 1919. 3. l.)

hozzátartozik-e a tájképhez, hanem hogy a táj lényeges része-e. Olyan jelenségnek kell lennie, amelyet ha figyelmen kívül hagyunk, a táj lényege teljesen megváltozik . . . Valamely jelenség földrajzi értékét valamennyi, ott a helyszínen működő jelenség összességében elfoglalt helyzete szabja meg. Tehát csak az olyan jelenség földrajzi, mely az illető földi térség egyéb jelenségeivel okozati összefüggésben áll és annál nagyobb földrajzi jelentősége, minél nagyobb mértékben meghatározó végeoka más jelenségeknek. Vagyis egyáltalán nem az a döntő, hogy az a jelenség helyről helyre más és más, hanem az, hogy helyben mekkorák a kölcsönhatásai“.

Hettner tehát megállapítja, hogy a földrajzi kölcsönhatások vizsgálatában szilárd alapokon nyugszik a földrajz egységes tudománya.

Az egyik szempont mindannak kikapcsolása, ami nem szorosan véve a földfelszínhez tartozó. A tér kijelölt részében: a földfelszínen pedig elsősorban azok a jelenségek jönnek figyelembe, amelyek éppen a térben keletkeznek, így az egy helyben lévő tárgyak vagy egymás mellett érvényesülő erők, tényezők, jelenségek *kölcsönhatásai*. Ez az a két szempont, melynek alapján szigorúan megszabott geográfiai kutató munka megindulhat.

A földrajzi jelenségre példát is óhajtok bemutatni. Vegyük az *esőcseppet*. Maga az a tény, hogy a napsugár melege párolgásra készíti az óceán vizét, az a magasba száll és később a lehülés vagy más hatásra kicsapódik, felhőt alkot, sőt csapadék alakjában visszahull a földre . . . mind ebben nincsen semmi földrajzi.

A nyugati légáramlás levegőjében a vízgőz Alföldünk felett állandóan nagy tömegekben vonul el. Ennek a vízgőznek legnagyobb része az Atlanti-Óceánból származik és belejutván a mérsékeltévi légáramlásba, megy a maga megszabott keleti útján messzi tájak felé. Ennek a vízgőznek egy része csapadék alakjában Alföldünket éri. Az Alföld felett elvonuló pára azonban az Alföldet érő csapadékhoz viszonyítva sokszorta nagyobb tömeg, csak hogy ez a fejünk felett száguld el, csak pillanatnyi hatásokat idézhet elő (felhőképződés, a napfénytartam redukciója, hőmérsékleti változások stb.). Egyébként azonban az alföldi táj szempontjából teljesen közömbös anyag, mely idegenből jön és a szelek szárnyán idegenbe száguld a nélkül,

hogy a tájon nyomot hagyja. Az alföldi táj azonban olyan nagyobb földrajzi egységnek, a Kárpáti-Medencének tagja, mely — szinte azt mondhatnám — olyan természeti sajátosságokkal van felruházva, hogy mint valami szívó elektromos központ viselkedik ezzel a fejünk felett elvonuló vízgőzzel szemben. Ennek a szívónak adott tulajdonságai évről-évre bámulatos törvényszerűséggel csaknem ugyanannyi vizet vonnak el a levegőből. (Természetesen eltekintünk most az időszakos ingadozásoktól és csak a hosszú évek során megállapított évi közepes mennyiségre gondolunk.)

A lehullott esőcsepp nem geográfiai jelenség, abban a pillanatban azonban, amikor a földfelszín bizonyos területén az esőcseppeknek meghatározott számú milliárdjai hullanak alá törvényszerűen, itt a talajt jellegzetes állapotába hozzák, az élőlényeknek állandóan meghatározott mennyiségű vizet nyújtanak és mindezek után állandó felesleget termelnek, mely a felszínen meghatározott szabályszerűséggel fut le, a tengerbe való levezetésére állandó vízlecsapoló-rendszernek kell kialakulnia: az esőcseppek milliárdjainak összessége a táj jellegének a meghatározásában fontos tényezővé lesz.

Látván már most a geográfiai eredményt, nemcsak a levegő páratartalma, a párolgás mértéke, az Alföld jellegzetes évi csapadékmennyisége, a talajvíz bősége és mindezek alapján a növényi élet lehetősége, folytatásképpen az emberi gazdálkodás feltételei, a folyórendszerekben pedig a közlekedés útvonalai, áradásaikban az emberi települések veszedelme, vízbőségükben a vízben szűkölködő területek öntözésének a lehetősége, az energiafejllesztés alapjai kötik le figyelmünket. Most már érdekel bennünket az is, hogy mi szabályozza fejünk felett a levegő mozgását, mi biztosítja benne a párákat és végül, hogy ezek az esőcseppek melyik világtájról származnak el hozzánk, melyek azok a tényezők ott, amelyek a jelenségek végeláthatatlan sorozatát idézik fel itt.

De pusztán mint fizikai tényező is nagyjelentőségű az a víztömeg, melyet a Kárpáti-Medence 600 mm.-es csodálatosan szabályos évi mennyiségben elvon a levegőtől. Mert ez a vízmennyiség nemcsak a táj éghajlatát jellemzi, hanem szabályozza az egész medence domborzatát is. Az esőcseppek milliárdjai szabályos barázdákat vájtak itt a Föld arculatába és a Magyar-Medence egységét mi sem jellemzi olyan pompásan,

mint éppen a folyórendszer egysége. Ez is legjobban a Tisza vízrendszerében jut kifejezésre.

Ezeknek a kérdéseknek a részleteivel foglalkozik a fizika, a meteorologia, a mérnöki tudomány, a morfológia, de vajjon melyik tartja feladatának, hogy azt az egy bizonyos folyót vizsgálja, amelyik pl. Afrika leggazdagabb országának életere. Vajjon melyik tudomány állapítja meg, hogy a Nilus miként szállítja a messzi forróégövi tájak csapadékfölségét a Szahara száraz, forró homokjára, hogyan küzdi le a reánézve el-lenséges helyi erőket amaz idegen tájak energiáival, hogy aztán megtermékenyítse völgyét, a Föld egyik leggazdagabb országát varázsolva a vígasztalan sivárság kellős közepébe? Ez is kétségtelen a földrajzi kölcsönhatások szép példája. Nem érdekli azonban a fizikust, a meteorologust, inkább a historikust, a nemzetgazdászt, a technikust, ellenben ezek egyike sem fogja a geografastól elvitatni reá való jogát.

Fentiekben talán sikerült megvilágítanom azt a kérdést, hogy mik azok a jelenségek, melyekkel a geográfiának kell foglalkoznia. Most egy lépéssel tovább haladhatunk módszertani vizsgálatainkban.

A földrajzi kölcsönhatások a földfelszín háromdimenziós terében működnek. Éppen ez a térbeliség teszi ezeket a hatásokat bonyolultakká, de egyúttal rendkívül érdekessé, vizsgálatukat nehezzé. A térben való elgondolás nem könnyű. Ezért a kisebb téregységek vizsgálatának módszeréhez kell folyamodnunk. A legkisebb földrajzi egység *a táj*.

A tájegység éles *körülhatárolása* ritkán fog tökéletesen sikerülni. A legalkalmasabb eljárás az lesz, hogy nagyobb egységből indulunk ki és azon belül igyekszünk utóbb egyre szűkebb határok közé szorítani vizsgálódásainkat. A földrajzi tájegységet egyik szellemes francia gyűjtőtálhoz hasonlította, melyben különböző erők, jelenségek, tárgyak találkoznak, vegyülnek. Legnagyobb részük szakadatlan mozgásban van; állandó a keveredés, energia-termelés, a tömegek vándorlása. Még jelentősebb ennél, hogy egész serege a jelenségeknek idegen tájakról érkező erőknek köszöni létét, szomszéd területek gyűjtő-medencéinek erői, anyagai idebevándorolnak, a helyeik pedig elszállíttatnak. Az emberi szemnek és időérzéknek mozdulatlan táj ennekfolytán állandó átalakulásban van, minden örökös moz-

gásban van és a változások már évtizedek múltán megállapíthatók.

Ha azt vizsgáljuk, hogy a táj átalakulásában az embernek minő szerep jut, azt látjuk, hogy ez a szerep gyakran felforgató átalakulásokra vezethet és éppen azért csodálkoznunk kell azon, hogy az emberföldrajz csak oly későre tudott magának elismerést kivívni.

Az antropogeográfia a földfelszint mint az emberiség életterét nézi. Ilyen szempontból vizsgálva, a táj még nagyobb változások színtere. Ezek közül leginkább figyelemreméltók azok a kölcsönhatások, melyek a táj megnövekedésére, energiáinak fokozott kiaknázására vezetnek. A megnövekedés lehet területi, azaz horizontális és térbeli, vagyis vertikális is. Ilyen *horizontális* irányú terjeszkedés legegyszerűbb esete pl., amikor az ember valamely idegen táj jellegzetes alkotórészeit ülteti át saját otthonába. Ilyen eset a burgonyának és a tengerinek Amerikából Európába való áthozatala. Nemcsak a magyar táj külső képét alakítja át ez a kulturnövény, éppen úgy, mint az ugyancsak idegenből hozott jegenye vagy az akác, hanem az ember életmódját is.²⁾ Már jóval nagyobb jelentőségű ugyancsak horizontális terjeszkedés az az eset, amikor az ember tengerentúli kapcsolatokat létesít, hogy a tömegek főtáplálékát küntről szerezze be. Ilyenkor rendszerint az következik be, hogy nemcsak az egykori hazai termőterületek szabadulnak fel, hanem odakünn csaknem határtalan területek állván rendelkezésre, a lakosság aránytalanul felszaporodik s maga ez a tény további következményekkel jár a hazai tájban, melyek sok tekintetben a vertikális irányban való növekedés csoportjába tartoznak. Ezt azonban figyelmen kívül hagyva, csak magában az a tény is nagy jelentőségű, hogy a táj horizontális irányban megnövekedett, most már csak lakóhelye és munkaterülete az embernek, a tápláló területek ellenben elkülönültek.

A táj *vertikális* kiterjesztésének legközönségesebb esetei a föld mélyébe való lehatolás a bányakincsek feltárása végett, valamint a felső levegőrétegek meghódítása a közlekedés céljaira.

A vertikális növekedésnek másik érdekes, általános esete

²⁾ Bátky Zsigmond: Kender és len, kukorica és burgonya elterjedése hazánkban. Föld és Ember 1921. 107. l.

a városi település, vagy ahogy Passarge elnevezte, a városi táj. A falusi település a maga túlnyomóan földszintes épületeivel, egyszerű horizontális alakulással. Ez még azokban az esetekben is áll, amikor egyik-másik népfajta falusi házai is emeletesek. Ezekben az esetekben ugyanis többnyire különböző célokat szolgálnak az épület különböző emeletei és csak az egyik, tehát egyetlen horizontális szint szolgálja az emberi lakás céljait. A városokban ezzel szemben túlnyomó az emeletesen egymás fölé települt lakás, sokkal nagyobb tehát a lakás sűrűség és a népsűrűség. Ennek túlzott megnyilvánulásai az amerikai metropolisok jellegzetes felhőkarcolóikkal. Itt már szépen észlelhetjük a városi táj vertikális növekedésének, rétegelttségének további következményeit. A nagy népsűrűség következtében a városok eredeti utcahálózata a mai forgalom lebonyolítására elégtelennek bizonyult. Ma már kénytelenek több emeletből álló közlekedési utakat építeni. Ezeknek előhírnökei a nagy városok forgalmasabb útkereszteződéseinél kényszerűségből már régen rendszeresített átjárók, vasúti felüljárók, a kocsutak alóljárói (alagutak), valamint a földalatti vasút. Amerikában most már kénytelenek arra gondolni, hogy a megnövekedett autóforgalom fenntartása érdekében a főútvonalakon ezek számára is külön földalatti utcákat építsenek. A forgalmas helyeken az autók várakozó helyeit külön erre a célra épített sajátságos épületlabirintusokba telepítik át stb. A lakóhely vertikális megnövekedése tehát maga után vonta az úthálózat vertikális megnövekedését is.

Végül még egy kérdést kell tisztáznunk. Meg kellene ugyanis eleve állapotodnunk abban, hogy vizsgálatainkat mely területre terjesztjük ki. Ez nem oly könnyű feladat, mert a természetben rendszerint nincsenek éles határok, ezen a nehézségen azonban túltehetjük magunkat, hiszen ezek a vizsgálataink egészen általánosak. Alföldi problémával foglalkozunk, tehát nem tesz semmit, ha esetről-esetre majd az egész Alföldre, majd csak a Tisza árterületére, némely esetben pedig éppen csak Szegedre irányítjuk figyelmünket. A nagyobb egységet könnyebb felismerni és viszont annak sajátságaival megösmerni, könnyebb lesz a kisebb egységet utóbb körülhatárolni.

II.

Szeged a *Nagy-Magyar-Alföld* közepén, annak legmélyebb vályújában, a Tisza völgyében fekszik. Európa mérsékeltéövi zónájába esik, már elég messze a tengertől. A szelek az év folyamán mindössze 5—600 mm. csapadékot hordanak ide. A táj egyik legjellegzetesebb eleme mégis a víz, mert nemcsak ez az 5—600 mm. vízmennyiség kerül az óceáni tájak felől ide, a Máramarosi-Havasok hegygyűrűjében felfogott többi csapadékmennyiség feleslege is ideérkezik a Tisza medrében. Hol kisebb, hol nagyobb tömegekben, egy év folyamán mégis hatalmas az a víztömeg, amely itt áthömpölyög és részben a talajt itatja át. De még ez sem elegendő. Az Alföld altalaja nagy mélységig csupa laza törmelék, hordalék, melyet keresztül jár a víz. A felszínen itt-ott mint vadvíz törve fel, kisebb mélységben a kutakat táplálja, a nagyobb mélységű rétegekben pedig az artézi kutak gázzal telített felszökő vizét szolgáltatja.

Egyszerű számítással meggyőződhetünk ennek a víztömegnek ijesztő nagyságáról. A Tisza vízgyűjtőterülete 160.000 km², erre a félországnyi területre évente legalább 600 mm. csapadék hull, kereken 100 milliárd köbméter! Ha nem veszne el ebből párolgás, talajba szivárgás, továbbá az élők (főként a növényzet) fogyasztása útján semmi sem, az egész vízmennyiségnek a Tiszán kellene lefolyania. Ez napi 270.000.000 köbméter volna! És ime azt látjuk, hogy nagy áradások idején, amikor rendszerint a levegő is párás, tehát a párolgás minimális, a talaj is átnedvesedett, tehát nem befogadóképes, a növényzet sem kíván már több vizet, Szegednél csakugyan kb. 2—300 millió köbméter a lefolyó vízmennyiség.

Ez a félelmetes ár valamikor rengeteg területet öntött el. A 160.000 km²-ből legalább 25.000 esett a Tisza árterületére. A Tisza-völgy alföldi szakaszának ez a széles vályúja ebben a korban egyetlen tenger volt, melyben nagy tavak, óriási mocsarak, feneketlen ingoványok, fekete lápok váltakoztak egymással s közöttük a Tiszába igyekvő folyók kígyóztak s minduntalan medret változtató lomha árjuk alig tudott utat találni a főfolyó felé.

Erről a vízívilágról, amelybe az első települők beköltöztek, alig tudunk ma már fogalmat alkotni magunknak. Pedig településföldrajzi tanulmányaink kezdetén igen fontos volna,

hogy ezekről az ősi állapotokról képet alkothassunk magunknak, hogy elgondolhassuk az ősi település módját ebben a csodálatos vízivilágban. Sajnos, ennek nagyon sok előfeltétele hiányzik még ma. Ennek megítélésében fontos szerep jutna a morfológiának. Az Alföld morfológiai kutatásának szükségességét már több mint két évtizede hangoztatják,³⁾ a helyzet azonban ma mégis az, hogy ennek a rónaságnak a felszínalakulását még nagy vonásaiban is alig ösmerjük. A legcsekélyebb lejtőszögnek itt nagy a jelentősége, de bizony ma meg sem kísérelhetjük ezeknek meghatározását, hiszen megbízható térképeink sincsenek erről a területről. Hasonló rónaságok térképeit pl. Hollandiában, Dániában 1 m.-es görbékkel szerkesztik. A bécsi katonai földrajzi intézet cselák térképészei valamikor 50 évvel ezelőtt jártak az Alföldön. A 25.000-es térképeken nagy keresve találjuk meg a 20 m.-es szintvonalakat, csak elvétve a 10 m.-eseket is. A vonalvezetésről első pillantásra megállapítható, hogy merész felületességgel szerkesztette rajzolójuk. Ennek az a következménye, hogy térképirodalmunkban egyetlen áttekintő térképet sem találunk az Alföld felszíni viszonyairól, amelyről legalább a főbb vonásokat leolvashatnók.⁴⁾ Pedig erre a célra egészen kicsiny mértékű térkép is megfelelne.⁵⁾

Csak nagyon kevés az az adat, amely némi útbaigazításul szolgálhat. Az okleveles adat is kevés és alig van feldolgozva. Hogy mennyi érdekes részlet hámozható ki ezekből, néhány magában álló kísérlet bizonyítja. Olyan tanulmányok, mint Kiss Lajosé Beszterec rétközi településéről,⁶⁾ némi fogalmat nyújt arról, hogy milyen lehetett valamikor az élet ebben a

³⁾ Cholnoky J.: Az Alföld felszíne. Földr. Közl. 1910. 413. l.

⁴⁾ Csak így eshetett meg, hogy pl. valamennyi iskolai térképünkön egészen a legutóbbi időkig, amíg a részletes térképeket tüzetesen át nem tanulmányoztam, a Kecskemét alatti Duna-Tiszaközi hátság legnagyobb magasságaként 153 m. szerepelt, holott az Bajától ész.-kel.-re 174 m.-ben kulminál! Lásd az 1910. évi iskolai atlasz Cholnoky szerkesztette térképét (8. lap) és az Áll. Térképező Intézet kiadásában megjelent 1923. évi atlasz 5. lapját. Nem szabad megelégednünk arról, hogy ez azt jelenti, hogy a korábbi 50 m.-nyi emelkedésből itt Bajánál egy csapásra 85 m.-nyi emelkedés lett. Nagy szintkülönbség az Alföldön 8—10 km.-es szakaszon!

⁵⁾ Az egyetlen szabatos áttekintő térkép Kogutowicz K.: Nemzetközi Világtérkép budapesti lapja. Mérték 1 : 1.000.000. Budapest, 1910.

⁶⁾ Kiss Lajos: Beszterec (Egy lápi kisközség leírása). Föld és Ember 1922. 209. l.

végtelen vízivilágban. A község szigeten keletkezett, útja egyetlen sem volt, a marhát még legelőre is csónakon vitték.

Ha ismét vissza térünk az előbb közölt számokhoz, arra az eredményre jutunk, hogy a Tisza kb. 25.000 km²-nyi árterülete oly hatalmas vízgyűjtő medence volt, melyben az árvizek tömegei nem sok változást idézhettek elő. A Tiszavölgyről pontos orometriai adataink nincsenek. Tekintsük egyszerűség kedvéért síma fenekű vályúnak, egészen lapos medencének. Ahhoz, hogy ebben az egyetlen nagy medencében a vízszínét 1 m.-rel emeljük, 25 milliárd m³ vízre volna szükségünk. Ezt a horribilis víztömeget a Tisza legnagyobb áradáskor 25 nap alatt szállítaná. Tehát még a legnagyobb árhullám is megtorpant ez előtt a nagy beltenger előtt, elveszett benne, mint csepp a tengerben. Így a természet abban az időben elvégezte azt, amit a mérnöki tudomány mível ma, az árterület közvetlen szomszédságában levő területeket és az ártérből kiemelkedő szigeteket megóvta az ár ellen. A szintváltozások csak igen csekélyek lehettek. A talajnak 1—2 m.-es kiemelkedése már elegendő volt ahhoz, hogy a terület állandóan árvízmentes legyen. És még egy másik körülmény is biztosította ezeket a területeket: a fenntről érkező árhullám a folyók szeszélyes kanyargásaiban, melyek útjukat roppant meghosszabbították, továbbá a rengeteg nádasban, mocsárban, melyen át kellett szüremkednie, olyan hatalmas késedelmet szenvedett, hogy az Alföldön korántsem okozott olyan veszedelmet, mint ahogyan a mai viszonyok szerint gondolnók.

Habár egyetlen vízország volt egykor a Tiszavölgy, melyben minden egyetlen természeti tényezőt uralt, a vizet, mégsem zárta ki tehát területéről az embert. Nagy általánosságban úgy tekinthetjük ezt a nagy egységet, mint amelyet középen egy az emberi letelepülés szempontjából anökumenének számítható borított, ennek partjai ellenben a letelepedésre alkalmas olyan területek voltak, amelyek mindazt az előnyt nyújtották, melyek a víz partjára általában jellemzők. Szépen fejt ki Györffy a karcagi kunhalmokkal kapcsolatban.⁷⁾ Feltűnő szabályossággal látjuk mindenütt ugyanazt a jelenséget: az emberi telepek sűrű nyomait az egykori vízparton. A legújabb sze-

⁷⁾ Györffy István: Kunhalmok és telephelyek a karcagi határban. Föld és Ember I. 59. l.

gedkörnyéki ásatások alkalmával ugyanezt tapasztalta *Móra Ferenc* is. A Maty-ér mentén húzódó hosszú, de nagyon csekély kiemelkedés sok százados, következetes egymásratelepülést igazol.

Ebben a vízországban tehát a víz szintje szabályozta a települést és ezért ezt a szintet bízvást elnevezhetjük *ősi települési szintnek*.

A fejlődésnek ezen a korai fokán, mint azt *Győrffy* vizsgálatai szépen igazolják, az ember terjeszkedése a tájban csupán lineáris volt. Az apró falvak egész sora keletkezett a víz partján. A területi terjeszkedést ellenben gátolta egyfelől a víz, másfelől nem kedvezett a víztől távolabb eső vidékek természete a lakosság akkori túlnyomóan állattartó foglalkozásának.

Azután következett az a szomorú korszak, amely az Alföldön minden kultúrát csaknem teljesen megsemmisített, a tájat elnéptelenítette. Ezeknek a tényezőknek megszűntével, az utolsó 200 esztendőben egyszerre érvényesültek azok az erők, amelyeket a Tisza szabályozása, a gazdálkodás formáinak megváltozása és a néptömegeknek hihetetlen megszorodása idézett fel. Ezek hatása alatt a Tisza-völgy tája a felismerhetetlenségig megváltozott, sok tekintetben erre a tájra ma éppen annak az ellenkezője áll, mint amit éppen most az ősi tájról megállapítottunk.

Az ember felvette a küzdelmet ennek a tájnak a leghatalmasabb tényezőjével, a vízzel. Az eredmény az a bámulatos, Európában páriát ritkító árvízvédelmi mű, amely 6000 km. hosszú gátjaival sok ezer km² területet mentett meg a mezőgazdaság számára és több millió embernek biztosított lakóhelyet. A Tiszaszabályozás következtében, mintegy 102 átvágás révén, a folyó kb. 400 km.-rel rövidült (30%). Közel 25.000 km² területet mentesítettek az ártól.

Szinte hihetetlen változásokon ment át ez a táj ennek az emberi munkának a következtében. De az emberi település szempontjából a mérlegnek nemcsak pozitív tételei vannak. Az árvízvédelemnek nagyon sok negativumát is megállapíthatjuk.

Pozitívum, hogy a nagy medence fenéke szárazra került, új területek álltak az ember rendelkezésére. A mellékfolyók homokos törmelékantjai, a lecsapolt ingoványok tőzeges talaja, a főártér finom, termékeny öntéstalajai, a túlszáritott területek kilúgozatlan szikesei, az egykori száraz éghajlatban aláhullott

lősz foltjai, mind más és más feltételeket szabtak a leteleplőknek.

Egyet azonban nem tudott az ember megcsinálni, nem tudta száműzni a tájból a vizet, csupán megfékeznie sikerült azt. Itt is bekövetkezett az, aminek ellenkezőjére a történelem számos példával szolgál. Ahol az öntözés kultúrája a természettől sivatagnak szánt területekre mesterséges oázisokat, valóságos földi paradicsomokat varázsolt, amint az a szervezet, amely a természettel szembeszállt, meglazul, a nyers és örökösen működő természeti erők elsöprik az emberi munkát. (Mezopotámia, Szíria, Egyiptom.) A Tisza völgyében a víz ma sok tekintetben félelmetesebb tényező, mint valaha. A korábbi 1—2 méteres színtingadozások helyett a pár száz méter távolságban futó gátak közé szorított folyó Szegednél pl. 11 méteres színtingadozást mutat. És ahogyan az 1919. évi árvíz teljes 1 m.-rel magasabb szintet ért el, mint az a 40 év előtti, mely Szeged városát elsöpörte, semmi sem biztosít bennünket arról, hogy nem jöhet-e valamikor különböző szerencsétlen körülmények egybetalálkozása következtében olyan még ennél is nagyobb árvíz, mely átszakíthatná a főgátakat.

A Tisza szabályozásának ugyanis vannak *negativumai* is. Az az árvíztömeg, amely régen 25.000 m² területen érvényesült, most néhány száz kilométer hosszú vonalon mutatkozik. A gátak közé fogott, megrövidített folyóban az árvíz hullám gyorsan siklik le, esetleg összetalálkozik a mellékfolyók ár hullámával. Azonkívül most sokkal kisebb a lehetősége annak, hogy párolgás, szivárgás és egyéb úton veszteségeket szenvedjen útközben. Ezért a teljes vízmennyiséggel jelentkező, meg nem tört ár hullám a veszélyeztetett pontokon katasztrófális hatásokat idézhet elő.⁸⁾ Annál is inkább, mert gátszakadás esetén az árvíz tömege egyetlen ponton érvényesül és ott nagy magasságból — Szegeden pl. 9 méterről — zuhog alá. Láttuk ezt az idei dunai nagy áradáskor Apatinnál, ahol a Duna árja még soha el nem árasztott területeket lepett el a gátszakadás következtében és az alsó ármentesített területek fölé került áradat, egész Délbácskát fenyegette, mert már-már behatolt azokba a természetes vízfolyásokba, amelyek innen nyugatról a Duna kö-

⁸⁾ Igen érdekes példákat sorol fel a Körösök szabályozása utáni időről a Gallacz-féle monográfia (Gallacz János: Monográfia a Körös-Berettyó völgy ármentesítéséről, Nagyvárad, 1896.).

zeléből régente a Tisza felé vezettek, amelyeket azonban most a Ferenc-József-csatorna vág keresztül.⁹⁾

Ugyanakkor tehát, amikor az ember a tájban tért foglalt, a *horizontális* irányban terjeszkedett és a zabolátlan vizet kiszorította, az el nem tüntethető víztömeg most egész más szintekben mozog, azaz *vertikális* irányban eltolódott.

Ez igen fontos körülmény, melynek nagy szerep jutott a későbbi települések, főként pedig a városi települések történetében.

A város térszinének eredeti domborzatáról jó képet nyújt a városi levéltárban levő, a csatornázást előkészítő munkálatok közben eszközölt szintezés eredményét feltüntető kézirati térkép,¹⁰⁾ mely fél méteres szintgörbéket tartalmaz. Eszerint a településtörténeti forrásokban többször említett 3 kimagasló szigetszerű hát, a Belváros, Alsóváros és Felsőváros területén jól felismerhető. A Belváros területe a Tisza Lajos-körúton belül csaknem egész terjedelmében a 7 méteres szint fölé emelkedik (a Tisza 0 pontja felett). A Felsővároson a Csaba-utca környéke a 6½ méter fölé, a Vásárhelyi-sugárút környéke a 6 méter fölé emelkedik. Az Alsóváros a Szabadság-tér környékén ismét eléri a 7 méteres szintet. A nyugati és északi külterületeken további három, 6 méter fölé emelkedő hátat találunk. A városnak ezen szigetek között elterülő többi része mélyebben fekszik, kivált északon több helyt a 4½ méteres szint alá süllyed, tehát közel 3 méterrel alacsonyabb a Belvárosnál. Ezek a zeg-zugos vályúk hozzávetőleg a nagy-körút irányában egyesülnek és azt tanúsítják, hogy egykor itt a Tiszának egyik haloványa vette körül a Belvárost.

Az ősi települési szint kisebb emberi településeknek biztos védett helyet elég szép számmal jelölt ki a Tisza völgyében, ezek azonban a mondott okoknál fogva, abban a pillanatban, amikor a gátak felmondják a szolgálatot, ma szintén a veszélyeztetett területek közé sorolandók. Nagyobb városi településekre alkalmas hely azonban úgyszólván sehol sem volt. Ha Szeged város települési történetét áttanulmányozzuk, láthatjuk azt a nagy erőfeszítést, amit az embernek ki kellett fejténie, hogy itt az ártéren a város települését biztosítsa. Az 1879-es árvíz a belvárosnak egészen kicsiny területét kímélte meg csu-

⁹⁾ Berzenczey Domonkos műszaki főtanácsos közlése alapján.

¹⁰⁾ Farkas Árpád mérnök szintezési tervrajza (1911.).

pán. Az a félelem, amely a lakosságon akkor urrá lett, a város újraépítésekor könnyű szerrel fogadtatta el az úgynevezett *eszményi nívót*, amely a belvárosban a Tisza 0 pontja felett 8,2 méter¹¹⁾ és a nagykörútig fokozatosan 7 méterig süllyed, a nagykörúton kívül pedig ebben a pontosan 6,95-ös szintben folytatódik.¹²⁾

A teljesen újra épített, újra szabályozott város vezetősége belátta, hogy nem lehet a város sorsát kizárólag a védőgátakra, a körgátakra bízni, ehelyett felülkerekedett az az elv, hogy a város szintjét felemeljék a valószínű árvíz magasságáig. Ezt a szintet azonban mesterségesen kellett előállítani, mert magasan az eredeti talajszint, az ősi települési szint fölött feküdt. Így keletkezett a gátak fejének nívójában az új *városi települési szint*. Már csak a hidakra való tekintettel is ebben a magasságban találjuk ma a vaspályákat, valamennyi fő közlekedési utat és a város nagykörúton belüli területeinek legnagyobb részét. Nagy erőfeszítések, mérhetetlen anyagi áldozat árán sem sikerült még máig, ötven évvel a nagy árvízkatasztrófa után sem a külső városrészek és sok helyt a belsőknek a felemelése sem az eszményi szintig. Az eszményi szint erőszakolása egész sereg különös háztípust teremtett Szegeden. A belső területeken sok olyan házra találunk, mely eredetileg emelletesnek készült, idővel azonban a fölemelt szint valósággal elnyelte őket, a földszintből pince, az emeletből földszint lett. A külső részeken épült új házak ellenben már a később felemelendő szintnek megfelelően épültek, következésképpen pincéjük föld felett van. Mindenütt a befejezetlenségnek a képe tárul elénk, mert nem olyan egyszerű ennek a mesterséges városi települési szintnek a megteremtése.

Most, hogy a magyar pénzügyi viszonyok annyira leromlottak, a nagy költségekre való tekintettel ismét felvetődött az eszményi szint elvének a feladása. Egyesek szerint kisebb költséggel ugyanazt a biztonságot érhetnők el, ha a védőgátak tökéletesítésén dolgoznánk. Eszerint a nagykorúton kívül megmaradna az eredeti szint. Az eszményi szint mellett szól az árvízvédelmen kívül a csatornázás érdeke is, valamint egyes külső városrészekben a talajvíznek állandó kellemetlenkedése. Az esz-

¹¹⁾ A Tisza nullpontja Szegednél kb. 74 m. tengerszintfeletti magasságban van.

¹²⁾ Kovács János: Szeged és népe. Szeged, 1901. 20. l.

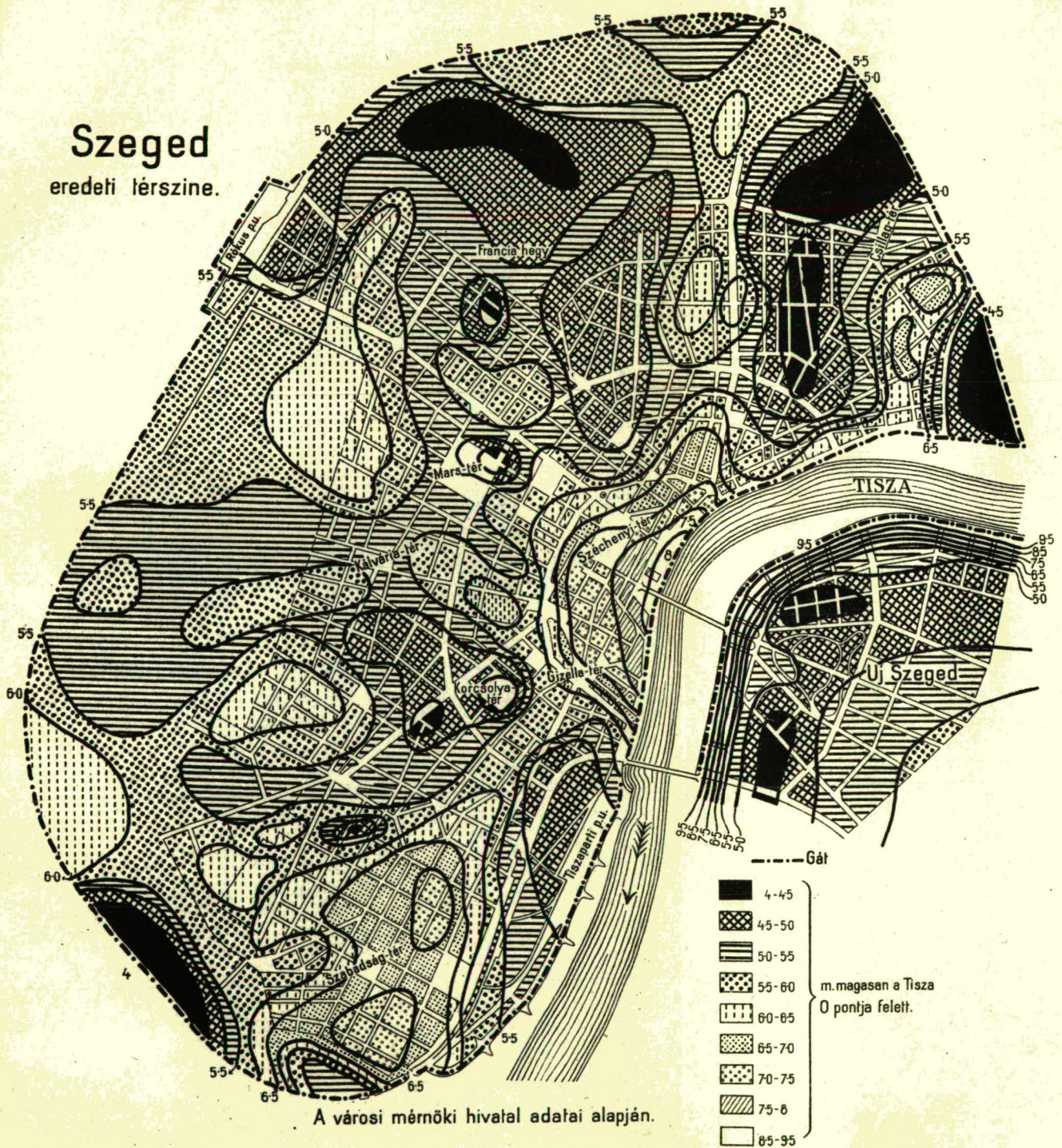
ményi szint ellen hozható fel érvül a nagy kiadásokon felül az a veszteség, mely az elmerülő házak értékcsökkenéséből származnék. Kétségtelenül „eszményibb“ volna az eszményi szint fenntartása az egész városi területen, hiszen nem tudhatjuk, mit hoz a jövő fejlődés. Gondolok arra a kikötőépítésre, melyet 1924-ben Krakkóban láttam, ahol duzzasztógátat építenek a város alatt s ezzel a város területén állandó vízszintet teremtenek, ami rakodópártok szempontjából nagyjelentőségű. Ezenfelül vízienergiát is termelhetnek. A Tisza esetében bizonyára bonyolultabbak a viszonyok, de az is bizonyos, hogy nem mondhatjuk meg előre a fejlődés útját és minden eshetőségre gondolnunk kell.

A város képe ma, ha nem vasúton közelítjük meg, amikor a gátak magasságában járunk, olyan, mint valami hatalmas középkori vár. Köröskörül megszakítás nélkül futnak a 6—8 m. magas gátak, mint hatalmas várfalak. Ha magas párkányukra felkapaszkodtunk, a gátakon belül, mélyen lent az eredeti térszínen látjuk a külvárosokat, csupán a belváros felé emelkedik fokozatosan az „eszményi szint“. Ha ma megismétlődnék az 1879. évi katasztrófa, amikor nem a Tisza partján szakította át az ár a gátakat, hanem messze a város fölött s azután északnyugatról, az elöntött ártér felől zúdult a város hátába, igen nagy víztömegnek kellene behatolnia, míg a külvárosok területén elérve a 7 m.-es szintet, felszállana a nagykörút magasságáig. Itt a nagykörút a belső területek második védőgátjaként szerepelne s egy időre megoltalmazná azoknak a 7 m.-es szint alatt fekvő részeit. A 7 m. fölé emelkedő részek számára természetesen közömbös ez a védőgát. Amint a víz árja a körgáton belül 7 m. fölé emelkednék, elöntené a belső területeknek alacsonyabban fekvő részeit is, végeredményben azonban hasonlíthatatlanul több terület maradna szárazon, mint 1879-ben. Feltéve természetesen, hogy a Tisza árvize hasonló magasságra emelkednék. Egészen más volna a helyzet, ha még magasabbra szállana, amire, sajnos, az utóbbi esztendőök árvizei példát szolgáltatnak.

A mi szempontunkból a jelenség az embernek az erőfeszítését jelenti a táj természeti erőivel szemben. Mesterséges települési területnek az előteremtéséről van szó, horizontális terjeszkedésről a tájban, mindig tekintettel az árvíz mai szintjére. Ha elejtik az eszményi szintet, a körgátakon belül mesterséges

Szeged

eredeti térszíne.

A városi mérnöki hivatal adatai alapján.

települési szigetet létesítenek az árvíz szintje *alatt*, ha fönttartják, a horizontális terjeszkedés az eredeti térszín *fölött*, valószínűleg a levegőben történik, egy, a víz által meghatározott szintben. Szinte azt mondhatnók, hogy ugyanolyan kísérletről van szó, mint Velence vagy Amszterdam cölöpépítményeinél.

Tagadhatatlan tény mindenestre, hogy az ember a városi település során máris teremtett az ősi települési szint fölött egy mesterséges, városi kultúrszintet.

De ennél több is történt annak következtében, hogy itt az emberek 100.000-nyi tömege verődött össze és a természettel szemben felvett küzdelem egy többé kevésbé ellenálló, cselekvőképes szervezetet keltett életre. Megindult a vertikális irányban való terjeszkedés.

Ennek első jeleit kell látnunk az emeletes házak építésében. Míg a külső városrészek teljesen magukon hordják alföldi városaink közös bélyegét, a földszintes házaknak a térbőség-ből folyó csaknem kizárólagos fellépését s ebben Szeged semmiben sem különbözik a többi alföldi várostól, addig a belvárosi területeken szinte kizárólagos az emeletes ház, sok a kétemeletes, sőt a háromemeletes is, újabban már több négyemeletes is van. A város két területe teljesen elüt egymástól. A belső területeknek ezt a fejlődését előmozdította a kultúrszintre emelt területeknek szűk volta, bizonyos közműveknek, elsősorban a csatornázásnak erre a területre való korlátozása és a mindennek következtében mutatkozó telekértéknövekedés. A horizontális terjeszkedésnek ennyi gátolója lévén, szükségképpen és törvényszerűen bekövetkezett a vertikális terjeszkedés, mindenekelőtt a lakóterület mesterséges megnövelése.

A vertikális növekedésnek azonban még több érdekes példáját tudjuk.

A város egyik égető problémája volt mindig az ivóvíz. Ma az a helyzet, hogy a város belterületén számos artézi kút szolgáltatja a szükséges vízmennyiséget. A városi vízvezeték is artézi kutakból táplálkozik. Ezek a kutak majd mind egyetlen, 200—400 m. mélységű rétegből szállítják fel a vizet. Ennél fogva ez a réteg a városi lakosság sorsával szorosan összekapcsolódott.

Ennek az artézi víznek a jelentőségét a következő néhány adat tanúsíthatja. A város belső területén levő nagynyomású vízvezeték tiz artézi kút táplálja, 200—400 méter mélységből.

500—1200 liter felszökő vizet adnak percenként, sőt az egyik kút 128 méter mélységből aknaszivattyúval kapcsolva, 1500 litert. Összes vízhozam 24 óránként 9000 köbméter. A kisnyomású külvárosi vízvezetékét 11 artézi kút táplálja, 200—280 méter mélységből. Percenként 100—600 liter felszökő vizet adnak.¹³⁾ Érdekel bennünket ennek a rétegnek a vízbősége, valamint az a kérdés, vajon nem merülhet-e ki, nem történhetnek-e ott lent a mélységben olyan tömegeltolódások, melyek a fölötté fekvő várost veszélyeztethetik stb. Ez a mélyen fekvő artézi szint tehát szorosan hozzá tartozik a városi tájhoz, annak egyik szintje.¹⁴⁾

Régóta foglalkoztatja a város vezetőségét az a kérdés is; nem lehetne-e nagyobb mélységből fölhozni az Alföld rejtett kincseit. Ehhez természetesen nagy anyagi eszközökre van szükség és a vállalkozás igen kockázatos. Az ügy most végre annyiira érett, hogy a város már meg is indította az 1000 m. mélységig tervezett fúrást. Föltéve, hogy nem lesz szerencsénk, semmi mellékterméket, sem földgázt, sem petróleumot nem kapunk, szinte egészen bizonyos, hogy bőséggel fogja ontani a kút a meleg vizet, melyet a városi fürdőben kívánnak értékesíteni. Ez egyértelmű azzal, hogy a jövőben Szeged városa bizonyos meghatározott számú vaggonnal kevesebb szenet fog a bányákból igényelni, melyet ez a meleg víz fog pótolni.¹⁵⁾ Még fokozottabb mértékben áll ez abban a szerencsés esetben, ha megismétlődnek a hajdúszoboszlai eset. Szeged városa tehát ezzel a lépésével bányát nyit, feltárja a város alatt mélyen elhúzódó bányaszintet, mely szerencsés esetben még nagyobb jelentőségű lehet a város gazdasági életében, mint az artézi szint.

Ilyen bányaszintek az Alföld mélyében sok helyütt vannak, ez csaknem bizonyos. Ahhoz azonban, hogy ezeknek a feltárásához lássunk, előbb szükséges fölöttük az emberek olyan hatalmas tömörülése, a gazdasági erőknek olyan meggyarapodása, minőt csak városok produkálhatnak.

Végül még egy szintről emlékezhetünk meg, melyről még tíz évvel ezelőtt korai lett volna beszélni. Szegednek ma van

¹³⁾ A városi mérnöki hivatal szíves közlése alapján.

¹⁴⁾ Csegezy Géza dr.: Szeged artézi kútjairól. Riegler emlékkönyv. Szeged, 1926.

¹⁵⁾ Közel 100 vagon.

légi kikötője, vannak hangárai, repülőgépei, melyek naponta felszállva, szelik a levegő magasabb rétegeit. A felsőbb légrétegeket tehát máris bekapcsoltuk Szeged életébe, semmi akadálya annak nincsen, hogy a légi közlekedés itt megvalósuljon. Hiszen átmenetileg már volt is járatunk, rendszeresen szállították hónapokon át a fővárosi hírlapokat, melyek ennek következtében 9 órával korábban jelentek meg Szeged utcáin, mint a vasút igénybevételével. Ez a felső légréteg tehát máris biztosítja a távolságok megrövidülését (időben mérve), a hírszolgálat tökéletesedését és ide fogja vonzani a nemzetközi légi járatokat is. Ebből azonban ránk az a kötelesség is hármlik, hogy amikor ezekből a számunkra eddig nagyon is közömbös felső rétegekből a város egyik fontos országútja lesz, sajátságainak a tanulmányozására is több gondot fordítsunk az eddiginél. Erre is megtörtént az első lépés, amikor Szeged városa bőkezűen hozzájárult az egyetemi földrajzi intézet meteorologiai obszervatóriumának felállítási költségeihez. A felső légrétegek ma már szintén egy, a város életébe bekapcsolt réteget képviselnek.

Ime ez is szép példája annak, hogy az egyes jelenségek között mennyi mindenféle kapcsolat lehetséges, egyúttal pedig az a tanulság származik ebből, hogy a táj sajátságainak földrajzi szintetikus vizsgálata a gyakorlati élet, a tervszerű munka számára sok értékes útbaigazítást nyújthat.

Fentiekben csak magával a városi településsel foglalkoztunk. Szegednek óriási a határa, lakosságának tekintélyes része a határban, a tanyákon lakik. A külső területek viszonya a városhoz, a kétféle lakosság viszonya egymáshoz további érdekes földrajzi problémákat rejt magában. Ezek közül csupán egyre óhajtok most rámutatni, mert szorosabban a tulajdonképpeni város horizontális terjeszkedésével függ egybe. A város belterületén lakók számottevő része ma is földműveléssel foglalkozik. Ennek az a következménye, hogy a város szomszédságában levő földjeiken nem épültek tanyák, ezek csak a várostól nagyobb távolságban jelentkeznek. Így a város körül fátlan s lakatlan mezőgazdasági öv húzódik s ez egyúttal tájképi jellegzetessége is Szegednek, mely szembeszököen mutatkozik, ha vasúton közelítjük meg a várost észak felől. A szatymazi szőlők és gyümölcsösök sűrűjéből a gyorsvonal, amikor kiér a Fehér-tó környékére, az utas elé hirtelen pusztta fátlan rónát varázsol, teljesen különbözőt az addig látottaktól s ennek hát-

teréből egyszerre bontakoznak ki Szeged körvonalai, számos tornyával, füstölő kéményével, hatalmas fogadalmi templomával. A vonat pedig, amely már a dorozsmai állomáson 180 cm.-es töltésen halad, ezután az Alföldön szokatlan kapaszkodóval, 6 m. 20 cm. emelkedéssel fut be a szegedi nagyállomásra, túlelkelve az „eszményi szint”-en, mert az állomás közelében van már a magasan fekvő vasúti híd, melyen átvezet a makói vonal.

Kogutowicz Károly.

(Ehhez a cikkhez tartozik 2 térképmelléklet.)

A makói hagyma termesztése.

— Emberföldrajzi kép. —

Mivel a vörös- és fokhagyma igazi hazája a mérsékelt kontinentális éghajlatú Közép-Ázsia, természetesen jól díszlik Magyarország egész területén.¹⁾ Termesztik is országunk minden részén a konyhakertekben s részben mint mellékételt, részben mint fűszert szeltében használják.²⁾

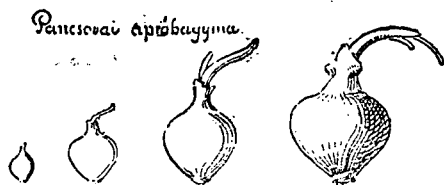
A tőlünk északabbra fekvő mérsékelt hideg éghajlatban (Németország, Skandinávia stb.) e hagymák erősebb ízűek s így csupán mint *fűszerek* ismeretesek. Tőlünk délre, a szárazabb mérsékelt meleg éghajlat hatása alatt (Elő-Ázsia, Egyiptom) enyhe, sőt egyenesen édes ízűek; így e vidékeken inkább mint *főzelékek* ismeretesek.

Magyarország egyes vidékei talaj- és éghajlati viszonyaiknál fogva különösen alkalmasak e hagymafajok termesztésére. Ilyen Makó és környéke is, az u. n. makói hagymakörzet. E vidék világhírű exportcikke a makói hagyma, amely úgy a fűszer- mint az étkezési hagymák jótulajdonságait egyesíti magában: *édes is, erős is.*³⁾ A hagymatermesztést előmozdító, különböző tényezők szerencsés összetalálkozása következtében

¹⁾ A vörös- és fokhagyma Makó környékén a Maros árterében, a legelőkön és szerte a szántóföldeken elvadultan is előfordul.

²⁾ A magyarságnak ősi eredetű fűszere a vörös- és fokhagyma. A magyar gulyáshús, a paprikás nélkülözhetetlen alkotórésze a hagyma. — A debreceni kolbászt és a tokányt is nehéz volna hagyma nélkül elképzelni.

³⁾ Egy időben nagyobb mennyiségben kezdték Makón termesztetni a lapos-kerek páncsovai hagymát; azonban a makóinál édesebb íze miatt el-

adni nem tudták s így termesztésével fölhagytak. A makói hagyma vegyi összetétele, íze felel meg legjobban a világpiac követelményeinek.

fejlődött itt ki a konyhakerti hagymatermesztés szántóföldi, nagyban való termesztéssé s lett egy vidéknek s vele az egész országnak áldásává.

A makói hagymakörzetben csak a fent említett két hagymafajt termesztik nagyban és pedig a *vöröshagymát* (*Allium cepa* L.) és a *fokhagymát* (*Allium sativum* L.). E Makón termett hagyma 80—85%-a mindig külföldre megy s csak 15—20%-a szolgál Budapest ellátására. Az ország többi hagymatermesztő helyei a belföld többi részének szükségletét fedezik. A makói hagyma tehát tiszta exportcikk.

S mint ilyen, rá is nyomta bélyegét ez a szürke, szerény növény a város anyagi és szellemi életének minden megnyilvánulására. Különösképpen pedig közgazdasági és szociális viszonyaira. Egy egész város, egy egész vidék sorsának és életének vált döntő tényezőjévé, egészséges népszaporodásának fundamentumává.

Makón évente 3—4000, az egész körzetben pedig 5—7000 hold föld van beültetve hagymával. E területnek kb. 5%-a fokhagyma. A többi vöröshagyma. Termesztésükkel 6—8000, illetőleg 10—12.000 munkáskéz foglalkozik. Ebből tisztán hagymatermesztést csak 3—4000-en űznek. Ezek a *törzshagymások*. A többiek a hagymatermelés mellett a kertészet más ágaival is foglalkoznak (gyümölcs-, torma-, korai burgonya-, paprika-, zöldségtermesztés stb.). Különben kevés olyan birtokos van Makón, aki hagymatermesztéssel valaha ne foglalkozott volna. A termelők száma ugyanis állandóan változik. Kedvező konjunkturális viszonyok között megszorodik. Ellenkező esetben erősen csökken. De a törzshagymások rossz értékesítési viszonyok között is szilárdan kitartanak foglalkozásuk mellett. A fönt jelzett területen 5—6000 vagón vörös- és kb. 200 vagón fokhagyma terem.⁴⁾ Előbbiből 800, utóbbiból 20 vagón a belföldi (budapesti) szükséglet.

Ez adatokból láthatjuk, hogy a makói hagymakörzetnek a hagyma világhírű terménye, de e területen mégsem főtermény. A főtermény a búza és a kukorica. A vidék gazdasági jellegének kialakulására azonban mégis a hagyma gyakorolt döntő befolyást.

⁴⁾ Egy kat. hold átlagos termése fokhagymából 25—30 q., vöröshagymából pedig 70—80 q.

E vidék *növényföldrajzi képét* is átalakította a hagymatermesztés és a vele kapcsolatos kertészkedés. Az egymás mellett mozaikszerűen elhelyezkedő búza- és kukoricatáblákat e területen minduntalan kékeszöld (hagymazöld) földsávok szakítják meg. Itt egy üde sárgászöld apróhagymatábla mint harmatos szőnyeg terül el a fekete földön, ott égnek meredő ernyős hagymavirágzatokon, bördőkön zümmögnek a méhek. Néha ritka látványban van részünk: fokhagyma-boglyák sorakoznak végig a földeken. S mindenütt sok-sok ember, élénkség, tanyák. Sok fát és bokrot, különösen gyümölcsfát⁵⁾ is látunk ezen a tájon. A belterjes földműveléssel kapcsolatosan a fák szeretete is mind jobban áthatja e vidék eredetileg fapusztító nomádvérű népét. A kertszerű földművelés félreismerhetetlen jellege uralkodik mindenütt.

Makó hagymája minden versenyt legyőző, kiváló minőségét elsősorban *földjének köszönheti*. A vöröshagyma a fölül sötétbarna, alul sárga átmosott *lősz-* vagy vályogtalajban díszlik a legjobban. A fokhagyma pedig az erősen kötött ó- és újalluvialis koromfekete *réti agyagot* szereti. S Makó határát túlnyomólag e két talajnem alkotja. A vályogtalajok a magasabb pleisztocén, illetőleg óholocén szinten helyezkednek el; a réti agyag pedig a mélyebben fekvő ó- s főleg az *újholocén szintet* jelzi. Míg az előbbi szélhordta talaj, amelyet a Maros csak hordalékával kevert, addig az utóbbi főleg Maros-iszap. A vályognak óriási előnye, hogy meleg és porhanyó talaj. Ezért a vöröshagymafejek nagyrafejlődését kiválóan elősegíti. A vöröshagyma ugyanis szereti a nem frissen trágyázott és mégis meleg porhanyó talajt. A kemény föld akadályozná a hagymafejek nagyranövekedését. A föld porhanyóvolta a könnyű, gyors és tökéletes talajmunkát is lehetővé teszi. Amellett a vályogtalaj rendkívül termékeny; dúsan tartalmazza azokat a tápsókat is (mész, kén, foszfor, mangán stb. tartalmú szervesetlen sók), amelyek a hagyma tartósságának, fajsúlyának és ízének kialakulásánál főszerepet játszanak. Mindezekhez hozzájárul a szántóföldj szabad fekvés, amelyet a hagymák különösen kedvelnek. A fokhagyma részére hasonlóképen ideális a kötött termékeny zsíros makói agyag.

⁵⁾ Csanád vármegyében Mezőkovácsházán élt és működött a magyar gyümölcsészet atyja Bereczki Máté is.

Mindezek ellenére a hosszabb időn át hagymakultúra alatt álló makói földek kivált a vöröshagyma számára lassan kimerülnek. Innen van az, hogy a hagymatermelés hullámszerűen terjed a makói határ külső periferiái felé. Sőt e talajuntság miatt valószínű, hogy idővel a hagymakörzet távolabbi helyeire tolódik át. Ez az oka, hogy a makói hagymakörzet egész területén megtaláljuk a szapora makói hagymásnép rajait. A körzet legszélsőbb keleti részén: Battonya, Bánhegyes, Kunágota és Elek környékén azonban főleg nem makói eredetű hagymások termesztik a makói hagymát, hanem e községek bennszülött lakói. A makóiak ugyanis a nagy távolság miatt tömegesen csak Orosháza, Apáca, Mezőhegyes és Nagyszentmiklós vonaláig mennek el.

Érdekes, hogy a hagymatermesztés terjedése közben más virágzó termelési ágakat hogy tett tönkre, vagy hogy szorított háttérbe. Így pusztította el például teljesen Apátfaíva virágzó dohánykertészetét. Így szorult teljesen háttérbe a régen külföldre is exportáló makói barack-, szőlő- és tormatermesztés.⁶⁾

Makó *éghajlata* is kiválóan alkalmas a hagymatermesztésre. A termeléshez szükséges meleg és eső a kellő időben és a kellő mennyiségben áll rendelkezésre. Az őszi és koratavaszi (febr.—márc.) napfényes, száraz idők igen alkalmasak a talaj megmunkálására. Az utána jövő bőséges tavaszi esők pedig buja növekedést eredményeznek. A rendszeresen bekövetkező jún.—júliusi szép idő először a növekedés fokozódását, tetőpontra jutását, majd midőn a júliusi szárazság beáll, a hagymafejek teljes és tökéletes beérését teszi lehetővé. Azonkívül ez az utóbbi hosszú csapadéknélküli időszak alkalmat ad az apró-(dug-) hagyma útján való termesztésre, ami a minőség kiválóságára Makón döntő befolyással van.

A makói hagyma világhírének megalapozásában közreműködtek még: a fajta, a makói nép szorgalma és életrevalósága, a nemzedékeken át kifejlődött s szinte öröklött kertészeti.

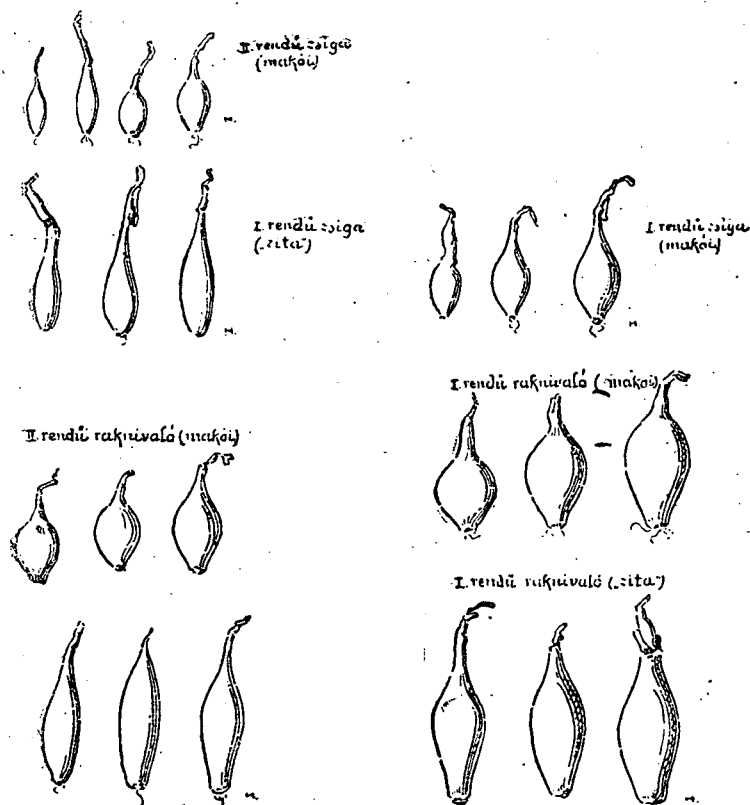
⁶⁾ Tormát a hagymával kapcsolatosan még ma is exportál Makó: az édes-nemes makói torma, amely a marosmenti újalluviális homokföldeken terem, nem is olyan régen még világhírű volt. Legújabbán azonban a nürnbergi torma külföldi piacait mind elhódította. A tudományos módszerekkel kinemesített és okszerűen termelt nürnbergi torma ma jobb és olcsóbb, mint a makói.

tudás, a szociális és gazdasági viszonyok, a közlekedés fejlődése, a kereskedelem, de legfőképpen a termesztési mód.

A termesztési mód kivált a vöröshagymánál fontos és jellemző. Ez az u. n. makói termesztési mód.⁷⁾

Makón ugyanis a vöröshagyma földalatti szárát, az u. n. *hagymatejet* nem egy év alatt fejlesztik ki, hanem két év alatt. Így a makói termesztési mód szerint a vöröshagyma nem két-, hanem hároméves növény. Ez a minőségre gyakorolt hatáson kívül azért is fontos, mert így 3—4 héttel hamarabb kerül a makói hagyma a piacra, mint a leginkább egyéves termesztésű nyugati hagymák.

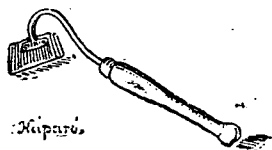
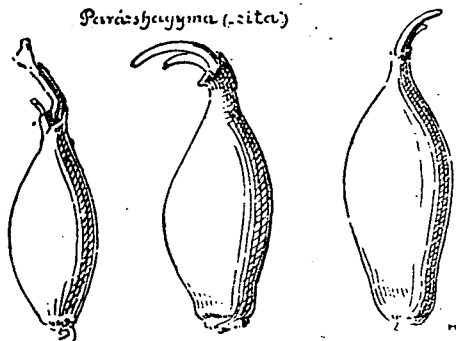
Az első év tavaszán a finoman megmunkált porhanyós, földbe maghozó fajtaazonos nagyhagymákat ültet el a hagy-

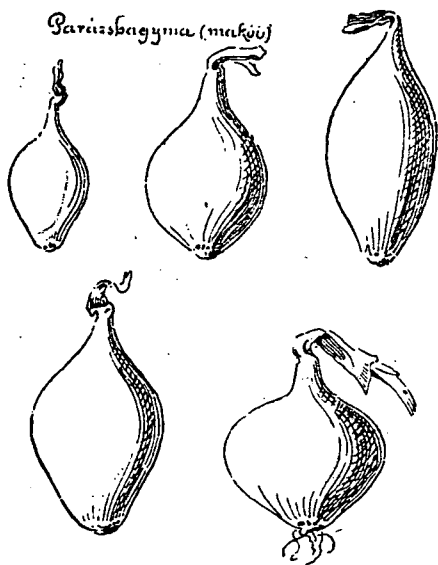
⁷⁾ A makói termesztési módhoz hasonlóan dughagymáról termesztik a vöröshagymát Jugoszlávia, Bulgária és Franciaország egyes vidékein is. Németország déli részein szintén van apróhagymás termesztés, de túlnyomólag importált apróhagymával.

más. Ezek mindegyike magot („fekete mag“) hoz még ugyan-
ebben az évben. E magot a második évben kézzel vagy géppel
sűrűn elvetik. (Lásd I. 1. és 2. fényképeket.) Ebből
augusztus végére a rendszeresen beálló nyári szárazság és
a táplálékhiány miatt mogyoró- (zsiga), dió- (másod-

Parázhagyma (zita)

Parázhagyma (makói)

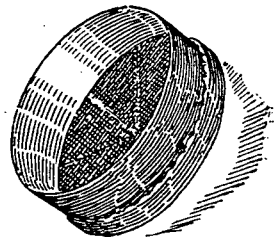
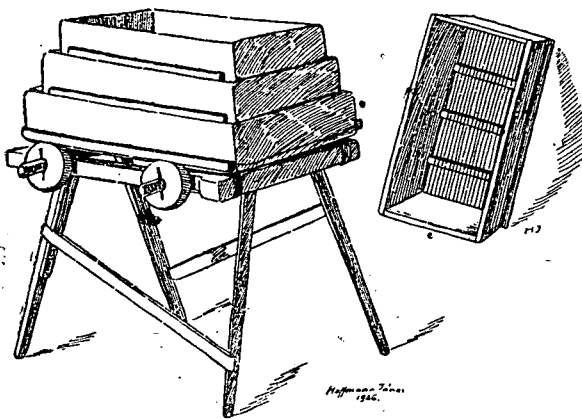

Hagyma-ásó

és elsőrendű), de legfeljebb tojásnagyságú (parázs-) apró-
hagymák fejlődnek (dughagymák). Ezeket hagymakapa-
róval és hagymaásóval fölkaparják és szedőrostákkal föl-
szedik. Rostákkal (tolós, forgatós rosta) osztályozzák.
Majd a tavaszi elültetésre alkalmas apróhagymát télen
át szárítóhelyiségekben, amelyek egyszersmind a hagyma-
más lakószobái is, a búboskemence fölött, nádrácson szá-

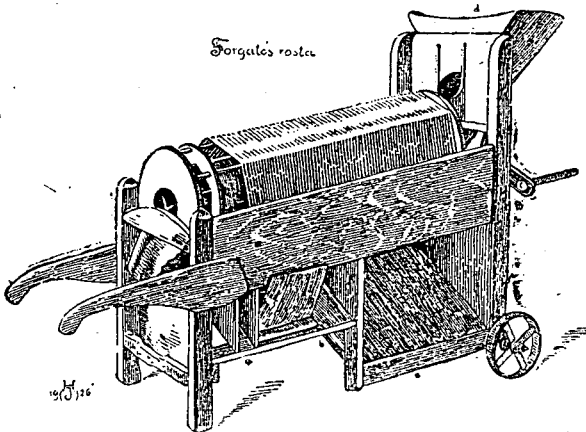
Telős rosta

Szedő rosta.

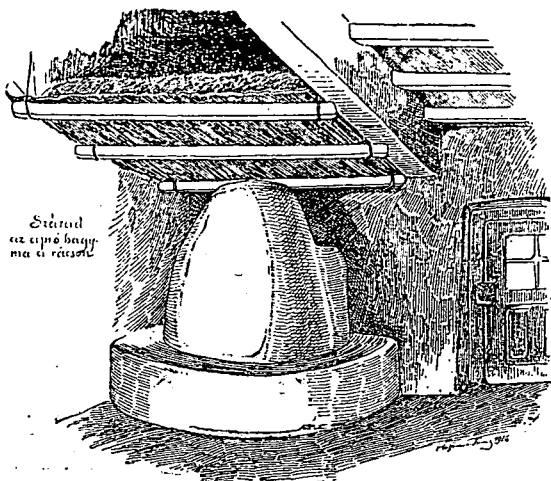
rítják. A szárítással a hagymás kettős célt ér el. Először megakadályozza a tél folyama alatt az apróhagyma hajtását egész a tavaszi elültetés idejéig, másodszor a bőrdő kifejlését a tenyészet második évről a harmadikra tolja ki. A szárítás végén, tavasszal a rácsról lekerült apróhagymát, a „szárazmagot”, újból osztályozzák. Így nyerik az egymástól csak

Sorgulós rosta

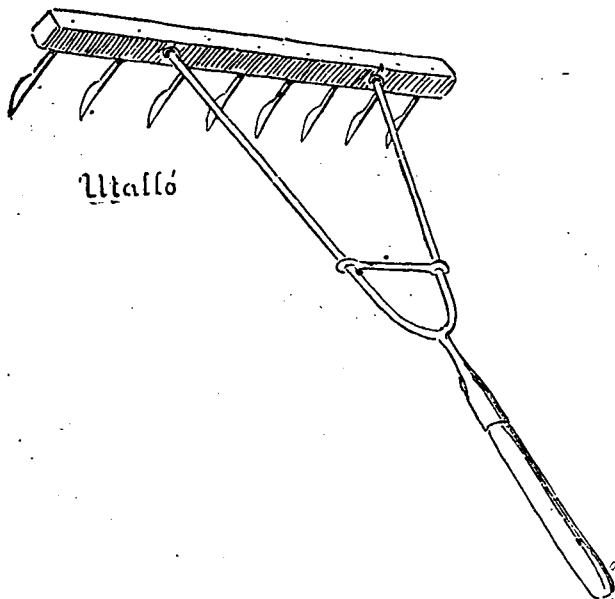

nagyságban különböző másod- és elsőrendű zsiga-, másodrendű-, elsőrendű- és parázshagymákat. Ezeket a zsiga kivételével március havában *utalló* által húzott sorokban külön-külön táblákba elduggatják. (L. I. 3. és II. 4. fényképeket.) S az aránylag nedves és meleg időjárás hatására buja, kékeszöld mezővé változik a hagymákkal beültetett tábla. De a szá-

rítás hatására az erőteljes fejlődésnek indult apróhagymák nem fejlesztenek virágokat, hanem tápanyagaikat mind csak a hagymafejek növelésére fordítják. A hagymás pedig minden 2—3 hétben féltő gonddal gyomlálja és kapálja nélkülözhe-

tetlen s egyenesen erre a célra szolgáló eszközzel, a *kaparóval* (Lásd a 26. lapon levő rajzot!) a hagymatáblát. (II. 5., 6. és III. 7. fényképek!) Teljes tudatában van annak, hogy termé-

sének nemcsak mennyisége, de minősége is nagy mértékben függ a lelkiismeretes kaparástól. Mert jó munka az alapföltétele minden eredményes hagymakultúrának. A makói hagyma jó minőségének is ez az egyik alapja. Az ily módon kifejlődött nagyhagymák azonban nemcsak nagyok lesznek, de sejtjeikben gazdagon halmozódnak föl a különböző értékes szerves és szervetlen vegyületek: a cukor, a glükózidák, a szerves savak, a fehérjék, az enzímák, a szervetlen sók s e vegyületek között mint legjelentősebb: egy nitrogénmentes szerves szulfid, az allilpropildisulfid ($C_3H_5 \cdot S \cdot S \cdot C_3H_7$). A fokhagymában az allilpropildisulfid helyett allilszulfid (C_3H_5)₂S van s vegyi összetétele egyébként is más.⁹⁾

A kétéves termesztésen kívül a makói termesztési mód másik még jellemzőbb velejárója a *köztes növények termesztése*. A hagymát ugyanis Makón sohasem termesztik egyedül. A hagymasorok mint főtermény között mindig köztes növények is vannak. Ilyen köztes növények elsősorban a petrezselyem vagy sárgarépa (esetleg celler, cékla), másodsorban a kukorica. A zöldségfélék hagymával kapcsolatos termesztése mindig teljes sikerrel jár és vele *elválaszthatatlanul* össze van kötve, mert a hagyma elsősorban a gazdasági év elején (június közepéig) veszi erősen igénybe a termőföldet, akkorára teljesen kifejlődött, lassan beérik és rövidesen ki is szedik. Ez idő alatt a petrezselymet, vagy sárgarépát, melyeknek gyökerei egyenesen lefelé és nem oldalt terjednek és amelyeknek levélzete is addig még kicsi, fejlődésében nem igen hátráltatja. A hagyma bojtos gyökerei a felsőtalajban terjednek szét s így a hagyma akadálytalanul fejlődhetik, a zöldségféle jelenlétét észre sem veszi. Július—augusztusban, amikor a hagymát fölszedik, az addig is gondosan ápoltságú zöldségsorok szinte egyedül maradnak a termékeny talajban s rohamos fejlődésnek indulnak. Az augusztusban rendszeren bekövetkező esők fejlődését csak gyorsítják és biztosítják. A november közepéig terjedő három hónap alatt, amikor lassan a kukoricatövek is elszáradnak, karvastagságúra nő meg az így termelt petrezselyem és sárgarépa. A makói hagyma ez ültetési módját a következőképen ábrázolhatom:

⁹⁾ A vörös- és fokhagyma jellemző szagát a fent említett aromás-kénvegyületek adják.

A föld termőerejének köztes növényekkel való ilyen tökéletes kihasználása a szántóföld okszerű művelésének iskolapéldája. Ilyen termesztési mód mellett nem csoda, hogy a szántóföldek Makón legdrágábbak az egész országban.

A makói vöröshagyma kiváló minőségét a jellegzetes makó fajták termesztése is biztosítja. A *pogácsa*-, a *kerek*- és a *körte*hagymák¹¹⁾ kiváló minőségű makói fajták, amelyek a makói földhöz, éghajlathoz és a termesztési módhoz tökéletesen alkalmazkodtak, illetőleg ezek állandó hatása mellett egy alapfajtából keletkeztek.

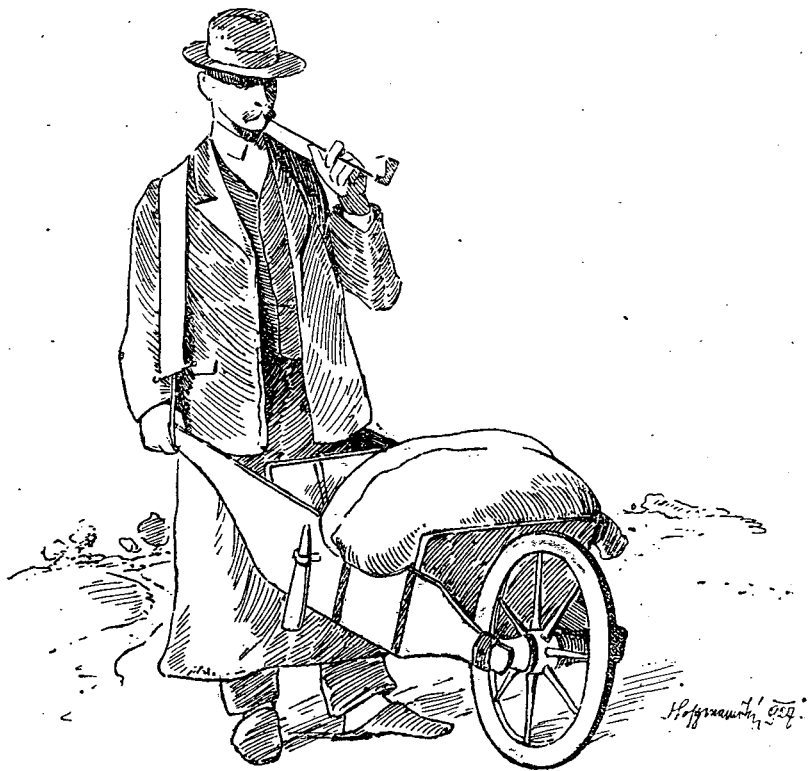
Az alapfajta a pogácsahagyma. A múlt század közepéig csakis ezt termesztették. Ebből fejlődött ki a kerekhagyma s a kerekhagymából a körteképű. Kerekhagymát s még inkább pogácsahagymát ma már alig termesztenek. A „*lánykacsöcsű*” fajta termesztése a legáltalánosabb. A külföld ezt szereti a legjobban. Az eredeti makói fajták rovására legújabbán nagy tért hódított a „*cita*” néven ismert, de nem zittai hagymafajta. Ez a nemesített, valószínűleg Zittauból importált kései fajta a betegségekkel szemben való nagy ellenállóképessége és főleg óriási terméshozama (jó termés esetén kat. holdanként 120—140 q) miatt nagyon kedvelt az erősen üzleti szellemű makói nép előtt. Ez azonban nagy veszedelmet jelent a makói hagyma hírnevére, mert minőségre s különösen pedig eltarthatóságra nézve elmarad az igazi makói fajták mögött. A makói hagymafajták kinemesítésénél ugyanis a hagymást fõszempontokként az elállóképesség fokozása és a terméshozam növelése vezette. A nemesítésben nagy segítségére volt a vöröshagyma nagy változékonysága (variabilitás). Ezt használta föl és tökéletesítette az eredeti fajtát. S nemesíti ma is műveléssel, kiválogatással és keresztezéssel. Keresztezésre régebben az igazi zittai hagymát használta. Ma ezenfelül még a „*citá*”-t is. S az öntudatos termesztő keze alatt tovább fejlődik, formálódik a nyersanyag: jelenleg már a körte-hagyma. Két változat letünése után valószínűleg a harmadik is a multé lesz, hogy egy tökéletesebbnek adjon helyet.

De kiváló a makói fokhagymafajta is. Kitünő ízű, kemény, sokáig elálló, ezüstfehér árú. Kár, hogy importált olasz fajtával is keverik. Két változata van. Egyik az u. n.

¹¹⁾ „*lánykacsöcsű*”.

tavaszi fokhagyma, amelyet tavasszal ültetnek el ge-rezdekből, „fok”-okból s amely július elején érik. Van ezenkívül egy rózsaszínes u. n. *őszi fokhagymaváltozat* is, amelyet ősszel ültetnek el és jóval korábban szednek. Ez nem tartós s ízre nézve is másodrendű árú. Nem nagyon termelik. Csak addig kellendő, amíg a tavaszi fokhagyma meg nem jelenik a piacon.

A vöröshagyma makói termesztési módja nagy szaktudást, türelmet, tapasztalást, testi és lelki szívósságot, értelmet és

Makói hagymás talicskával és a talicska tartására szolgáló *nyakló*-val.

megfigyelőképességet, azonkívül állandó és aprólékos munkát kíván. Hogy valaki minden részletében helyesen csinálja, azaz gazdaságosan termeljen, nemzedékek tapasztalata, éles értelem és különös munkakedv kell hozzá. A hagymás pedig különös szeretettel foglalkozik munkájával. Hisz, egész léte, megélhetése e növényvel kapcsolatos. Bele is fekteti minden testi és

A MAKÓI HAGYMATERMESZTÉS.

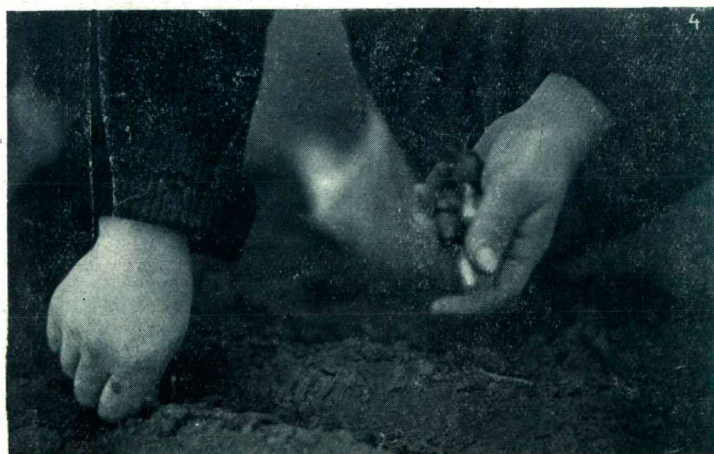
1. A maghozó nagyhagymák elrakása.

2. Hagymamag („fekete mag“) vetése géppel.

3. A szárított apróhagyma („szárazmag“) eldugtatása.

4. Az utalló által húzott barázdában úgy nyomjuk a földbe a „szárazhagymát“, hogy a feje kissé kilássék.

5—6. Hagymakaparás.

7 A hagymakaparó munkája után gyomlálni és kaparóval javítani kell.

8. A makói hagymapiac.

szellemi erejét termesztésébe.¹²⁾ A modern kertészeti ismeretek teljes tudásával termel. Okszerűen, haladón. Tudása nem könyvtudás, nem a könyvből meríti, hanem az életből. A vérébe ment át. Ismeri a termelés minden rejtett titkát. Jól ismeri az őszi talajmunka, az ásás, a trágyázás előnyeit. Külön, csakis a hagymatermesztésre szolgáló eszközöket és gépeket használ és talál föl. Ilyenek a *hagymavetőgép*, *hagymaekekaparó*, *rugós ásó*, *kaparó*, *utalló* (sorjelző), *hagymaborona*, *hagymaásó*, *szedőrosta*, *osztályozó rosták* stb. Jellemző közlekedési eszköze a *talicska*, amely a hagymatermesztésben és a vele kapcsolatos kertészkedésben leli nagy népszerűségének magyarázatát.

A magyar faj egyik legszorgalmasabb, élénk üzleti érzékkel megáldott s mégis önérzetes csoportja él itt a makói földön. Életrevaló, edzett nép, melynek kertészeti tudása nemzedékeken át fejlődött s azt szinte az anyatejjel szívta magába. Túlnyomólag törpebirtokosok, vagy kishaszonbérloők (keves feleskertész). Szükségszerűen haszonbérloők, mert a hagyma csak olyan földben terem jól, amelyben már évek óta, vagy még egyáltalán nem volt soha hagyma. Mindössze egy-két holdas területen folytatják a termesztést; kevesen termelnek nagyobb területen. Évről-évre vándorolnak hagymájukkal egyik darab földről a másikra. S mire az apa kidől, nyomába lép a fiú. Egész hagymakertész-dinasztiák éltek és élnek ma is Makón. Szinte a hagymában születik és a hagyma közt hal meg a hagymás. Csak ez a nép s csak ennek szakszerű munkája s csak a makói föld és a makói éghajlat mellett tudta előállítani a Föld legtartósabb és legízletesebb fűszerhagymáját.

A makói hagyma versenyképességét az is biztosítja, hogy a hagymagányó az egyébként talán pihenő gyermekek és öregek munkáját is szinte teljes, a munkabíró férfiakéval egyenlő értékű munkának értékesíti. Így a család igen szépen keres, mert nemcsak, hogy minden egyes tagja kihasználja a teljes munkaerejét, hanem azt amellelt még magasabbra is értékeli.

Azonfelül a hagymatermesztés természete olyan, hogy az őszi és téli hónapokban is munkát ad, amikor más vidékek földművesei csak végigeszik és átpipálják a napokat. Ilyen

¹²⁾ Egy kat. hold hagymát kb. 100 munkanappal művel meg. Erre is csak a makói munkás képes.

munkák: az őszi és téli ásás (az igazi hagymás maga ássa a földjét), az osztályozás, a szárítás, eszközök és gépek készítése és javítása, petrezselyem- és sárgarépa-ásás, tormaművelés, februári fokhagyma-ültetés, szőlő- és gyümölcskert munkák, terményértékesítés, disznó- és aprómarha-tartás és hizlalás stb.¹³⁾

Hogy mennyire kihasználja a hagymás a rendelkezésére álló idő minden percét, annak gyönyörű példáit láttam. Így pld. egy zord januárvégi napon egy hagymás-családhoz nyitottam be és meglepetéssel láttam, hogy a család apraja-nagyja a fokhagymafejek külső burokleveleinek lefosztásával foglalkozik. Kérdésemre elmondták, hogy ezt azért teszik, hogyha esetleg a föld rövidesen kiengedne, úgy a fokhagyma gerizdekre való szétszedése minél gyorsabban menjen s így minél hamarabb minél több hagymát rakhassanak el. E látogatás után pár napra tényleg melegebb napfényes idők következtek és én kísértáltam a közeli mezőre. S már ott találtam a szorgalmas hagymásnépet, amint a jéghideg földön térdelve és meggörnyedve, egész nap kabát nélkül szorgalmasan rakta a fokhagymát. Én pedig a metsző hideg északi szél ellen még jobban belebújtam a bundámba. Ilyen minuciózus pontossággal, körültekintéssel és szívós szorgalommal dolgozik a makói hagymás.

Azonfelül a hagymás nem napszámos munkát végez, hanem magának dolgozik. Családtagjai is és rokonai, akiket szükség esetén munkára hív és visszasegít, a legkitünőbb napszámosok. A nap minden óráját, minden percét mindnyájan a legtökéletesebben kihasználják. S evvel a legtökéletesebb munkát teljesítik. A napfölkelte már ott találja s csak a sötétség kényszeríti távozásra a szorgos családot.

A hagymás egész lényét a munka, a szerzés vágya tölti be. Ez az irányadó szempont minden tetteiben. Innen a makói nép reális üzleti gondolkozása. Ez az üzleti érzéke oly fejlett, hogy még az értékesítést is kezébe veszi. Terményeit is lehetőleg maga értékesíti. Sokszor túl magas árat követel s igen sokszor azokat el is éri. Erőtelmes, öntudatos, munkás nép ez, amely városához, annak földjéhez görcsösen ragaszkodik. Más vidékre nem szívesen megy el. Csak a kényszer, pl. a hagymaértékesítési csődök űzik ideiglenesen rö-

¹³⁾ Makó kacsa- és libatenyésztése országos hírű.

vid időre más vidékre. A következő évben már megint otthon van s még nagyobb szorgalommal és még kisebb igényekkel termesztí a hagymát. A hagymatermesztéshez való szívós ragaszkodás, az értékesítési csődökkel szemben való ellenállás a termesztés folytonosságának és jóhírnevének egyik biztosítéka. A legutolsó ilyen csőd 1922-ben volt, amikor kb. 1800 vagón vörös- és 160 vagón fokhagyma került a város körüli gödrökbe, 2¹/₂ milliárd korona értékben.

Az amerikai kivándorlás e vidéken ismeretlen. A földdel való állandó foglalkozás a neki állandó biztos kenyeret adó föld iránt a makói hagymásban erős földszeretetet, sőt valóságos földimádást fejlesztett ki. Otthonát, földjét szinte hazájánál is jobban szereti. A nehéz, fáradságos munka hangyaszorgalmúvá és erős, szívós szervezetűvé tette. Ezzel szemben azonban valószínű, hogy a környező magyarságénál alacsonyabb termete a nemzedékeken át folytatott korai gyermekmunka hatása. De az alacsonyabb termet dacára is a bőséges táplálkozás, a jó víz és a tiszta szabad levegő izmait megacélozta. Egészséges vérű s lelkileg is erős, egyenes őszinte nép ez, amely elválaszthatatlanul tapad a makói földhöz úgy, mint ahogy a hegyek a Föld kérgéből kiemelkednek. Nagy kár, hogy a történelmi fejlődés és a politikai s társadalmi viszonyok alakulása óvatossá, a szép és nemes eszmék iránt nehezen fölmelegedővé, sőt egyenesen bizalmatlanná tette ezt az értékes népet.

Annak ellenére, hogy a makói nép az ország összes magyarjai között talán a legélénkebb üzleti érzékkel rendelkezik, tökehiány, a csekély látókör és még inkább a nyelvtudás hiánya miatt a hagyma exportját még sem vehette kezébe. A termesztés kezdő stádiumában, amikor a makói hagyma fogyasztása az ország határait még alig lépte át, ez a tehetséges nép látta el az értékesítést is majdnem teljesen. Kofakereskedői, a „tergovácok” abban az időben, amikor még jó utak és vasutak nem voltak, kocsikon hordták szét a makói hagymát az egész országban. Különösen a vásárokat látogatták előszeretettel s cserekereskedelemmel is foglalkoztak. Ezért „cserések”-nek is hívták őket. Ezek tették először országszerte ismertté a makói hagymát. Ellátták kocsijukat ponyvával és a hegyi utakra szükséges fékkel s ezen indultak neki az országnak, még Erdély és a Felvidék magas hegyeinek is. E tergovácok azonban az ország határát soha el nem hagyták. A határon továbbadták árúikat a len-

gyel, az oláh, a szerb, a török és főleg a német kereskedőknek. Ezeknek a rendkívül ügyes, szívós és élelmes kereskedőknek köszönhető a makói hagymatermesztés első fejlődése.

A makói hagymatermesztés e kezdő „cserés“ fejlődési fokozatára világít rá a hagymatermesztésre vonatkozó első, minden utánkeresés nélkül rendelkezésünkre álló adat. Ez 1788-ból származik és élénken tanuskodik arról, hogy Makón ekkor már nagyban folyt a hagymatermesztés. Ekkor folyt ugyanis az utolsó török háború és a hadrakelt sereg ellátása érdekében szigorú parancs érkezett Makó városához, hogy hatvanezer fej vörös- és ugyanannyi fej fokhagymát szállítson azonnal a hadrakelt sereg számára Mehádia, Fehértemplom, Pancsova és Újmoldova katonai táborokba. A második adatot a makói hagyma elterjedéséről Kazinczy: „Pályám emlékezete“ c. munkájában találjuk. A Tirolban raboskodó író ugyanis megemlíti, hogy 1799-ben Tirolba vízi úton „szörnyű nagyságú“ magyar hagymákat hoztak. E hagyma minden valószínűség szerint makói hagyma volt. Ugyancsak erre a cserés stádiumra mutat egy harmadik adat 1803-ból, amelyből kitűnik, hogy Sokovics-Sonkovics István — egy Sonkovics-ös — a Nyírségben fokhagymával faluról-falura kereskedett. A hagymatermesztés elterjedésének mérvét mutatják az 1805., 1821. és 1834. évbeli dézsma és dézsnamegváltási szerződések. Egy 1856-ból származó adat (a kereskedelmi kamara részére készült táblázatos kimutatás) pedig már a makói hagymatermesztésnek az ország határán messze túlterjedő híreről beszél. Ez ugyanis a következőket mondja: „A zöldség- és hagymatermés a birodalom (Bach-korszak!) minden részébe szállíttatik és keresetforrása a szegényebb lakoságnak“.

A hagymatermesztés fejlődése azonban csak akkor vált rohamossá, amikor fokozatosan kiépültek a vasutak, kifejlődött hajózásunk s a kereskedelem is megszerezte Makónak a szükséges kapcsolatokat a távolabbi Nyugat országaival. Ez utóbbi főleg a makói zsidóság érdeme, amelynek nemzetközi összeköttetéseivel és kereskedői rátermettségével nagy része volt abban, hogy a makói hagyma világkereskedelmi cikké lett. Keresztény magyar hagymakereskedelem kialakulása a fentebb említett okokon kívül egyrészt az üzleti merészség hiánya s a nagy kockázat, másrészt a zsidó kereskedelem erős versenye és összetartása miatt csak nehezen indul meg.

A fejlődés során óriási lökést adott a termesztésnek az *1859-iki és az 1866-ki olasz-osztrák háború* is, amely az olasz hagyma kizárásával az egész osztrák és német piacot a makói hagymának szerezte meg.

Végleg megerősítették azután a makói hagyma világpiaci helyzetét azok a nagy *szárazságok*, amelyek miatt a hatvanas és nyolcvanas években Európa főbb hagymatermesztő államaiban kicsiny volt a termés. Ez időtől kezdve a makói hagyma bekerül a világforgalomba. S. amiről a régi szekeresek, a tergo-vácok aligha álmodtak, hatalmas német, holland és angol kereskedőcégek útján diadalmas versenytársává válik a makói hagyma az elébb egyeduralkodó spanyol és olasz hagymának. E versenyben a makói hagyma nem maradt alúl, hanem évről-évre erősödött s fokozatosan mind nagyobb és nagyobb árutömegeket dobott a világpiacra. Amint kiváló minőségét fölismerték, elterjedése mind nagyobb és nagyobb körre tárgult. 1895-ben még csak kb. 620 vagón volt a hagyma-export, ma már ennek majdnem tízszerese: kb. 5000 vagón.

Ilyen ősi kezdetből tört magának hódító utat a makói hagyma, hogy egyre nagyobb területeket kössön le magának a város határából s a távolabbi vidékből és egyre szélesebb és szélesebb rétegeknek nyújtson megélhetést, hasznót, gazdagodást.

A makói hagyma mint *kereskedelmi árú* a világ legelső hagymája.¹⁴⁾ Kemény, halványvörös (chamois) színű, szívós fedőlevelekkel dúsan fedett s emiatt hosszú ideig elálló, fehérhúsú árú. Vele szemben minden egyéves termesztésű hagyma — s a külföldi árú majd mind ilyen — gyenge, kevés fedőlevéllel borított s így raktározásra alkalmatlan másodrendű árú. A külföldi hagymák könnyen romlanak; víztartalmuk nagy, szöveteik lazák s maga a hagyma ezért puha. Ízüik gyenge, illatuk enyhe. Ezekkel szemben a kétéves termesztésű makói hagyma víztartalma kisebb, ezért kemény; nagy cukor-

¹⁴⁾ El is van terjedve a makói hagymafajta a földkerékség minden táján. Az exportált makói hagymát ugyanis mindenfelé utántermelték. Ezenkívül sok hagymamagot is szállítottunk külföldre már régi idők óta, különösen Angolországba és Amerikába. Az élelmes yankee-k ugyanis hamar felismerték, hogy a makói hagyma jótulajdonságaival messze fölülmúlja az addig legjobbnak tartott zittai, braunschweigi s erfurti hagymákat is s a makói hagymának óriási reklámozást csaptak.

és savtartalma miatt könnyen eltartható, jól raktározható. Nagy fajsúlya, kitűnő íze és illata csak kiegészítik jó tulajdonságait. Minőségre és eltarthatóságra bármilyen áruval fölveszi a versenyt. Igaz, hogy termesztése költségesebb (kétéves termesztés, különleges eszközök és berendezések, raktározás, nagyobb kockázat stb.) s emiatt az ára is nagyobb. Épen a magas termesztési költségek, valamint a nagy vám- és a drága fuvardíjak miatt Nyugaton sokszor nem versenyképes. Ilyen és más okok következtében állanak be az értékesítési csődök, amelyek elsősorban természetesen a termesztőt sújtják.

Jó tulajdonságai folytán a makói hagyma decemberben és januárban a világpiacon versenytárs nélkül áll. Csak a február végén megjelenő egyiptomi hagyma győzi le, de ez is friss voltával és olcsóságával, de nem a jóságával.¹⁵⁾ Márc.—májusban a laposgömbölyű s fakóvörösszínű *egyiptomi* hagyma urakodik Európa piacain. Később, máj.—júniusban a szintén korai, de már selejtesebb minőségű *máltai* hagyma (laposgömbölyű alakú nagy hagymák sárgavörös színben, lilás-kék erezzel) lesz gyenge versenytársa. Azután Nyugat-Európában a *tripoliszi*, *tuniszi* és a *spanyol*. Közép-Európában pedig az olasz hagyma özönlí el Európa piacait. — Az olasz hagymák közül először a legdélibb fekvésű *imolai* hagyma (fehérszínű, lapos, édes ízű, nem nagy) hagyma jelenik meg a piacokon. Azután sorra jönnek a *calabriai* (halványvörös, lapos, enyheízű óriáshagymák), jún.—júliusban a *nápolyi* és kissé később a *firenzei* hagymák (kékeslila, kerek és tojásdad nagy hagymák). Majd a *chioggiai* (halványvörös, óriás, lapos hagymák) még júliusban. A gyengébb minőségű olasz árú mellett a *makói hagyma* biztos piacot talál. Nem tudja vele a versenyt fölvenni a júl.—aug.-ban érő *cseh* (Vsetat, Znaim, Pozsony vidéke stb.), *lengyel* és *német* (Pfalz, Calbe, Hamburg stb.) árú se. A cseh és lengyel árú még az olasznál is rosszabb. Legerősebb versenytársa a makói hagymakörzet szerb és rumun megszállott részén termő hagyma. Ez minőségbeli jóságával csinál erős versenyt. De sze-

¹⁵⁾ Hogy az egyiptomi hagyma a makóival eredményesen versenyezhet, annak kettős oka van. Először, hogy víziúton kerül Európába s a víziút lényegesen olcsóbb a szárazföldinél. Másodszor, hogy az Európából Egyiptomba iparcikkeket szállító hajók visszatérésük alkalmával, semhogy üresen járjanak, nevetséges olcsó áron szállítják Európába.

rencsére csak kis mennyiségben kerül piacra.¹⁶⁾ Sokkal erősebb versenytársai a felsorolt sorrendjében csökkenő jelentőséggel: a német, a holland, a cseh, az olasz és a spanyol hagyma. A holland kereskedők hűtőházaikban konzervált, de minőségileg gyengébb árújukkal decemberben és januárban is olcsóságuknál fogva veszedelmes versenytársaivá fejlődtek a makói hagymának.

Fokhagymában legnagyobb a kereslet szeptemberben. De azért ebből is egész éven át van üzlet. Érdekes, hogy a magyar és külföldi városi piacokat mindenütt a helyitermelés látja el fokhagymával. Az exportált makói fokhagymát mindig csak nagy tételekben főleg a konzervgyárak vásárolják. A szép, nagy és kitűnő ízű chioggiai olasz fokhagyma — sajnos! — egyelőre légyőzte a makói fokhagymát. A makói fokhagyma vele csak árleszorítással tud versenyezni. A spanyol fokhagymával azonban állja a versenyt.

A makói hagyma adásvétele a makói hagymapiacon minták alapján történik. (III. 8. fénykép!) A makói és külföldi hagymakereskedők, valamint a makói termesztők és a makói kereskedők közötti hagyma-adásvételi és szállítási ügyletekre különleges kereskedelmi szokványok vannak érvényben. Ezek közlését e helyütt mellőzöm. A termesztők csupán árúmintákat visznek ki a piacra és ezek alapján néha vagóntételeket is adnak el. Az árjelzés 100 kg.-ként történik és az árú 50 kg.-os jutazsákokban nagyság szerint osztályozva kerül forgalomba. (A zsák mindig a vevőé. Papírzsákot már nem használnak.) A vöröshagyma ára nagyon ingadozó. Akkor jó, ha két mázsa vöröshagyma árán egy mázsa buzát lehet venni. A fokhagyma ára még inkább változó. Akkor mondható jónak, ha ára a vöröshagyma árának legalább ötszöröse. Megesik azonban az is, hogy ára a vöröshagymáéval egyforma. Néha (pl. 1925-ben) tízszer akkora az ára, mint a vöröshagymának.

¹⁶⁾ A makói hagymakörzet rumun és szerb megszállott részéről ugyanis az új balkáni urak basáskodása elől hazamenekültek Makóra a makói hagymások. Az ottmaradt törzslakosság még nem sajátította el teljesen a hagymatermesztés sok rejtett titkát; amellet Makótól is teljesen el van zárva. Így hát a jó szakmunkások hiánya s a termesztés fejlesztésének stagnálása miatt e területeken a termesztés rövid időn belül teljesen megszűnik.

A hagymakereskedelem főszezonja augusztus közepével kezdődik. Megélnék ilyenkor a makói állomások. Naponta átlag 30—35. vagon vörös- és fokhagyma kerül ilyenkor elszállításra. De van nap, hogy 2—3 zárt tiszta hagymavonat is fut ki a makói állomásról. Hagymát szállító kocsik közlekednek ilyenkor naphosszat az utcákon. S külföldi kereskedők és makói megbízottaik sűrögnek-forognak mindenfelé.

Ezt megelőzőleg jún. közepétől kezdve a primőr-hagymából, a zöldhagymából nem nagy a forgalom. Szállítása először szárazan csak kisebb mennyiségben és csak Budapestre irányul. Később, amint érettebb lesz, szártalanított állapotban már a megszállott területekre, sőt Bécsbe is elér. Azonban exportja az átlagos 10—15 vagonnál többre nem megy. A friss zöldhagyma ugyanis még nem exportképes és legfeljebb 36 órás vasúti utat bír ki. Később az exportálhatóság távolsága és így mennyisége is fokozottan nő. 1926-ban 1200 vagon zöldhagymát szállítottak el Makóról. Ezenkívül az év minden szakában van a hagymában kereslet. A főszezon azonban mégis aug.—novemberre esik. Az ekkor el nem adott, vagy a spekulációs célra visszatartott árút hagymaraktárakban tartják. A hagyma raktározása és ezalatti kezelése nagy gyakorlati tudást kíván meg.

Makón *hűtőház nincs*. De találunk egyet Csókán, Léderer Artur és Károly nagybirtokán. Ez a hűtőház európai nivón álló hatalmas modern építmény, amely más élelmi szerek (vadak, szőlő, vaj, tojás stb.) tárolása mellett több mint 100 vagon hagymát is képes magába fogadni. Ez az egyetlen hagymahűtőház a makói hagymakörzet területén. Pedig Makónak emiatt érdeke egy modern hűtőház. Országos híré baromfitermesztése és tojástermelése, a bőséges kukoricatermelésre alapozott régi sertéshizlalása s ugyancsak országhírű szarvasmarhatermesztése is indokoltá és gazdaságossá tennék egy ilyen hűtőház létesítését. Ennek hiányában úgy a hagymatermesztők, mint a többi földművelő népesség ki van szolgáltatva a kartellek árdiktatúrájának.

A legértékesebb árúk egyike a parázshagyma (magról fejlődött egyéves tojásnagyságú vöröshagymák); kitűnő ecetben. Különösen Angolország vásárolja. A nagy hagymából különösen nagy tételeket vesznek a halkonzervgyárak. A tengeri hal konzerválására ugyanis a makói hagyma a legalkalmasabb.

A svéd, a norvég, a dán, sőt sokszor az amerikai konzervgyárak is Makóról szerzik be hagymaszükségletüket. Sok hagymamag, ültetésre való szárított s főleg szárítatlan apróhagyma is kerül Makóról a kereskedelmi forgalomba. A szárítatlan zsigahagyma pedig teljes mennyiségében bel- és külföldi exportra kerül.¹⁷⁾

A makói hagyma legfőbb *piacai* jelenleg a felsorolás sorrendjében csökkenő jelentőséggel: Ausztria, Csehszlovákia, Németország, Lengyelország, Svájc, Jugoszlávia, Hollandia, Belgium, az Északi-államok, Angolország s néha Amerika.

A kereskedelemről lévén szó, egy dolgot még szóvá kell tennem. S ez az a sokszor uzsoráig fokozódó, helyesebben annak látszó százalék, amelyre a makói hagymakereskedelem dolgozik. Ezt a magas százalékot azonban eléggé megindokolja az az óriási kockázat, amellyel a hagymakereskedelem természet-szerűen jár. Mert a kereskedő az egyik évben szinte az ölébe hullott bőséges hasznót a következő években, amikor a konjunktura soványabb, majdnem teljesen föléli. Sőt ha nem eléggé takarékos, vagy ha értékesítési csőd áll be, nagy adóságokkal terheli meg magát. A hagymakereskedelem ilyenén természetéből folyó bizalmatlanság okozta a különböző termelői egyesülések és *szövetkezetek* keletkezését. Ezek azonban a múltban sem voltak és a jelenben sem versenyképesek a sokkal mozgékonyabb és a gyakori veszteségeket könnyebben kiheverő magánkereskedelemmel szemben.

Míg a tisztán külterjes gazdálkodást folytató Debrecen határában egymás mellett terpeszkednek a nagy- és középbirtokok és bérletek s egyre nő a nyomorgó és elégedetlen mezőgazdasági proletáriátus, addig Makón a hagymakertészet ezreknek és ezreknek biztosít kis parcellaföldeken önálló megélhetést. Az ilyen földműveléssel ugyanis szükségszerűen együttjárt már régtől fogva a nagy pénzbőség folytán a föld értékének nagy emelkedése. S ez arra indította Makó nagyobb birtokosait, hogy birtokaikat parcellázzák s a várostól mind távolabbi és távolabbi vidéken vegyenek ugyanazon az áron ha-

¹⁷⁾ Az exportált makói hagyma a makói hagymakörzeten kívül s főleg külföldön természetve jellemző jó tulajdonságait lassabban vagy gyorsabban, de biztosan elveszti. Ez a körülmény a makói hagyma jövője szempontjából igen örövendetes dolog.

sonló jó, de kétszer akkora birtokot. Ez a folyamat, mely Makó határában volt a legerősebb, de az egész makói hagymakörzetre kihatott, ma is él és folytonosan hat. Eredménye a kis- és törpebirtokok fokozatos szaporodása és a közép- és nagybirtokok fogyása. E folyamatnak köszönhető *Makó ideális birtokmegoszlása*. A város 46.709 holdnyi területén ugyanis mindössze egy nagybirtok van s az is a városé; 2 ötszáz holdon felüli birtoka közül is az egyik köztestületé s csak a másik magánbirtok. Ez utóbbi pedig csak azért maradt meg, mert hagymatermelésre alkalmatlan. 100—500 holdig terjedő birtok csak 20 van. S ez is mind parasztbirtok, amely közvetve hagymatermesztésre is szolgál. A 250 holdat különben egy sem haladja meg. A város határának többi része kis- és főleg törpebirtok. A törpebirtokosok száma kb. négyszer annyi, mint a többi birtokosoké együttvéve. S akik teljesen földnélküli, az se napszámos, hanem bérlő, aki mint önálló termelő legfeljebb csak a saját bérlete által le nem kötött munkaerejét értékesíti napszám alakjában. E földnélküliek pár évi szorgalmas munka után, ha valami csapás nem éri őket, mind törpebirtokosokká válnak. A makói nép nem Amerikában, hanem Makón boldogul.

A makói hagymás önálló, öntudatos individuum a gazdasági életben, önálló akar lenni a politikai életben is. Innen a város *agrárdemokrata politikai arculata*.

Mint láttuk, a hagymával egész évben van munka s a munka által a hagymáscsalád minden tagja minden idejét csengő aranyra váltja át. Ezért gazdagodik. De ez az arany szétfolyik az egész városban. Gazdagodik vele a földjét bérbeadó gazda, az iparos, a kereskedő is. Innen a makói nép jóléte és a nagy drágaság, amely Makón minden más földművelő várossal szemben uralkodik. A *jólét és vagyonosodás* emelkedésével növekszik a termeszők fogyasztóképessége és igénye is.¹⁸⁾ S ez az iparos és kereskedő társadalomra nagyon kedvező légkört teremtetett. Különösen ki kell emelnem itt a hagymakereskedelmet közvetítő tőkeerős nagy exportcégeket, amelyek a makói hagyma nagy szállítási és tárolási szükségleteivel ezer munkaalalmat, építőipari munkát, pénzgazdasági mozgást jelentenek a város részére.

¹⁸⁾ A makói hagymáslányok ünnepnapokon a legújabb párisi divat szerint öltözködnek; selyemruhában és lakkcipőben járnak.

A kertszerű földművelés okozza Makó és közvetlen vidéke nagy *népszerűségét* is. Csanádmegye keleti részeiben, ahol a talaj még termékenyebb, mint Makón és környékén, ritkább a lakosság és nagybirtokok terjengenek.

Érdekes, hogy a világhírű makói hagyma teljesen az értelmes makói nép produktuma.¹⁹⁾ Nincs abban része semmiféle állami támogatásnak vagy különleges védelemnek se. Makón nincs és nem is volt soha semmiféle hagymanemesítő telep. Nem voltak fajtajavító tudományos kísérletek. Senki sem védte a makói hagyma fajtisztaságát. Nem tökéletesítette senki betegségeivel szemben. Nem védték egységesen ellenségeitől. S a makói hagyma mégis azzá lett, ami. S ez egyedül és teljesen a makói nép érdeme.

Csak az a szomorú, hogy *a makói hagyma hirneve az utóbbi időben sokat romlott*. E sajnálatos dolog okát több körülményben kereshetjük. Oka elsősorban az utóbbi évek esős időjárása, amely a makói hagymát is romlandóbbá tette. Oka másodszor az, hogy egyes uradalmak műtrágyát és frissen trágyázott földet is használtak hagymatermesztésre. Az ilyen földben a hagymák gyorsabban fejlődtek, fedőleveleik lazák lettek és így a világversenyben az elsőségét biztosító tulajdonságuk, az előállóképesség 30—40%-nyit romlott. Azonfelül az uradalmak és bankok gazdatisztjei nem is ismerik a helyes termesztést. Nem ismerik annak sok csinyját-binját, amelyet a makói hagymás-hosszú idők tapasztalatából leszűrt s amely apáról-fiúra száll. Hozzájárult még az a hiba is, hogy a forradalmak után a makói hagyma jó ideig osztályozatlanul került ki külföldre. Ez a körülmény különösen a fokhagyma versenyképességét ásta nagyon alá. Szinte megsemmisítette fokhagymakivitelünket. Olaszország ugyanis szemre sokkal tetszetősebb fokhagymát termeszt és árúját nagyság szerint háromfelé osztályozza. Ez az egyenletelesen osztályozott, csinosan kötözött hófehér olasz árú legyőzi az osztályozatlan, piszkos fedőleveleitől le nem tisztított, bár minőségileg jobb makói árút. A makói termesztőknek mi-

¹⁹⁾ Téves tehát az a fölfogás, hogy az egyébként nagyon tiszteletre méltó Hollandiát járt Szirbik Miklós ref. lelkész honosította volna meg Makón a hagymatermesztést. Számos bizonyítékunk van reá, hogy Szirbik Miklós életében a makói hagymatermelés már a fejlettség egy bizonyos magas fokán volt s Szirbik nem meghonosította, hanem csak továbbfejlesztette a makói hagymatermesztést.

előbb föl kell venniök a háború előtti osztályozást és el kell tanulniök az olaszoktól árújuk tetszetős kiállítását is. Így az olasz fokhagymát is könnyűszerrel le fogják győzni.

A termesztés hanyatlását jelentős mértékben fokozza az is, hogy sok hagymamagot, szárítatlan (zsigá) és kivált szárított apróhagymát is exportálnak évente hagymásaink. (1925-ben 53 vagónnal.) Ez árúkért ugyanis a külföld igen jó árakat kínál s a hagymás a hatalmas áraktól elcsábítva önnönmaga romlásának válik előidézőjévé: a legerősebb konkurrenciát teremti meg a saját nagyhagymájának.

E rövidjártáson kívül a hanyatlás másik főoka a termesztők kapzsisága. Az, hogy nagy részük a „cita“ hagyma termesztésére tért át és a régi bevált, külföldiek által egyedül kedvelt makói fajtáktól eltért.²⁰⁾ Nagy baj a hagyma ellenségei és betegségei elleni védelem elmulasztása is. Ez is fokozta a makói hagyma romlandóságát. Tehát amint látjuk, faj- és minőségbeli romlás következett be.

A hagymatermesztés hanyatlásának legfőbb oka azonban a termesztési költségek magas volta. A drága haszonbérék, a földhiány a termesztés költségeit olyan magasra emelte, hogy az olcsóbban termesztett külföldi hagymával minőségbeli fölénye dacára se tudja fölvenni a versenyt. *A trianoni béke* ugyanis *megfosztotta a makói hagymást termelőterülete egyharmadától* s a megmaradt részeken terjeszkedését nagybirtokok akadályozzák. E körülményekhez hozzájárult az a *túltermelés* is, amely a hagymában világszerte beállott. Ugyanis a többtermelés elvéből kiindulva Európa hagymát importáló államai védővámokkal sorra kizárták államuk területéről a külföldi hagymát. Ezáltal saját mezőgazdaságukat hagymatermesztésre ösztönzik, szükségletüket önmaguk látják el.

Sok-sok földre, olcsó haszonbérre, előnyös kereskedelmi szerződésekre és tarifakedvezményekre van tehát szüksége a makói hagymásnak, mert máskülönben összeroppan. Védni kell Makó magyar népét erőteljes kormányintézkedésekkel. Ez a nép megérdemli.

De a makói népnek is meg kell tennie a magáét.

²⁰⁾ Ezáltal különben a vele való kereszteződés következtében az eredeti hagymafajták fajilag is romlottak.

Vissza kell térnie eredeti fajtáihoz, illetőleg annak valamelyik nemesített alakjához. De másrésről gondoskodják az állam, hogy részükre elegendő föld vagy bérlet álljon rendelkezésre. S ha a politikai és a gazdasági viszonyok is javulnak, a hagymás évszázados termeléséhez való szívós ragaszkodása ismét győzedelmeskedik a termelési válság fölött.

Óriás, halványvörös hagymák fekszenek előttem . . . A magyar faj vasszorgalmának, értelmességének s a viszonyokhoz való alkalmazkodásának fényes bizonyítékai. A magyar agrikultura dicsőségei. Mert a magyar szellem nemcsak a tudományokban és művészetekben tud nagyot és maradandót alkotni, hanem a szellemi és anyagi élet minden terén, a hagymatermesztésben is. A makói hagyma ugyanis nem volt kezdettől fogva olyan kitűnő, zamatos fűszer, mint ma, amikor már körte-hagymává nemesítették. Eleinte bizony erős ízű és illatú vadfajta volt a pogácsahagyma alakjában. Ebből fejlődött ki a szeledebb ízű és jól eltartható nemesebb kerekhagyma. És végül a változatból nemesítette ki a makói magyar szorgalma és hozzáértése a legnemesebb makói hagymát, amint a fokozatos nemesítéssel mind magasabbra és magasabbra ívelt karrierje. Ma már csak a francia és olasz Riviéra szegfű-, rózs- és ibolyamezői versenyezhetnek e vidékkel. Csak ott ilyen gondos, tervszerű és aprólékos a föld megmunkálása, a növény ápolása és a termés begyűjtése, mint Makón. *A makói hagyma méltó társa világhódító útján az olasz és francia virágoknak.*

Márton György.

IRODALOM.

A makói Hagyma-Részvénytársaság üzleti levelezése és közlései.

Makó város szabályrendelete a hagyma és zöldség piaci adás-vételéről. 1913.

A „Kert” kertészeti szaklap 1895. jún. 1-i (6-ik) számában: Mauthner Ödön: A makói vereshagyma. Színes műmelléklettel.

Dr. Márton György: Az apró-(dug-)hagyma osztályozása és száritása Makón. Hoffmann János tanár rajzaival. Gaál László nyomdája. Makó, 1926. Csanádvármegyei Könyvtár 3. száma.

Dr. Petrovics György: A makói hagyma. Eckhardt Vilmos előszavával. Kovács Antal nyomdája. Makó, 1922.

Eduard Regel: Alliorum adhuc cognitorum monographia. Petropolis, 1875.

Eduard Regel: Tentamen florae Ussuriensis. St. Petersburg, 1861.

Eduard Regel: Descriptiones plantarum novarum in regionibus turkestanicis a. Cl. P. et O. Fedjenko, Korolkow, Kuschakewicz et Krause collectis. Fasciculus VIII. Petropoli, 1873.

Vajda István nyug. városi főpénztárnok kutatásai nyomán: Csanád vármegye és Makó város levéltárának számos, a hagymatermelésre vonatkozó és kiadatlan okirata.

(Ehhez a cikkhez tartozik 4 képmelléklet (8 fénykép) és egy térkép.)

A kállósemjéni Nagy-Mohostó és környéke.

Az elmúlt év augusztusában fedezte fel Dr. Boros Ádám botanikus a Kállósemjén határában levő Mohos tavat, mint olyant, hol a Nyírség utolsó úszólápját megtalálta és számos, botanikai szempontból nevezetes, növény előfordulását állapította meg. E nevezetes természeti ritkaságra fel is hívta a figyelmet a Nyírvidék 218. és 220. számaiban közzétett cikkeiben. A nyírségi szikes területeket kutató és térképező Dr. Strömpl Gábor geologus és nevezett botanikus társaságában a helyszínen megjelenvén, az ott látottak és tapasztaltak elmondása előtt e tó és környéke múltjáról is megemlékezem.

Kállósemjén Szabolcsvármegye közepén, a régi székhelytől, Nagykállótól 7 kilométerre esik keletre. Nevezetes hely volt az Árpádok alatt. A Balog-Semjén nemzetség (a Kállayak őse) ősbirtoka és az alapító nevének főntartója. 1290. előtt Mihály állandóan itt lakik, kuriája is itt volt. E nemzetség egyes tagjai saját érdekükben nevezetesebb helységeiknek vásárl jogot szereztek. Mikor Mihály nagyhatalomban és tekintélyben állott, ő kapott engedélyt 1271-ben, hogy birtokán, a mai Kállósemjénben vásárokat tarthasson. IV. László idejében azt is kivitte, hogy jobbágyságot kivették a megyei hatóságok alól. (Karácsonyi I.: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. K. 188. 194 l.) Egy 1471-ben kelt okirat szerint mint „Oppidum Semjén” említetik.

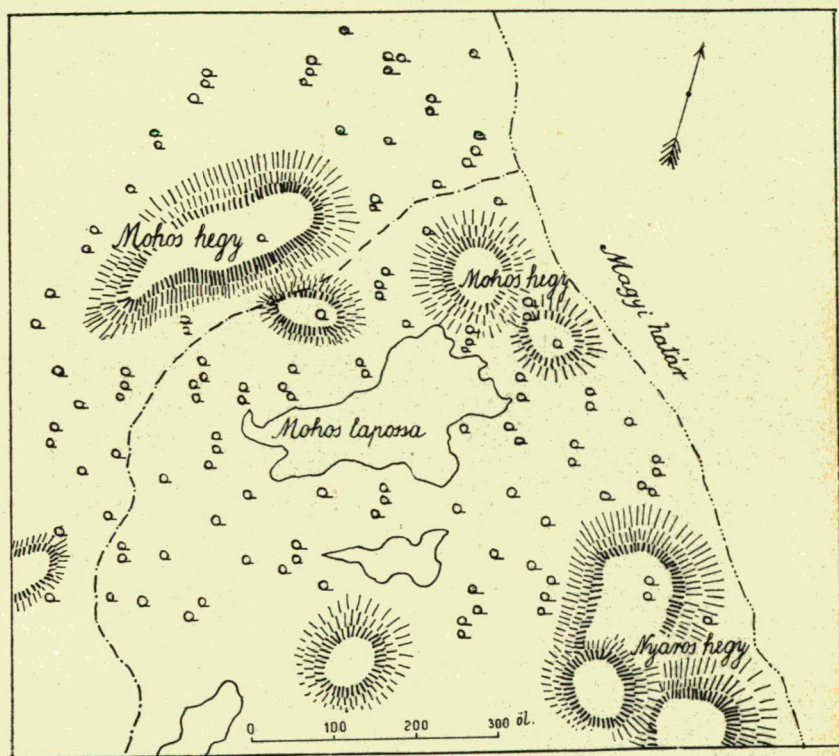
E hajdan jeles hely határában északkeletre, a községtől 3½ kilométerre van a Mohostó a mai Kiserdő mellett. Jó halászó hely lehetett régen, mivel 1320-ban a Gutkeled nemzetség Várdayak alágabeli Aladár fia III. Pelbárt Mohostó nevű birtokát védelmezi a Semjéniekkel szemben. (Karácsonyi i. m. 80. l.)

A nyíregyházi törvényszék irattárában őrzött tagosítási térképek között van e községnek két térképe. Az egyik, a Kállay László, Ferenc és György tényleges birtokainak állapotát feltüntető térkép 1776-ból való, a másik 1866-ból a község úrbéri állományáról készült. E két térkép sokat mondó, beszédes bi-

zonysága úgy a határ, valamint a Mohostó és környéke 150 év előtti állapotának és ez idő alatt történt helyszinváltozásoknak.

Az 1. ábrán bemutatott térképrészleten látható, hogy a szóban levő és Kállay György tulajdonát képező tó még 1776-ban is erdőben, homokdombokkal körülvett mélyedésben terült el és csizmához hasonló alakú volt. Nagy Mohostó nevet viselt. Mellette északkeletről és alig 100 méterre északnyugatról levő két domb neve: Mohos hegy. Délkeletre 480 m. távolságra van a Nyáros hegy. — A Nagy Mohos-tótól délre 150 m. a Kis Mohos-tó, távolabb délkeleti irányban 800 m.-re a Nyárjas rét, délnyugatra 400 m. távolságra Kenderáztató rét, előtte az Oláh kút, kisebb-nagyobb mélyedések, illetve tavak, síkvizek, melyekkel a Nagy Mohos-tó esős időben összefüggésben állott. Erre nézve a tagosítási iratok közt találtam egy 1871. júl. 15-én kelt bizonylatot, mely szerint „Buczaj Demeter bíró, Mogyorósi Péter, Domokos András és Teski István kállósejéni lakosok bizonyítják, hogy a Kenderáztató és Oláhkút a Szöllőárokig egy víz volt, úgy hogy a gyalog emberek is a szőlőárkon belől jártak a Mohosra át és hogy szekérrel teljes lehetetlen volt átjárni, csakis az Ispánmezei országút felé kellett kerülni, ezen vízár 1856., 1857., 1858. és még 1859. években is folytonos állapotban volt, azaz járhatatlan volt ezen hely“.

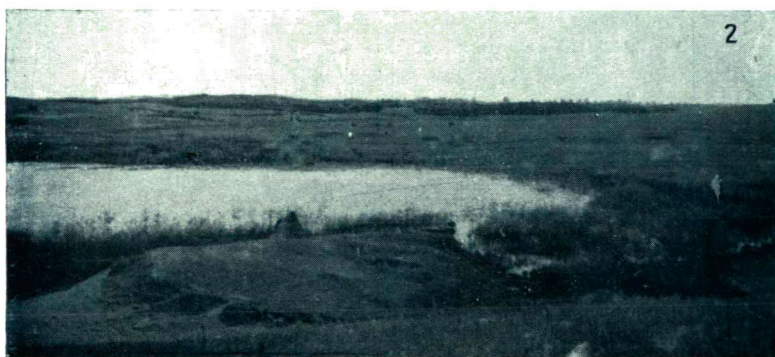
E régi térképen a Nagy Mohostó alakját mennyire pontosan mérte fel a térképező Vrana István mérnök, az eredeti térképen látható mérési pontok nagy száma eléggé igazolja. A tölgyerdőt azonban kiirtották — valószínűleg az 1800-as évek legelején, vagy még hamarabb, amennyiben Kállósején legöregebb embere az 1830-ban született 96 éves Zámbor Pál sem emlékszik arra — s a tavat körülvevő dombokról elkezdte a szél hordani a fáktól, növényektől felszabadult homokot a tóba. Évről-évre mind nagyobb és nagyobb területet töltött el a tó vizéből úgyannyira, hogy 100 év múlva nyerte a 2. ábrán feltüntetett kiflihez vagy pipához hasonló alakját. Ebben a formájában térképezte 1866-ban történt tagosítás alkalmával Hubaffy Sándor mérnök. A két térképen feltüntetett tó alakját összehasonlítva kitűnik, hogy a Szabolcsvármegyében uralkodó *északkeleti* és *délnyugati* szélnek megfelelően töltötte el a futóhomok a tónak a mondott tájak felőli oldalát annyira, hogy jelenlegi alakját kapta. A szél lassú és folytonos alakító munkája

A kállósemjéni Nagy-Mohostó 1776-ban.

A Mohostó nyugati része, elől a tóba nyomuló bucka.

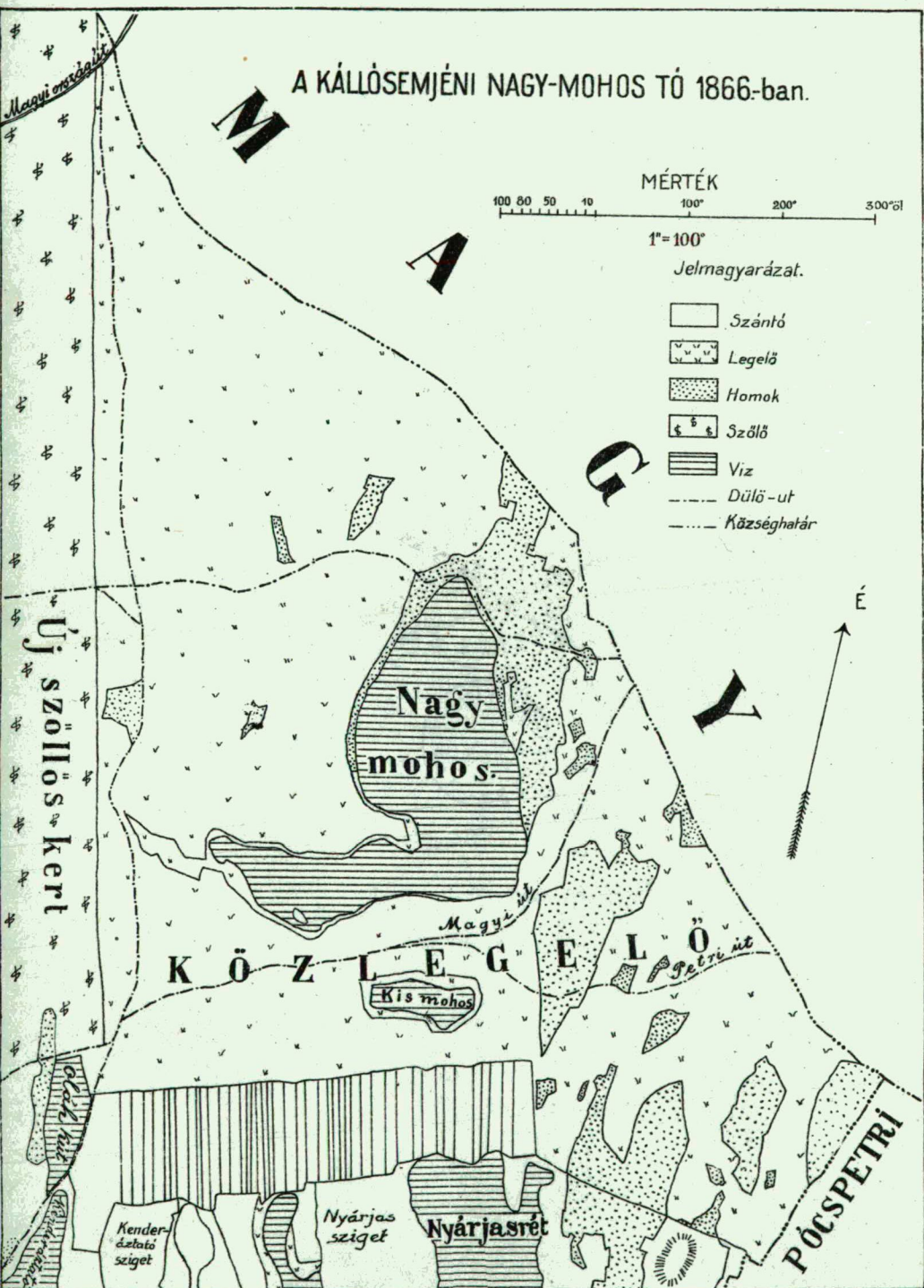
Mohostó látképe északról, közepén az uszóláp.

Kiss Lajos: A kállósemjéni Nagy-Mohostó környéke.

Halászkunyhó (gyékényből) a Mohostó partján.

Kiss Lajos : A kállósejéni Nagy-Mohostó és környéke.

ma is megfigyelhető a tó északnyugati szélén levő halászkunyhó közelében.

Az erdő kipusztítása után a Nagy Mohostó környéke közlegelő lett. Nyugati oldalán létesítették az Újszöllös kertet. Az 1871-iki Szeszich Lajos mérnök által készített térképen az erdő szántónak, a homokdomb terméketlen buckának van feltüntetve. Jelenleg is ilyen. Északi részén újabban telepített akácos van.

A Szakolyi tanyától vezető úton haladva, botanikusunk figyelmeztetése nélkül észre se vesszük az annyira látni óhajtott lápot. Homokdombokat látunk csak déli oldalán a még le nem vágott tengeri góróval s a mélyedésben nádist, milyent másfélhónapi együttes bolyongásunk alatt mélyebb fenekekben, tavak helyén annyszor volt alkalmunk szemlélni. Azt se vesszük észre, mikor a tó délnyugati végéhez érünk, mintha síma gyepen járnánk, akkor eszmélünk csak, mikor besüpped lábunk a zöld szőnyegbe, hogy már veszedelmes helyen vagyunk, hát megkerüljük a kukoricást és a tó nyugati oldala felőli — a térképen Mohos hegynek jelzett — dombokra megyünk fel. Innen belátható az egész tó úszólápjával együtt. Geologusunk fényképen örökíti meg. A széliútta medencében levő s kiflihez hasonló, mintegy 20—25 holdnyi nagyságú Nagy Mohos-tónak ma alig van 3 kis hold tisztása, szabad víztükre, síkvize az északi részén, a többin libegő láp van. A láp körül kárával ritkásan benőtt keskeny vízőv látszik, mit a láp, mint valami nagy szivacs, szorított ki.

A dombról a tó szélére vitt homokfúvason álló gyékénykévékből hevenyészett halászkunyhóhoz megyünk. Közeledtünkre vadkacsák rebbennek fel a lápból kettesével-hármasával. Megismerkedünk a 77 éves Németh Pál halásszal, ki koratavasztól késő őszig él itt halászgatva. Kérdésünkre azzal válaszol, hogy mióta emlékezik, ilyen volt a láp, de gyerek korában a szél még ide-oda vitte. Mikor keletkezhetett: ma már nem tudják a legöregebbek se; ilyennek ismerték mindig.

Egy pipa dohány beszédesebbé teszi. Míg rágyújt, gyönyörködünk a víz tetején úszó levelek közt virító vizitők (*Castalia alba*) hófehér virágaiban. Aztán hallgatjuk az öreg halász magyarázatát a tó nevééről, mely a tó szélén és a lápon levő sok

mohától eredt. A lápon van nád, káka, gyékény, páfrány, zsombék. Közepén rekettye és fűzfa. Télen a gatz, nádat levágják, előbbit fűteléknek, utóbbit háztető készítésre használják. A vízi szárnyasok közül itt tanyázik a vadkacsa, szárcsa, bűvár, vízityúk, éjjelre eljön háltni a serege is. Van még rajta sok vízipocok, úgy hogy a halászkunyhóban is felfúrja magát minduntalan.

Csolnakba ülünk és a tavi rózsa úszó levelei és virágai közt a láphoz evezünk, melynek szélén a páfrány nagy tömegét látjuk. A tőzegpáfrány (*Nephrodium thelypteris*) egyik nevezetessége lópunknak, mert ritka az Alföldön. A fellápokra jellemző. A Nyírségen csak még a nyírbátori Bátorligetben van.

Aki a lápra akar menni, annak ruhátlanul kell rálépnie, mert sokszor a zsombék mellé lépve hónaljig is lesüpped. Akit szenvedélye odavisz, nem könnyen feledhető emlékeket szerez a sűrű, karcoló növényzettől és a testébe ragadó piócéktól.

Visszajövet a tó lágy, átlátszó vizében rengeteg hinárt figyelünk meg, minduntalan megakasztja evezőnket. A Mohostóról azt tartja a nép, hogy mérhetetlen mélységű; a láp előtt, hol legmélyebbnek gondoltuk, megmértük, de 2-70 m. mélyen elértük a fenekét.

A látottakból ítélve a Mohostó nem valódi *felláp*, mivel arra a *Sphagnum* moha a jellemző uralkodó növény, azonban a flórája rokon a fellápokéval. Hogy egykor *Sphagnum*-láp volt-e, majd tőzegvizsgálata során lehet megállapítani. Itt a moha tömege alárendelt. Az öreg halász a mohától származtatja a tó nevét; az általa mutatott „moha” azonban nem eshet össze a botanikai moha fogalmával, mert az inkább apró növények sűrű szövedéke, meg tőzegtörmelék, sőt a vizet kitöltő tőzeganyag. Nem feltételezhetetlen, hogy a Mohos-tó is a *Sphagnum*tól kapta nevét hajdan, bár ha akkor volt, most is lehetne. Botanikusunk két órai fáradságos keresés után nyomát se találta a lápon. Ügylátszik a mohl-kérdés még nyílt kérdés, melyhez nyelvészeinknek és ethnographusainknak is hozzá kell szólni.

A mohlápok vezérnövénye a *vidrafű* (*Menyanthes trifoliata*) sok van a Mohos-tón. Ez a másik nevezetessége lópunknak előfordulhat, mint László Gábor írja, egyes tápanyagban

szegényebb rétlápon is.¹⁾ Szabolcsvármegye monographiájában (256. l.) Demecserről és Újfehértóról említetik.

A tóban levő hínárokat halászsunk *gyöszönynek* mondta. A Rétközben szerzett adataim szerint csak a *csillérkét* (chara) mondták gyöszönynek az odavaló öregek. Botanikusunk a Bodroghöztől a dús hínárvegetációt közli gyöszönynek, mint az öreg halász mondta.²⁾ Tisztázandó a gyöszöny is. Boros megállapítása szerint a Mohos-tó hínárját a következő fajok alkotják: Potamogeton natans, P. aentifolius, Najas minor, N. marina, Myriophyllum spicatum, mely tömegesen fordul elő és Utricularia vulgaris. A gyéren előforduló Lychothamnus barbatus-nak egyedüli termőhelye nagy Magyarországon a Mohostó.

Az öreg halász a parton ebédet főz. Mi is ebédelünk. Beszélgetés közben megtudjuk, milyen halak élnek a tóban: *csuka*, mely 8 kilósra megnő, *tat* 2 kilós, *keszeg* $\frac{1}{4}$ kilós, a töviskes *singér* másfél kiló. *Kárász* is akad fél kilós. E halakat versével (ötkarikás) és horoggal fogták ezelőtt is, ma is. A dandárján Mátyás nap (febr. 24.) előtt és után egy héttel fogják, mikor ívik. Május, június és július hónapokban szemenként. Állítja, hogy ennekelőtte se, ma se lehet sokat fogni benne, mert tiszta vize átlátszó; a fenekére leláthatni csendes időben. Tisztása (síkvize) is teliszenteli van gyöszönnyel, vízihínárral.

Van még a tóban sok csík és nadály, de nem fogják. A szárnyasokat ezelőtt vízre tett hurokkal fogták. A Mohos-tó különben vadászemberek kedves, sűrűn felkeresett vadászóhelye volt minden időben. A tóban fürdők úgy mondják, hogy buzog a víz benne érezhetőleg. Alkalmasint mocsárgáz buborékjait érezhetik, mely minden növényvel benőtt lápon képződik. Amennyiben buzog, nem lehet nagy ereje.

A halászkunyhót is megsejleljük, melyben heverőhelyül egy kéve gyékény szolgál s egy kis láda az összes bútorzat, melyben élelmiszer, evőeszköz, halászhorog áll. A ládán balta. A bogrács felakasztva fakukára. A kunyhó mellett verseháló és 3 m. hosszú nyelű *irtó*. Megnézzük még a kunyhó közelében levő, alig ásónyom mélységű gödörkutat, tele apró békával. Innen főz és iszik az öreg halász, igen jóízűnek állítja.

¹⁾ László G.: Tőzeglápok és előfordulásuk Magyarországon. 27. l.

²⁾ Dr. Boros Ádám: A Parlagcsa florájából. Föld és Ember 1926. 2. sz. 128. l.

A tóban ladik, abban evezők, hosszú fűzfa rudak és vízmerő szapoly.

Mielőtt elbúcsúzunk, lemezre kerül a kunyhó a társasággal együtt. Újabb felvétel készül a tó északkeleti sarkáról. Megkerülve a tó keleti oldalát, botanikusunk figyelmeztet a szélen levő *Caldesia parnassifolia* ritka vízinövényre, melynek szív alakú levelei jórészt a vízen úsznak.

Az előttünk levő szép széles, fasorral szegélyezett úton akarunk a községbe menni, mikor meglátjuk az első fa tövében ülő disznópásztort. Megszólítjuk, de az olyan mereven ül a fa mellett, mintha abból lenne kifaragva, a szeme se rebben. Előtte állva vesszük észre, hogy rokkant egyik kezére. Debreceni nagyszélű kalapja álladzóval leszorítva. Bazsarózsa piros arc, szelíd kék szem. Karján díszesen fonott karikásostor. Szemét legelteti kedves jószágán, egy tiszta fehér kis malacon, mely különválva a többitől, mintegy elkényeztetett gyerek incselkedik velünk, kivált a társaság nőtagjaival. Akkor szólal meg emberünk, mikor botanikusunkat felismeri hosszú szakálláról, kivel már találkozott egy héttel ezelőtt e helyen. Jó irányba igazít bennünket. Búcsúzkodás után még egyszer visszanezünk a titokzatos, rejtelmes csöndességű lápra. A lemenő nap vörösen néz vissza. Felettünk erős suhogással húznak a kacsák éj-jeli szállásukra.

Kiss Lajos.

(Ehhez a cikkhez tartozik 3 képmelléklet és 2 térkép.)

A vaskor II. időszakának (Latènekor) magyarországi telepei.

A praehistorikus idők befejezője a vaskor. Ez minálunk a Kr. e. 1000. év körül kezdődik és a Kr. u. első századdal végződik. Két időszakra oszlik: a régibb vagy hallstatti időszakra (Kr. e. 1000—400) és az újabb vagy Latène időszakra (Kr. e. 400; Kr. u. 100). Az első, a hallstatti idő nagyjában még praehistorikus jellegű, míg a másik fölött már a történelem hajnala dereng.

Az újabb vaskornak zászlóvivői a kelták, kik közül sokan hátat fordítván ősi hazájuknak, Galliának, egyfelől a felső Rajna mentén a mai Svájcban és felső Itáliában telepedtek meg, másfelől a Duna mentén Keletnek nyomultak előre egészen a Dnyeper folyóig, megszállván a mai Cseh-, Morva- és Magyarországot meg egész Besszarábiát és a balkáni félsziget északi részét, sőt egyik törzsük átkelve a Boszporuszon, Kisázsia félszigetén ütötte föl tanyáját.

Mindenütt, ahol megtelepedtek gyökeresen változtatták meg az összes viszonyokat; magasabb műveltséget hozván magukkal, tanító mestereivé lettek az őslakóknak.

Sehol sem tapasztaljuk azonban e hatást oly szembetűnően, mint hazánk földjén. A kelták megtelepedésével sorra rendre keletkeznek itt a kisebb-nagyobb helységek, sőt városok is. Földmivelés, ipar, bányászat és kereskedelem virágzásnak indul, melynek folytán a lakosság nagy jólétre tett szert, amiről a gazdag, kincses leletek tesznek bizonyosságot.

A földmivelés virágzása mellett szól Békésvármegye 25 kelta telepe, nemkülönben Debrecen város határának 8 és Szerém megye 20 telepe. A bányászat fejlett voltáról tanúskodnak a különböző vaseszközök és szerszámok, melyek közt olyan is akad, amelyről a legkiválóbb régész sem tudja, hogy mi célra szolgált; ugyancsak a bányászat nagyfokú fejlődését igazolja

az arany meg ezüst ékszerek nagy sokasága és sokfélesége. Az ezüstitványák megnyitása a kelták érdeme.

A fém nagy mennyisége sok iparost foglalkoztatott; ezek közül különösen a kardcsiszárok tűnnek ki. *Déchelette* József, a legkiválóbb francia ősrégész a keltákról írt óriási nagy művének legnagyobb kötetének 1116 l. dicsérőleg nyilatkozván a magyarországi kelta kardtokok díszes voltáról, hangsúlyosan kiemeli azt, hogy a kardkötők legszebb példányai a magyarországiak, melyeket vasból csavartak.

Ehhez hozzátehetjük, hogy a csabrendeki lándzsának sem akad párja, ennek szárnyai oly díszesek, hogy mindenkit bámulatra ragadnak. Ugyancsak feltűnő a soproni Bécsidombon talált lándzsa hüvelyének ékítése is, mely feltűnően vág a Titel mellett talált két hosszú és széles ezüstszalag díszítésével. Ez utóbbiakról szintén nem tudjuk, hogy mi célra szolgáltak, csak bámuljuk díszítésük különleges mivoltát.

Az ötvös mesterség nagy kifejlődéséről különösen a tolnamegyei Szarazd meg Regöly községek határában talált arany meg ezüst ékszerek tanúskodnak, melyek ugyancsak ritkítják párjukat.

Fölötte kívánnak ez időszak második fokozatából előkerült zománcos díszű láncok, melyekről Dr. *Tischler* Ottó, a kiváló königsbergi ősrégész így nyilatkozik: „A Magyar Nemzeti Múzeum zománcos láncai a közép Latène kor legpompásabb darabjai közé tartoznak; koruk megállapítható a svájci leletekből, hol hasonló, de távolról sem oly szép láncok fordultak elő.” A „vérmománc” föltalálása szerinte ugyancsak a mi keltáink érdeme. Bibraktében (Franciaország) szintén akadtak zománc iparosok telepeire, melyek körülbelül Julius Caesar idejéből, tehát már a Latène idő végső szakából valók. Ezek sem érik utól a mi kelta ötvöseink műveit.

Remek számba mennek a fibulák (kapcsoló tűk) is. Ezek valamint a kardok alapján osztották föl a Latène időt három fokozatra: I. fokozat: a fibula dereka fölé visszahajló szabadon álló véggel; II. fokozat a tű derekát átkaroló véggel és III. fokozat egy darabba öntött fibulákkal. Újabban még egy IV. fokozatot különböztetnek meg, melyben azonban már a római befolyás jutott érvényre, amennyiben a jellegzetes visszahajló rész végképpen elmarad.

Az egész korra jellemző továbbá az agyagművesség is, amennyiben a kelták hozták magukkal az agyagkorongot, mely az edények szabadkézből való gyártását egészen kizsorította az alkalmazásból. Utóbbi eljárás megint lábra kapott a népvándorlás viharos korszakában, de olyan iromba gyártmányokkal, melyek távolról sem hasonlíthatók össze az őskori agyagművesség készítményeivel.

Ugyancsak a kelták hozták be a holtakat elföldelő temetés szokását, mely lassanként a hamvasztó temetést háttérbe szorította. Legfontosabb hozományuk azonban a pénzverés mestersége. Aranyból, ezüsből, utóbb meg rézből is vertek pénzt. A rezes hamis pénz koholására is használták. Pénzeik esetlen utánzatai a makedon uralkodók II. Fülöp és Phylippus Arideus érmeinek. Nagy Sándor-féle pénz csak elvétve fordul elő. Hogy ez nagy lendületre indította a kereskedelmet, fölösleges hangsúlyozni. Ennek legfontosabb cikkei közé tartozik a borostyánkő meg az üveg, melyeknek gyöngyeit sokfelé találjuk. Egyet azonban nem tudtak létrehozni: egységes országot. Törzsekre osztottan éltek világukat, minek folytán egyfelől a rómaiak, másfelől germán törzsek (markomanok, kvádok) hatalma alá kerültek.

Az ehhez a fejtegetéshez mellékelte térkép első a magyarországi kelta települések megoszlásáról és hitem szerint a geográfusoknak is hasznot hajthat településföldrajzi tanulmányaik közben.

Bella Lajos.

(Ehhez a cikkhez tartozik 1 térképmelléklet.)

Gödöllő emberföldrajzi leírása.

Pest vm. É-i negyedét beágazó magaslatok a Cserhát hegységet D-ről övezik s a megye É-i részét hegyes-dombos vidékké teszik. A váci Naszál kivételével 2—300 m.-nél nagyobb magasságot ritka helyen érnek el s az Alföld felé fokozatosan ellapulnak. A hajdan sűrű őserdőkkel borított hosszú dombcsokrok nagy részét ma már felszántva, parcellázva, szőlő, kert és mezőgazdasági művelés alá fogta a kultúra s a vármegye legsűrűbben települt részévé tette. A domborokkal széles völgyek váltakoznak, némileg változatossá teszik a vidék képét az erősen kimosott meredek domboldalak,¹⁾ amelyeken ma is vannak még erdőségek, de nagyrészt kopárak, legeltetésre is silány területek.

Hegy- és vízrajzilag K-i és Ny-i részre bonthatjuk ezt a dombságot Sződ — Veresegyház — Szada — Gödöllő — Isaszeg községek összekötő vonalával.²⁾ Ezen vonal irányában húzódó horpadásban legmesszebbre hatol fel a Duna—Tisza közti futóhomok, mely a dombvidék halmait oly vastagságban borítja, hogy a vidék eredeti arculatát helyenkint eltakarja.³⁾ Ez a futóhomok alkotja Gödöllő talajának nagy részét. Az említett vonal irányában halad a Duna és Tisza mellékfolyóinak vízválasztója is. Útját az Öreghegy, a fácános jelöli.

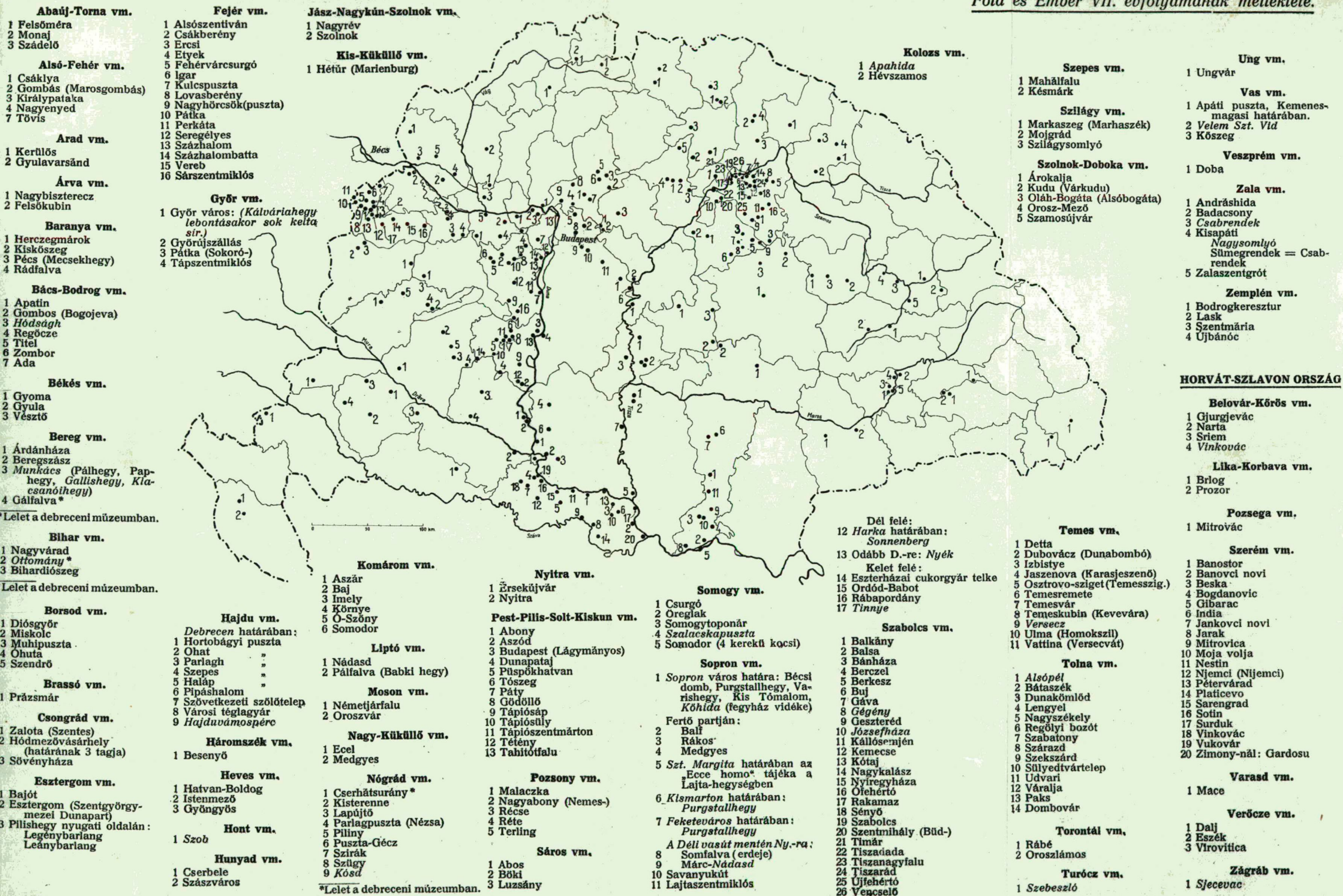
A község részint a Rákos lapályán, részint az erre merőlegesen futó Pest—Kassa-i országút mentén települt, hegyekkel körülvéve, Budapesttől É-k-re 29 km. távolságban. Területe 10.756 kat. hold. Szomszédos É-on Szada és Domony, K-en Bag-Valkó, Vácszentlászló, D-en Isaszeg, Ny-on Kerepes és

¹⁾ Borovszky Samu: Magyarország vármegyéi és városai. Tom. I–II.

²⁾ Böckh János: Fót, Gödöllő, Aszód környékének geológiai viszonyai. Pest. 1872. Földtani közl. II. évi.

³⁾ Strömpl Gábor: Budapest környékének futóhomok területeiről. Földrajzi közlemények. 1912. évfolyam.

Mogyoród községekkel. Külterületi részei: *Mária Besnyő, Babat, Haraszt, Száritó* uradalmi puszták, *Öreghegyi, Antalhegyi* hegyközségek, *Királytelep, Alsó-, felsőuradalmi majorok* és az *állami gazdasági telepek*.

A község határán belül eső dombvidék É felől a Margita hegyhez csatlakozó *Boncsok*-kal (317 m.) kezdődik, folytatása az *Öreghegy* (alsó- és felső)), mely az uradalmi prэшháznál 240—260 m. magas dombokra bomlik, majd az *Antal-hegyben* és a *Mária-Besnyői hegyekben* (ó- és új) folytatódik. Az Öreg hegygel párhuzamosan haladnak a *Farkasút* (302 m.) és *Gudra-hegy* (251), *Szentlélek tető* és a *Magyalos tető*. A Máv. vonalán túl D-k-i irányban párhuzamosan haladnak, a *Gyertyános* (242 m., *Fáhoztető* (270 m.) *Hajdani part, Látó hegy* (283 m.) és a határon levő *Bujka tető* (282 m.). A községhatár legkeletibb pontján a *Juharos* (308 m.), melynek Besnyő felé eső folytatása a *Peres tető*, Valkó felé a *Szent Pál-hegy*. A Ny-i határon a *Haraszi-erdő* (284 m.), tőle D-re a *Bolnoka* erdővel borított csúcsa (329 m.), a határ legmagasabb pontja, mely D-k felé a *Gerényhátban* folytatódik.

A határ Ny-i és K-i dombsorai fogják közre a Gödöllő és Isaszeg közötti nagy futóhomok térséget, mely a szadai horpadás mentén Vácig nyúlik fel.⁴⁾ Ez a Duna—Tisza közti buckaság Gödöllő területén jut érintkezésbe a cserhádi dombokkal. A homoktakaró a fácános 245 m. magasságában is megvan.⁵⁾

A Rákos medre felé 190 m.-re alacsonyodik lefelé a homokos térszín, ennél mélyebb pont nincs a község területén.

A község életében fontos szerepet játszó, történelmi nevezetességű Rákospatak Gödöllő és Szada határán a régi szőlő területek összeszőgellésénél lévő 2 holdas községi véderdőben ered. A hajdani őserdő ezen megmaradt tölgyes része, mely most ákáccal van tarkítva, 200 évvel ezelőtt a méhtenyésztés

⁴⁾ Strömpl Gábor: Budapest környékének futóhomok területeiről. Földrajzi közlemények. 1912. évfolyam.

⁵⁾ Timkó Imre: Budapest dunajobbparti környékének, továbbá Gödöllő, Isaszeg vidékének agrogeológiai viszonyai. Budapest. M. kir. földtani int. 1907. évi jelentése.

legrégebbi formájában méheskertül⁶⁾ szolgált az uraságnak s a községnek, innen a Rákos forrásait *Pazsaki-méhes forrásoknak* nevezik. Vályi András⁷⁾ 1796-ban még „ugrókutaknak“, nevezi a forrásokat, amit igazol a helyben lakó idősebb emberek állítása, miszerint a források 40—50 évvel ezelőtt is sokkal bővebb vízőek voltak és 30—40 cm. magasra szökött fel a vízüik. Ezek a források látták el vízzel a Kálvária alatti vízgyűjtő medencét.⁸⁾ Jelenleg a főforrás vízbősége 1 másodperc alatt 3 liter.⁹⁾ A Rákos mellékága az „Úr-rétjén“ ered,¹⁰⁾ (ez nevét onnan kaphatta, hogy a gödöllői közlegelők között a legjobb minőségű volt, ennek a kiosztását kéri a zsellérek a hosszasan folyó úrbéri perben, mert közel esik a község belterületéhez, míg a többi közlegelő dombos, vízmosásos, szakadékos területen volt)¹¹⁾ a mai *Szölők alja* dülöben¹²⁾, a szadai határban s a főággal a belterületen egyesül, vízmennyisége kevés. A harmadik ág a „fiók Rákos a Malomdülöben ered s az alsó tónál éri el a Rákost. A patak hossza a község területén 8 és $\frac{3}{4}$ km., esése egész hosszában 52 m. Malmok hajtására csak úgy volt alkalmas, hogy a víz esését mesterségesen növelték.¹³⁾ Nem bővizű patak, de egészen nem szárad ki, csapadékos években veszedelmes áradásai a kertművelőknek sok kárt okoztak.

A Rákos a forrásától 1 km.-re a parti fürdő medencéjét táplálja, a házak közti szakaszán mindenütt kerti öntözésre használják. Az uradalmi zöldéses kert öntözhetése céljából a mellékág beömlésénél duzzasztó van a patakba állítva. — A burgonyatelepen öntözésre használt mocsaras rétje a legszárazabb nyári időben is 12 órán át működésben tartott öntöző művet bőven ellátja vízzel. Isaszeg határában levő 4 nagy halastavon (36 kat. hold területen 2 régi malomtó természetes, 2 mesterséges) keresztül folyik a Rákos. Amint a község belterületét el-

⁶⁾ 1786. és 1869. évi térképek a koronauradalom térképgyűjteményében, Gödöllőn.

⁷⁾ Vályi András: Magyarország leírása. Budapest. 1796. Vol. II.

⁸⁾ Odorbenyák Nep. János: Gödöllő hajdan és most. Bpest. 1875.

⁹⁾ Szakszerű megállapítás a strand építésekor.

¹⁰⁾ Pesty: Helységnévtár. Kézirat a Nemzeti Múzeumban.

¹¹⁾ Pestvidéki törvényszék. fasc. Gödöllő, úrbéri periratok.

¹²⁾ Szőlő ezen a részen sem Gödöllőn, sem Szadán nincs már.

¹³⁾ Ma is látható a régi malomnál.

hagyja, a vágóhídtól az isaszegi határig, 190 m. t. sz. f. magasságban folyik s a dombokról jövő vízmosások táplálják. Ezen a szakaszán mindkét partján nádassal borított bővizű rétek voltak, amelyeket a Rákos csak részben csapolt le s így kevés segítséggel 4 halastóvá szélesítették. A burgonyatelep többtermelésének is az agyagtalajon levő vadvizes rétek adják meg a lehetőséget. A két régi malomtavat a 18. században malmok hajtására használták.¹⁴⁾

A váci villamos és a Rákos kereszteződéséhez közel eső 3 hold kiterjedésű úrréti tavat jégtermelésre használja a község.

A Boncsok É-k-i lejtőjén eredő *Aranyos patak* végig folyik a babati völgyön, babati majoron és a község határán túl a Galgába ömlik. Az Aranyos mesterséges felduzzasztása kisebbszerű földgáttal a babati tavat hozta létre, amelyről a jeget egész télen hordják az uradalom szükségletére. Nemrégén még pontytenyésztésre szolgált. — A *Besnyő patak* mesterséges medre a Mária-besnyői vadvizes réteket csapolja le s az Aranyosba ömlik. A besnyői völgyben is volt egy kis tó, amit a kapucinus páterek haltenyésztésre használtak, ma már le van csapolva. 1876-ban még meg volt a *Kerek-tó*, amelyben a régi gödöllői gazdák, mint legényemberek még „ladikáztak“, ma csak a maradványa van meg mint pocsolya, nevét a Kerektó-utca őrzi. Az ottlakók most is *Tópart*-nak nevezik a kiszáradt tó helyén lévő lakások helyét. — Grassalkovics (grófi címerében levő hattyúk emlékezetére és az alsó park díszítésére) a vadvizes réten 2 tavat ásatott, egyiket 1848 előtt, a másodikat 1893-ban tömték be, de helyük most is mocsaras.

A rétegek *vízirtalma* nagyon csekély, Száritó-pusztán pl. 86.6 m.-ben találtak nagyon csekély mennyiségű vizet; a 97 m.-ben levő homokréteg vízirtalmát használják kútvízül, de ez sem bővizű. A községi közkút fúrásakor 53 m.-ben már bővizű szürke homokréteget találtak. Legbővebb vizű a község É-Ny-i része, (az Úrréti parcella), ahol a hegy lábánál 8—10 m.-es bővizű kútak vannak. A dombokon, hegyeken települtek (Fácános, Királytelep, Besnyő, Hegyközségek) 20—40 m.-es kutakból kapják a vizet. A kútvíz mindenütt mésztartalmú.

¹⁴⁾ Gödöllői korona urad. közp. igazg.-i irattár.

Geológiája. Gödöllő talaját alkotó *homok* és *agyag rétegek* a *pontusi* tenger üledékei. E rétegek nagy vastagságát a gödöllői és isaszegi mélyfúratú kutak szelvényei tanúsítják. Isaszegen 300 és 500 m.-re hatoló fúrás még pontusi üledéket talált. (Ilka-majorban, közvetlenül a gödöllői határ mellett) Közvetlenül a pontusi homok és homokkő alatt homokos, iszapos kék agyag helyezkedik el; a gödöllői Szárító pusztán 202.5 mélységre fúrt kút szelvénye szerint a 8 m.-es homok és homokkő alatt sárga, szürke és kék agyagrétegek váltakoznak, homokkő és agyagos homokrétegekkel. Ugyanúgy a községháza előtti 60 m.-es közkút fúrásakor a homokkő alatt sárga és szürke agyagréteget találtak.¹⁵⁾ A harmadik mélyfúrás az Ökörtekli majorban történt, a szelvény leírása kevés különbséget mutat a szárítópusztaitól.

A felső talajok: meszes *vályog*, homokos vályog, kötőmelékes meszes vályog (gazdasági telepeken, királytelepen, kertvárosi parcellán). Erdős területeken kissé sötétbarna, vörös és kék *agyag* van. A hegyek oldalán homokos agyag, tetejükön meszes agyag van.

A pleisztocént a *futóhomok* nagy területen s a *löss* igen kevés helyen képviseli. A homok vöröses, dűrvaszemű, máshol sárga, finom homok. Ez utóbbi laza, sok helyen ma is mozog, (isaszegi határ); szőlőgazdaság, kert- és erdőgazdaság folyik rajta; a kötöttebb homokon mezőgazdasági művelés van. (Valkói határ felé, Király út 2 oldalán levő uradalmi szántók.) Futóhomok borítja a belterület nagy részét, keskeny sávban felnyúlik Szadáig a hegy lábánál; borítja a fácánost, a kastély-parkokat és ettől a vonaltól délre az Isaszeg felé folytatódó egész buckás területet. Neve is „homoki földek“ dülő. Löss van Besnyőn és tőle keletre a Látóhegyen homokkal vegyesen.

A Rákos, Aranyos és Besnyő patakok völgyei alluviális területek, ahol az *iszapos agyag* fölött végig a patakok mentén mocsaras rétek, néhol nádasok vannak; a talaj alsó rétegei között *tőzeget* találtak. Szárító pusztán 115.70 m. mélységben, Ökörtekén 104.5 m. mélységben van a tőzeg, a patakmeder közelében kisebb mélységben, pl. Babaton az Aranyos medre mellett 15—20 m.-ben. Isaszegen feltárták a tőzeget, használ-

¹⁵⁾ Gödöllői községháza irattára.

hatóságának megállapítása végett, de éretlennek, csak trágyázásra alkalmasnak találták.

Iparilag értékesíthető közetei az agyag és vályog, tégláégetésre alkalmasak, a legrégebbi házak mind vert agyagból épültek; a Grassalkovics gróf monogrammos téglái a csonkási földek mellett volt uradalmi tégláégető kemencében¹⁶⁾ készültek, öreghegyi agyagból. Itt készültek a vízvezetésre szolgáló cserépcsővek is. A vályogvető cigányok a községi földbánya mellett az agyagrétegek közül a homokot kívájva a földben laknak. A homokkövet istállók, pajták építésére használják a gazdák, a homokból ássák, feszítik ki a hegyeken.

Éghajlata Budapestnél általában kevésbé hidegebb, amit megindokol magasabb fekvése. Gödöllő legmélyebb pontja 190 m. a t. sz. f., tehát jóval magasabb, mint Budapest átlagos magassága 130 m.). A község belterülete csak 2—3 m.-rel van mélyebben, mint a Gellérthegy teteje. Méréseket a temperatúrára vonatkozólag 1908 októberétől kezdődőleg végeznek a Méhészeti telepen.¹⁷⁾ A nyári legmelegebb hónapok (jul., aug.) átlagos hőmérséklete 18 év alatt 1 évben emelkedett 21° fölé (1917 jul. 21:8°) Budapest 50 évi átlagos hőmérséklete: július hóban 20·7°, de 20°-nál egész hónapban soha nem kevesebb.¹⁸⁾ Gödöllőn a meleg idő nem ilyen tartós, legtöbbször 20° alatt van; a napi ingadozás nagyobb mint Budapesten. A téli leghidegebb hőmérséklet januári átlagai között — 4·5° (1912. január) egyébként a — 2°-ot ritkán haladja meg. A tavaszi hónapok alatt (a 18 évi mérés alatt) egyszer sem észleltek fagyot, sőt inkább kevés átmenettel nagy meleget. Ebben van a klímá nagy hátránya, a kert és mezőgazdaságra. A hirtelen jött forróság a laza homokot egy nap alatt egészen kiszárítja, segítségére van az állandó szél, ami az É-k-re nyitott völgyekből (Szada felől Isaszeg felé) D és D-k irányban változó erősséggel állandóan uralkodik s a vetemény egy napi öntözés nélkül kiszárad. Hozzájárul ehhez a csapadék hiánya.

¹⁶⁾ A tégláégető kemence térképe a tagosítási térképek között. Pest-vid. törv.-szék.

¹⁷⁾ Meteorologiai intézet.

¹⁸⁾ Réthly Antal: Időjárás és az éghajlat. Bpest. 1921. Pag. 179.

Csapadék megfigyelések 1890. szept. óta történtek Gödöllőn. 1920-ig a 30 évi adatokból számított évi átlagos csapadék 593 mm., melyet 15 évben múlt felül az évi átlagos csapadék mennyiség. A község flórája nagyon szegényes a kevés csapadék miatt. A homok- és agyagtalajon nincsenek virágos rétek, dús legelők, az erdő ritka és nehezen nevelhető. A legfontosabb kenyérmag a búza nem terem meg, viszont rozsnak és burgonyának kitűnő a talaj. A lakosság búzának nevezi a rozstot.

Története és birtokosai. A cserháti dombokon települt községek nagyobbára mind ős és népvándorlaskori lelőhelyek, a leletekben sok a rokonság, hasonlóság, amelyből a községek egyidőben való népesülésére lehet következtetni.

Gödöllő és Valkó határában a ferengszorosi út szabályozásakor 1870-ben kerültek elő őskori tárgyak.

A *rézkori* ősemberről a Rákos partján a m. kir. állami burgonyatermelési telepen 1924-ben kiásott sírlelet tanúskodik. A *bronzkori* emlékeknek gazdag lelőhelye Gödöllő és környéke. A véső, sarló, tör eszközökön kívül ékszerek is kerültek napfényre. A Csörsz árok egyrésze húzódik Gödöllő és Valkó között, melynek ásatásával kapcsolatosan ő- és népvándorlaskori tárgyakat találtak. Innen kerültek elő yazig sírok is. Igen érdekes az Öreghegyen talált honfoglaláskori lovas sírlelet. Az Árpádkorból semmit, az Anjouk idejéből csak a földesurak neveit lehet hézagosan összeállítani.

Lakosságát kevés jobbágy alkotta a mohácsi vész előtti időben, de a hagyományok azon adata, hogy Gödöllő a 14. és 15. században praedium lett volna s mint ilyen a mostani Mária-Besnyő helyén állott népes községhez tartozott volna, nem lehető, mert az anjoukori okmányok Besnyővel egyidőben *possessionának* említik.

Gödöllő Besnyőtől teljesen függetlenül vele egyidőben mint „*possessio Gudullew*” szerepel, neve ezután sok variációban fordul elő; 100 évvel később egy Mátyás kori diploma *Gedele*-nek¹⁹⁾ mondja. III. Ferdinánd Vámosy Istvánnak *Gödölo* néven, I. Lipót Forgách Ádám fiainak *Geödölyö* néven, adja,²⁰⁾ a

¹⁹⁾ Dl. 16.488. Onsz. Lvt.

²⁰⁾ Pesty Frigyes: Magyarország helynevei.

17. századbeli vármegyei összeírások a *Gedellő* nevet használják *Gödöllővel* felváltva.

Nevének eredetére nézve eltérő a tudósok véleménye; a *ged* = gida szó benne van a névben, de hogy mivel van össze-téve ez a szó, az még tisztázatlan. A leggyakrabban előforduló magyarázatok *ged-ellő* szavakból származtatják,²⁰⁾ de ezt meg-dönti a szó régi *Gudulew* alakja, amit legvalószínűbben *Ged-ellő* szavakból lehet származtatni; mindkettő kis bárányt, gidát jelent.

Gödöllő a 16. században az isaszegi katolikus plébániának volt a filiája, ahol egypár adat fel van róla jegyezve, így innen való, hogy a mohácsi vész után lakóit földönfutókká tette a török és Gödöllő „néhány elszórt házra és erdei villára degradáltatott.” Ugyancsak a plébánia évkönyvei szerint a török elv-múltával 5 lakott jobbágy telke maradt az egész községnek.

Ezzel szemben Besnyő teljesen a törökök prédájává lett s a 17. század elejétől Gödöllőhöz tartozó pusztaként szerepel.

A török hódoltság alatt Gödöllő az Isaszegen székelő török basa kormányra alá tartozott. Ekkori földesura Kürti Vá-mossy István volt. A község ekkori körülhatározásába Egerszeg pusztája is beletartozott.²¹⁾ 1652-ben már református papja van. A reformáció ugyan jóval előbb elterjedt Gödöllőn, valószínűleg a mohácsi vész utáni időben, akkor lehettek tehát reformátu-sokká a gödöllői jobbágyok, midőn a ref. kürti Vá-mossy István, Pest vm. alispánja lett Gödöllő földesura.

Pest vm. 1661-ben febr. 11-én kelt rendelkezése a szadai és gödöllői lakosok határpere ügyében már Vá-mossy István mel-lett Hamvay Ferencet is Gödöllő földesuraként említi.²¹⁾

Nevezetes a község életében Hamvay Ferenc azon köz-benjárása a vármegyénél, melynek folytán kieszközölte, hogy Gödöllő kúriális faluvá lépjen elő; címével járó kiváltságok foly-tán a vármegyei közmunkák végzése alól fel voltak mentve a község jobbágjai.

Emellett azonban a község külseje egészen jelentéktelen: „Valóságos primitív állapotú szegénységet árulhatott el. Házai-nak falai font vesszőből készültek, melyek, mint fecskéfészkek,

²¹⁾ Protokollum (közgyűlési jegyzőkönyv) Pest vm. levéltára.

sárral vastagon körültapasztva valának; szalmatetőinek mestergerendái szelemen ágason nyugodtak.“ Kuriális épülete a jelenlegi vendégfogadó helyén állott, a futóhomok miatt majdnem járhatatlan országút mentében.²²⁾ A rákosmenti kis falu szegénysége mellett bizonyít, hogy 1690-ben a vm.-i összeírásban 1 portával szerepel.²³⁾ Földesurai mindeddig nem laktak Gödöllőn, amint a határpererekből kitűnik a jobbágyok pásztorkodással és szénégetéssel foglalkoztak. A pöriratokban utalások vannak az 1655 és 1658. évi határmegállapításokra (a határper 1718-ban végződött) és a 100, 80 és 70 éves emberek tanúvallomásaiból kitűnik, hogy a 17. század elején Gödöllő és Szada hányott határdombokkal ugyanazon helyen volt elválasztva, mint ma. A juhlegeltetéshez téres hely kellett s a cserhádi erdők tisztái s a dombsorok sovány legelői, melyeket ekkor még kevés szőlőtermelésen kívül a mezőgazdasági kultúra csak kevés helyen használt, juhlegeltetésre voltak a legalkalmasabbak. A juhpásztorok voltak a vidék legjobb ismerői. Földesurak nem lakván a községben, helyhez kötött foglalkozásuk alig volt, ezért a 17. századbeli község nem mutat semmi fejlődést.

Az adózás már ekkor is súlyos terhe volt a jobbágynak, különösen a katonai, természetbeni és pénzbeli adófizetés. Ahoz viszonyítva, hogy 1696-ban 26 jobbágy család 1702-ben 72 lakja,²⁴⁾ földjük rossz futóhomok, 1 és $\frac{1}{4}$ porta után fizetnek 1694-ben 137 frt. 30 dénárt, 1696-ban 159 frt. 40 dénárt, 1700-ban 586 frt. 92 dénárt, 1709-ben 736 frt. 50 dénárt. — 1708-tól kezdődőleg 300 dikával van összeírva a község és e szerint adózik. A *dika* évről-évre megállapított kulcs szerinti összeget jelentett. A papi dézsmára vonatkozólag a váci püspök egy 1720-ban kelt Dylmon Ferdinánd gödöllői földesúr elleni pöriratban bizonyítékképpen említi, hogy Gödöllő jobbágyai 1548-tól 1628-ig folyatlagosan mindig neki fizették.²⁵⁾ 1560—61. és 62. évekből közölt összeírásokban 16 frt. papi dézsmát fizettek a váci püspöknek. A 17. században ref. templommá lett katolikus templomról egy

²²⁾ Isaszegi plébánia évkönyvei.

²³⁾ Közgy. jegyzőkönyv 1690. Pest vm. lvt.

²⁴⁾ Osztr.-Magy. Monarchia írásban és képben. Magyarország. Vol. III. Marczali Henrik, Gödöllő és vidéke. Pag. 517.

²⁵⁾ Gödöllői birtokpererek Ptst vm. lvt.

összeírás megállapítja, hogy visszafoglalandó a katolikusok részére. Katolikusok tehát kevés számban maradtak a reformátussá lett Gödöllőn. A templom visszavételére azonban nem került sor, mert a reformátusok már annyira meg voltak erősödve, hogy 1776-ban kelt Pest vm. pecsétjével hitelesített jegyzőkönyvük megerősíti templomuk birtokában és vallásuk szabad gyakorlatában. 1776-ban akarta Grassalkovics gr. vallásos özvegye Várady ref. pap halála után arra bírni a reformátusokat, hogy térjenek vissza a katolikus hitre s ne válasszanak új papot. A katolikusok száma csak azután szaporodott meg, amikor Gödöllő Grassalkovics gr. birtokába került, ki a mai *vártemplomot* építtette részükre.²⁶⁾

Hamvay Ferenc özvegyének halála után támadt újabb birtokperekből Bossányi Krisztina kerül ki győztesen, ki 56 éven keresztül nevezi magát Gödöllő földesasszonyának. Egy bizonyos részre ugyan a gr. Forgáchok és gr. Starenbergék is igényt tartottak.²⁵⁾

A törökvilág utáni birtokviszonyok rendezetlensége bírta rá III. Károly királyt a neo-aquistica comissio szervezésére, melynek vezetésével gyaraky gr. Grassalkovics Antal kir. ügyészt bízta meg 1722-ben, ki uradalmának közép-pontjává Gödöllőt teszi, melynek gyönyörű erdőségei, alkalmas vadászterületei csábíthatták a grófot az itt való letelepedésre és a nagystilű építkezésre, amelyet 10 éven keresztül folytatott. A renaissance stílusban épült kastélyt a Pest—hatvani országút mentében kiemelkedő helyen (225 m. a. t.sz. f.) építtette, úgy választotta meg a helyet, hogy a kastély parkjai (200 hold) a haraszi és a fácános erdőbe nyúltak. A község fejlődésére nagyjelentőségű a gróf sokféle újítása: a futóhomok miatt járhatatlan utakat részben kiépíttette, fényes fejedelmi pompával berendezett udvartartása volt s ezáltal forgalmat, kereskedelmet, ipart létesített, a nagy szegénységben élő jobbágyságnak és zselléreknek állandó munkaadással biztosította megélhetését.

A kastély és a parkok berendezése európai hírűvé tették. Építkezésének nagyszerűségét sok, ma is meglevő alkotása igazolja.

²⁶⁾ Gödöllői ev. ref. egyház irattára.

Grassalkovics építkezései között különösen nagy jelentőséggel bír a *Kálvária* (épült 1771—1775-ig), alatta egy 1200 akós *víztartó medence* van, melybe a pázsaki forrás vizét földalatti cserépcsöveken vezették, ahonnan földalatti csőhálózat továbbvezeti a vizet a kir. felső kert öntözésére.

A község növekedett ezenkívül a kath. és ref. templommal (1744-ben); a régi ref. templom és a körülötte levő régi temető helyére építtette a kath. vártemplomot s az előtte levő templomteret szobrokkal díszítette.

A kereskedelem előmozdítására kieszközölte Gödöllő részére a vásártartási jogot (1763. aug. 29.), melynek jövedelme őt illette; évenként 4-szer kirakó s az előző napon baromvásárt tarthatott a község.²⁷⁾

Ugyancsak Mária Thérézia adományozza Gödöllőnek 1763-ban a *mezővárosi cimet*, amit 1886-ig használ, mert ekkor a XXII. t.-c. eltörli a m. v. nevet és a nagyközség elnevezést teszi hivatalossá.

A Mária-Besnyői templom, a kapucinus zárda és a 7 ház hirdeti még a gróf bőkezűségét a katolikusok iránt, melyeket a besnyői Óhegy aljában, dombon építtetett. A 7 házat, legelő és erdőjogot, azzal a kikötéssel adott lakóinak, hogy kötelesek a templomot s az előtte levő teret tisztán tartani s a búcsúkra zarándoklóknak szállást adni.

A templom az alapok ásása közben talált csontból faragott Mária szobor tisztelete folytán *búcsújáró* kegyhely lett, Gödöllőnek a vasútépítés előtt óriási forgalmat szerzett. Legnépesebb volt a 100 éves jubileumi búcsú 1863-ban, melyen 40—50 ezer lélek volt jelen 4 napon át.

A grófi udvartartás nagy fénye a harmadik Grassalkovics herceg csödbejutásával végződött. A Napoleon-i háborúk alatt a királyi ház tagjai gyakran megfordultak a gödöllői kastélyban, Bécsből való menekülésük alkalmával. A herceg a francia háborúk után Gödöllőn lakik haláláig. (1841.)

Halála után az elhanyagolt kastélynak 1849-ben van ismét szerepe a szabadságharc alatt, midőn Windischgrätz herceg Budapestről Gödöllőre helyezte főhadiszállását. Itt mondot-

²⁷⁾ Eredeti okmánya a g-i községi irattárban.

ták ki először Kossuth és a magyar tábornokok az ausztriai háztól való elszakadást. Paskiewicz herceg orosz hadosztályával pár napig táborozott a prefektusi épületben.

A háború után a lakosság elszegényedve, a község pedig elnéptelenedve maradt.

Az osztrák, magyar, orosz táborozások miatt a kastély, parkok és vadaskertek tönkrementek; az uradalom új birtokosa br. Sina Simon, hasznóthajtó gazdálkodásra rendezkedik be.

1864-től 1867-ig az uradalom egy belga banké, amely parcellánként adta el, ekkor jutott Gödöllő egy része magánbirtokok kezébe. Mielőtt az egész uradalom parcellákra szakadt volna és 1868-ban az V. t.-c.-ben az elidegeníthetetlen koronajavak közé iktatta.

1898-ban az új közigazgatási beosztás Gödöllőről nevezi el az eddigi váci alsójárás nagyobb részét, melynek már előzőleg „Gödöllő volt a járás székhelye.”²⁸⁾

Régi települése. A törökdúlás előtt Gödöllő mostani határán belül 3 egymástól különálló régi település volt, a Rákos, Besnyő és Aranyos patakok völgyeiben. A 300 évig teljesen pusztán, lakatlanul állott Besnyő (Besenew) helyén népes község állhatott, mert a 7 ház építésekor sűrűn elhelyezett sírokból álló temetőt találtak (az Ó-Besnyő hegy aljában), a kolostor alapjainak ásása közben talált ívezetes romok és bennük a csontból faragott Mária szobor pedig egy régi kis templomra enged következtetni. A középkori oklevelekben gyakran emlegetett *Besenew possessió*, mint vámszedő hely szerepel. A hajdani község a romokból ítélve, ott állhatott, ahol most a kolostor és a templom, az Óhegy alján.

A második török előtti település a község határában az Aranyos patak völgyében levő *Babat* (Babád) helység volt, melyet a Gudra hegy választ el Besnyőtől. „Régente népes pusztá, vagy falu is lehetett, mert a gedelli ref. egyház tornyában Babatról hoztak egy harangot minden körülírás nélkül, mely valaha ott tett szolgálatot.” Ezt a hagyományra támaszkodó adatot megerősíti a „templom-tábla”, így neveznek Babaton egy 30 holdnyi területű lankás fekvésű uradalmi szántóföldet, ahol

²⁸⁾ Statiszt. Hiv.

szántás közben sok koponyát, csontvázat találtak elszórtan, régi pénzeket, érmeket, sarkantyút, zablát (magánosok tulajdonában). Hajdani települését csupán azon történelmi adat igazolja, hogy 1702-ben 4 sessióval írja össze a vármegyei hadiadó összeírás és 2 házról is tud Babaton. Grassalkovics gr. tulajdonában, mint pusztá szerepel, ki a 18-ik sz. közepén beteg leánya részére a most is meglevő Istálló kastélyt építtette és svájci tehenészetet rendezett be Babaton. Azóta csak gazdasági jelentősége van, mint uradalmi major.

A harmadik település a régi Gödöllő, az országút mentén a jelenlegi vártemplom helyén álló régi kőtemplomtól s az előtte levő hajdani temetőtől É-ra és D-re települhetett a Rákos lapályán, kicsivel magasabban a meder szintjénél, mert a kietlen, dombos futóhomok területen a Rákos-mente kínálkozott legalkalmasabbnak. Az *Alvég*, *Felvég*, *Hidvég* sorok elkerülték a község mocsaras részeit (Kerektő, Urréti tó, Malom tavak). A régi alvég a mai Erzsébet királyné útnak az az oldala volt, ahol ma az alsó park kerítése van s a mai villanytelepig tartott végig a Rákos mentén. A község törzslakóinak még élénken él emlékezetében a *Muszáj utca* története: így nevezték a mai Vásár uccát, ahova a kerítés építésekor az említett kis vályogházak lakóit kitelepítette az uradalom, hogy az állomás felé szép utat építtethessen.²⁹⁾ Az 1854 május 15-én Gödöllőn kelt úrbéri jegyzőkönyv 28 belső zsellértelket,³⁰⁾ rajtuk épült 1—2 szobás kis házzal sorol fel az említett alvég területén. Ekkor még az alvég mostani főútját alkotó Isaszeg-i út, (most Gizella út) teljesen lakatlan. A Rákosmenti oldalon voltak az uraság által bérbeadott káposztás kertek, az urasági tyúkajortól a birgemajorig (Alsómajor), szemközti oldala kukoricával volt beültetve. Innen való az alvég régi neve: *Kukorica-város*.³¹⁾ Annyira kívül esett a mostani alvég a régi belterületről, hogy az 1848 után szaporodó zsidó lakosság egyik homokbuckán temetkezett. (Ez a temető ma az alvég középpontjában van.) Házakat és villákat csak a vasút-

²⁹⁾ Helybeli értesülések alapján.

³⁰⁾ Pest. vm. lvt.

³¹⁾ G. belter. térképe 1850-ből. Községi és uradalmi irattár.

építés után kezdenek ide építeni;³²⁾ a Rákosmenti oldalon a kertművelők, szemközt a Pestről kijövő nyaralók.

A második főucca a *Hidvégsor* volt (ma Darányi u.) 36 belső telekkel, amelynek kertjei hasonlóképen a Rákosig értek. Ugyanígy épült a felvég: Szőlő és Kör ucca egy része. Az alvég és hidvég lakossága maig is kertművelő és gazdálkodó.

A belterület körül levő erdős hegyek menedékképpen szolgáltak a sok háborút látott lakosságnak (Mogyoródi csata, Tatárjárás, török hódítás, Isaszegi ütközet). A „*Bujkondüllő*”-ról mondja Pesti, hogy a török hadjáratban a községek-ből menekülő embereknek búvóhelyül szolgálhatott, a haraszti erdő a templomtól nem messze kezdődhetett, a temető már az erdő szélén volt, mert a *Német sort* a kivágott erdő helyére építette Grassalkovics. Gödöllő és Besnyő erdős hegyekkel volt elválasztva egymástól s e hegyeknek akkor nemcsak őz és szarvas csordái, hanem farkas, róka, vaddisznó, veszedelmes vadjai voltak. Amint a nevek mutatják: Farkas-vég, Farkas-út erdő, onnan veszi eredetét.³³⁾

A község *belterületi* növekedésének, társadalmi, közoktatásügyi, ipari, kereskedelmi fejlődésének második lépcsőfoka volt a királyi család gödöllői nyaralásainak ideje. Ez alatt fejlődik a község nyaraló jellegűvé. 1850-ben 12, 1854-ben 16, 1895-ben 22 uccasora volt, ma már 82 uccából áll és a parcellák számozott házaiból. Belterületének nagy növekedése az utolsó 25 év alatt történt, ma is folyamatban van.

A *jelenlegi Gödöllőt* a következőképen csoportosíthatjuk: 1. A község *centrumát* az országút, az alvégbe vezető (Erzsébet királyné) út és a Vácra vezető (Horthy Miklós) utak találkozásánál lévő tér alkotja, amit a róm. kath. és ev. ref. templomokról régen Templom térnek, ma Ferenc József térnek neveznek. Grassalkovics idejében vásártérül szolgált. Ma egy része piacul szolgál, másik részén tennisz- és korcsolya-pálya van. A centrális részhez, amit közigazgatási centrumnak is nevezhetünk, mert itt vannak az összes középületek, azonkívül iskolák, üzletek, tartozik még a Kossuth Lajos ucca, mely sokáig a Pesti

³²⁾ Ripka Ferenc: Gödöllő, a királyi család otthona. Bpest, 1896.

³³⁾ Pesty Frigyes: Helységnévtár. Kézirat.

ucca nevet viselte (régén Burgundia és Újsornak nevezték) és a Petőfi tér, ahol a régi községháza állott.

2. A Petőfi térre nyíló uccák, a Vásár, Kálvária és Mária Valéria ucca közötti belterületi rész a régi Felvég és Hidvég területéből alakult ki, ezért ezt a részt (Darányi, Rákos, Szilhát, Erdő, Kerektő, Kör stb. uccák), valamint az alvégnek a Rákosmenti oldalát *kertművelők* és gazdálkodók lakják. Ez a terület a legrégebben lakott.

3. Az *alvégben* levő *villatelep* jórészt 1900 óta létesült, a Máv. pályatest feletti domboldalon a régi kukoricaváros területén és a fácános kiirtott részén, ahol a villák kertjei az erdőig nyúlnak. (Ezek: Király út, Fácánsor, Podmaniczky, Tegze, Kiss-Ferenc uccák és a Gizella út vágányok menti oldala. Állomás, Fürdő, Dalmady Győző, Légszesz és Csipke uccák). Az Alvégben, a vasútépítés után kezdtek építkezni. Az állomás szomszédságában 1874-ben a kir. váróterem és a *gázgyár* épült. 1912 óta a villanyvilágítás miatt feleslegessé vált a gázgyár, uradalmi lakóházzá alakították át, nevét ma csak a Légszesz ucca őrzi. A gázgyár melletti ízr. temetővel szemközt 1888-ban 2 fürdő épült, egyik a mai Gizella fürdő, a másik helyén gőzmalom áll. (1895. évben.) Mivel az állomáskörnyéki terület sivár, homokbucka terület volt, beépítése a Rákos mentén kezdődött, itt vannak a régi vert falu házakból később átalakított csinos villaszerű parasztházak, jóval mélyebben a feltöltött útnál, szemközt a pestiek által építtetett modern villák, amelyek jóval későbbben épültek az út magasságában. A Gizella út sinékig nyúló kertjei és a Rákosmenti kertek termékenysége között óriási különbség van, mert a Rákosmentiek a könnyű öntözhetés miatt régén művelés alatt állanak (hajdani káposztás kertek), addig a szemköztiek csak akkor teremnek, ha költséges víztoronnyal, vagy újabban villanymotorral felszerelt kutakból bőven öntözik és trágyázzák. A gyümölcsfák is silányabbak ezen az oldalon, csak az ákác és az erdei fenyő díszlenek szépen a sivár homokon. Az alvég ennek dacára állandóan épül, főleg az uccák kikövezése óta (aminek igen nagy fontossága van a terület lakhatóvá tételében a homok mozgása miatt), mert gazdálkodásra berendezhető, az állomáshoz közel esik, a kertművelők és kertészek jelenléte miatt a

piac teljesen nélkülözhető az alvégi villatelep lakóinak s így az üzletek létesülése óta gazdaságilag elkülönült része a községnek. 4. A villatelekhez sorolható része a községnek *Mária Besnyő*, Gödöllő egyik kiránduló helye és legszebb fekvésű része. A különböző parcellázások óta már majdnem összeépült Gödöllővel, a közbeeső, ill. elválasztó kertvárosi parcella már építés alatt van. A villák mind gyümölcsös, szőlős kertekben és fenyves parkokban épültek, ami M.-Besnyőnek egészen nyaraló jelleget ad. Egy mély völgy körül levő dombon épült, centrumát a templom, kolostor, Hétház és az apáca üdülőlak képezi, melyek a besnyői Óhegyen épültek; a besnyői Újhegy aljában települt uccasorokon posta, iskola, üzletek és vendéglők vannak. (Damjanich u. Országút stb.) A fenyvesi szőlőtelep parcellán a szőlő részbeni elpusztulása után villasorok épültek. (Fenyvesi nagy út, Fenyvesi főút). Az Antalhegy besnyői oldalán levő Erdélyi út szintén villasorból és elszórtan épült kisebb házakból fejlődött hegyközséggé. Az Antalhegy gödöllői oldala a Királytelep.

A búcsúkon ma is 10—15 ezer ember fordul meg, de ez most csak Besnyőn okoz nagy forgalmat, mert a vonat a kolostorig viszi a búcsúsokat, kik a templom előtti nagy füves térségen tartózkodnak; a besnyői vendéglők és üzletek nyári forgalmát a búcsúk eredményezik.

Besnyő egy része a legújabbán épülő (15—16 házból áll) *Peres dűlő*, mely a besnyői völgy végében, a fenyvesi szőlők aljában van. Grassalkovicsnak egyik juhmajorja volt a pöröskúti dűlőben, 1862-ben pedig a fenyvesi közlegelő kiosztásakor ezt a területet is felmérték a zselléreknek. Pestre járó iparosok és vasutasok építkezése folytán fejlődik. Neve valószínűleg abból származik, hogy „határszálen lévén, jogi peres kérdésre adott többször alkalmat.”⁽¹⁰⁾

5. Legújabb része a belterületnek a 3 féle *parcella*. 1899-ben parcellázták a közbirtokosok közlegelőjének egy részét, Szondy-féle parcellának ismerik, mert Szondy 1899-ben (volt községi jegyző), megvette a közbirtokosok közlegelő jussát és ő parcellázta. 1904-ben került eladás alá az Asbóth-féle parcella, melyből a Királytelep alakult. Jelenleg is fejlődő része a községnek. 1925-ben vette kezdetét a Vásár ucca és a Királytelep kö-

zötti kertvárosnak tervezett parcella kiosztása és épülése, a váci villamos besnyői úti megállója és az országút kereszteződése mellett, könnyen megközelíthető helyen, síma területen, közel az állomáshoz és a község centrumához, 101 kat. hold területen. E terület a korona uradalomé volt, melyet rétnak és szántónak használt. A község fejlesztése érdekében olyan módon parcellázta az O. F. B., hogy ugyanolyan nagyságú területtel kárpótolja az uradalmat más község határában, mert a korona uradalom javai elidegeníthetetlenek. 410 drb 2—300 öles telkekre van osztva, hadirokkantak és tisztviselők kapták meg. Ehhez most már a vásárteret is parcellázták s az új vásártérnek a villanytelep fölött, a vágóhid közelében adtak helyet.

6. A gyakran közlekedő váci villamos könnyen megközelíthető helyé tette az alsó és felső *Öreghegyet*, amely hegyközséggé alakult. Ez volt a legrégebbi szőlőterülete Gödöllőnek, melyen 226 kisebb-nagyobb úrbéri szőlőbirtok volt.³⁰⁾ A 70-es és 80-as évek nagy filoxera járványa a szőlők nagyrészét kipusztította és azóta a kevesebb befektetést igénylő és jövedelmezőbb gyümölcsstermelésre rendezték be. Újabban nagyobbrészt nemes gyümölcsöt termelnek. 1910 óta nagyszámmal épülnek a lakóházak a hegyoldalon, közöttük a régi szőlőtermelés tanújaként állanak a kezdetleges homokos vályogból épült kis présházak, melyeknek ma már kevés helyen van szerepük. Csak az uradalom 12 holdas szőlője van felújítva az öreghegyen, az uradalmi présház körül.

A hegyközség alakulásának és sűrű beépítésének főoka, hogy más irányban nem terjeszkedhetik ki a község.

Az öreghegyi hegyközség 1926-ban parti fürdővel növekedett, melyre a hegy lábánál levő puha homoktalaj nagyon alkalmas. Medencéjét a Rákos látja el vízzel. Ez van hivatva az Öreghegyen nyaraló forgalmat létesíteni.

7. A község nyaraló jellegének az építkezésén és fekvésén kívül abban van a magyarázata, hogy a belterület közepén és szélein gondozott *parkok* vannak fákkal beültetve. A sok park azt a benyomást kelti, mintha az egész község egy nagy parkban épült volna. A község centrumát alkotó befásított *Ferenc József tér* is nagy park benyomását kelti, melynek csak egyik oldalán vannak házak, másik oldalán levő kerítés a kastélypar-

kokat különíti el az országúttól. A belterületet kettéválasztja a 120 holdas park, ezen vezet keresztül az út az alvég és az állomás felé. A Pestről Gödöllőre érkező villamos utasa Gödöllőből legelőször az Erzsébet parkot látja meg, mely a belterület és a haraszi erdő közé van telepítve. Ezt a parkot a királyné halálát követő évben, 1898-ban Darányi Ignác földm. min. kezdeményezésére létesítette az uradalom. 1926-ban hatalmas tribünnel felszerelt sportpályát létesített a község a parkban.

Az isaszegi határban van a József főherceg nevét viselő *fenyőkísérleti telep* 326 kat. hold területen a külföldi fenyőfajták homoki talajon való kipróbálására.

A vonat és a 2 villamos egy helyen centralizált állomásai-val szemközt van a *Fácánkert*, melyben 1923—24-ben épült modern felszereléssel a fiúinternátussal kapcsolatos premontrei főgimnázium és rendház. A 87 holdnyi területet, ami a koronauraldom tulajdonát képezte, a nemzetgyűlés közakarattal szavazta meg a rendnek, hogy Csehországból kiüldözve kultur munkájukat Gödöllőn folytathassák. Az állomástól 20 m.-rel magasabban az erdő e célra kivágott részén épült a keresztül utazók előtt is szembeötlő helyen. Rövidesen követi a templomépítés.

A belterület fejlődéséről nyújtott áttekintést a *lakóházak* számának emelkedésére vetett pillantás egészíti ki.

A lakóházak száma: 1820-ban 286, 1832-ben 337, 1840-ben 357, 1881-ben 619, 1892-ben 747.

	1900.	1910.	1920.
Kőből, vagy téglából	207	327	449
Kő, vagy téglá alappal, vályog v. sár	163	411	700
Vályogból, sárból	743	14	546
Fából, vagy egyébből	6	8	16
Háztetők:			
Cserép, pala, bádóg	140	609	1179
Zsindely, deszka	636	595	374
Nád, zsúp	343	256	158
Összesen:	1119	1460	1711 ²⁸⁾

1926-ban 1800 a házak száma. A vályogból készített vertfalú házak építése ma is szokásban van.

A belterület növekedése közben a 40 dűlőre osztott külterület is nagy változáson ment keresztül, a *m. kir. állami gazda-*

sági telepek létesítése által, a koronauradalom azon területén, melyet az alvég és az isaszegi határ közötti futóhomok térség alkot, ahol a terület dombos, árkos, vízmosásos volta miatt mezőgazdaságilag használhatatlan volt, a földm. min. mintagazdasági telepeket létesített, iskolával egybekötve tudományos kísérletek végzésére.

1900 óta áll fenn a *m. kir. méhgazdaság*, mely kapcsolatos a méhészmunkás képző tanfolyammal. Az országban egyedül álló méhgazdaság 68 kat. hold területen, a vasúti úttesttől Besnyő felé emelkedő dombos részen másfél méter mélységű futóhomok talajon létesült. 40 hold területét mézelő fákkal, 10 holdat mézelő gyógynövényekkel ültettek be, 10-et mezőgazdaságra, 3 holdat konyhakertészetre, 3 holdat faiskola ültetésére használtak fel. 2 holdon az iskola és a lakások épültek. Az egész területen elszórtan modern kaptárakban 220 méhcsalád van elhelyezve. Háboru előtt 4—5000 méhcsaládjá volt, de a kommunisták az összes kaptárakat, az iskola felszerelését, a oláhok pedig az egész mézkészletet vitték el. Így a méhgazdaság jelenlegi vagyona teljesen háború utáni szerzemény. A 220 méhcsalád egyébként csak az iskolai szakoktatásra szolgál, üzemszerű méhkezelés a két külső telepen, Zsámbokon és Hévízgyörkön bérelt területen folyik, ahol (70—75 drb) felszedhető kaptárakban levő méhcsaládok évente 15—16 kg. mézet produkálnak családonként. Magyarország 5 generál méztypusát termeli a méhgazdaság; ezek: akácfá, hársfa, (180 drb van a telepen), rétségi, repce és tisztesfű méztermése. Tulajdonát képezi az ország egyetlen méhészeti múzeuma, ahol képviselve vannak a különböző viasz feldolgozások, az ország különböző jellegű mézei, a legkülönbözőbb kaptárak, a legrégebbi formájúak, a fejlődés kapcsán a tökéletesebbek és a modern fajták alakjaiban. A méz vegyi vizsgálatára tudományos felszereléssel van ellátva az intézet.

Legrégebbi a *m. kir. baromfitenyésztő telep* és munkásnőket képző iskola 18 holdnyi területe 1920-ban 142 holdra egészített ki, amit a koronauradalomtól bérel a földm. min. állattenyésztési osztálya. Az egész terület az országút és a Rákospatak közötti lankás, lejtős és mocsaras területen fekszik, homoktalajon. Sok benne most is a hasznavehetetlen rész, (szaka-

dék, vízmosás, nádas), rossz minőségű rétek és legelők alakjában, amint nagy nehézségek árán lehet majd művelés alá fogni (kb. 12 hold). 36 kat. hold területen van a haltenyésztés 4 nagy tóban, 12 hold belsőség, az épületek és a baromityenyésztés célját szolgálja, 25 hold szántó, 10 hold konvenciók földeknek van kiosztva, a többi rozs és takarmány termelésre van fordítva. Ezenkívül foglalkozik a telep a Rákosnak és vadvizes rétjének, úgyszintén a tavak gazdaságos kihasználása céljából nagyarányú *haltenyésztéssel*. Az isaszegi határ közelében levő 2 tóban a 18. és 19. században is volt mesterséges haltenyésztés, az uradalom erre a célra bérbeadta a tavakat. A tópartok mesterséges rendezése és a tavak mélyítése is igazolja ezt; hosszú ideig csak malmok hajtására használták a tavak vizét a Rákos beömlésénél a víz esésének mesterséges növelésével, ez alatt a tavak nagyon eliszaposodtak. 1920-ban kezdődött a tenyésztés dunai vadpontonnyal, 1924 tavaszán Vraszlói nemes ponty ivadékkal töltötték meg a tavakat, ami gyors fejlődése miatt alkalmasnak mutatkozott nagymennyiségű tenyésztésre. U. a. évben a mocsaras rét kiásával 2 nagy tavat létesítettek; a terület igen alkalmas volt halas tavak alakítására, ma 36 k. h. területen folyik a tenyésztés. A fiók Rákos és a főmeder mesterséges kiépítésével, több irányban való árkolással lehetővé tették, hogy a tavakba bármikor friss vizet engedhessenek és lecsapolhatók legyenek. A halak telettetése szempontjából kisebb tavakat is ásattak. E szakszerű haltenyésztés 1926-ban 41,000.000 K jövedelmet hozott az államnak. Eladása a pesti piacokon történik. Jövedelmi forrása a telepnek az egyik tavaon még meglevő *malom*. A telep munkássága kiterjed méhtenyésztésre, (10 családja van) nemes *kecske tenyésztésre*, — szánenvölgyi, svájci kecskéket tart — landschwein nemesített német sertésenyésztésre, bonyhádi tájfajta tehéntartásra és lótenyésztésre. A háború előtti nemes állományát csökkenteni kellett, mert a telep dacára nagy területének, nem tudott elég természetes takarmányt előállítani rossz rétjein, a mesterséges takarmány egymagában nem elegendő lótenyésztésre. Az állattartás helye az 1920-tól bérelt alsó, vagy birgemajor, mely cselédlakásul is szolgál, a régi nagy lábas pajtákat takarmány elraktározására használják. Kiterjeszkedik 1926 óta a telep *prémtenyésztésre* is, Ausztriából hozá-

tott 12 anya- és 6 apaállat nyulat, 6 féle nemes fajtát. Most már 96 drb van belőlük, eladásuk lényeges jövedelemforrás (darabja 16—24 pengő) főként prémjükért tenyésztik. 1927-ben 8 drb ezüst rókát rendelt a minisztérium a telep részére.

Mezőgazdasági szempontból nagy a fontossága a baromfi-telep *rügeni rozstermelésének*, melyből Békessy Jenő gazd. főtanácsos hozott 160 grammot, egy pár kalászt s ebből ma már 9 kat. hold terület van bevetve. A múlt évben 150 q.-t adtak el 70,000.000 K-ért vetőmagnak, az ország minden részébe való termelésre. Kitünő kenyérlisztet szolgáltat ez a rozs, melynek termőtalaja a homok. A baromfitelepe évente 100—150,000.000 K jövedelmet hajt az államnak.

M. kir. burgonyatermelési telep 1912-ben létesült, de ekkor a kor. urad.-tól csak 30 holdat kapott burgonya termelésre és a különféle fajták kipróbálására. 1919-ben bérlője lett a kor. uradalomnak és önálló gazdasággá alakult. Területének talaja homokos, vályogos és agyaggal keveredett futóhomok; egyharmadrészét burgonya, $\frac{1}{3}$ -ot kalászos növények termesztésére és $\frac{1}{3}$ -ot konvenciószegődmény földekül használják. A mintagazdálkodás célja az összes burgonyatermelési kezelések tanulmányozása, nem kertészetileg, hanem többtermelés szempontjából. Kísérleteket végez a telep: burgonyanemesítésre új fajták előállításával, forgalomba került újabb fajták összehasonlító termelésével és a termelési szisztemákkal. Az öntözés a Rákos rétének mocsarából történik; ezt a nagy mocsaras területet a Rákos csak részben csapolja le, s a megrekedt mocsár haszontalan területet hozott létre, a telep kettős kulturmunkája a rét lecsapolása s a vízének öntözésre való felhasználása, miáltal többtermelést tud létesíteni a homoktalajon. Itt kezdődtek az országban az első burgonya- és rozsöntözési kísérletek 1919-ben; mivel a siker megmutatta, hogy a burgonya az a növény, mely az öntözést leginkább meghálálja, ennek a berendezésnek alapján úgy elterjedt, hogy ma már 100 öntöző berendezés működik az országban. 100 fajta kísérleti burgonya között a német, angol, amerikai magvakat és burgonya gumót próbálják ki a magyar homokon. 90 fajta van az országban elterjedve a telepen termesztett burgonyafajok közül, a gödöllői kiállításon 60 fajtát

mutattak be. A termés hozam fajták és földminőség szerint változik, az öntözött holdak termése kétszerese az öntözetlennek. 1925-ben kb. 110 q, 1926-ban 100 q volt az évi termés. A takarmányok közül a homoktalajnak lucerna az agyagosnak baltacin és nyulszapuka felel meg, de ezeket a zabbal és árpával együtt csak az állatállomány szükségletére termeli a telep.

A m. kir. áll. gödöllői *Csendőrkutya telep* területileg és közigazgatásilag Isaszeghez tartozik.

A külterület lakott részei még az uradalmi puszták és majorok; már Grassalkovics gróf „külső majorsági térei” 53 hold 268 □-ölet foglaltak el a község határából. A régi Babád helyén épült *Babat pusztán* tehenészet és tejtermelés folyik. *Haraszti major* Grassalkovics gr. egyik juhmajorja volt, juhászkert, juhászház és egy 1813-ban épült vadászlak, 1853-ban intézői tiszti lak és a gazdasági épületek alkotják. Most itt is tehenészet folyik. *Szárító pusztá:* a Rákoson a birgemajornál úsztatott birkákat Szárító irányában levő domboldalakra hajtották száradni, — innen nyerte nevét. 1922 óta az uradalom 22 holdas dohánytermelő területéből 4 hold Szárító pusztán van (18 hold Isaszegen). A homok alkalmasnak mutatkozik a dohánytermelésre, haszon tekintetében 3-szoros búzatermésnek felel meg. A felső v. közp. major az uradalom konvenciók iparosainak szolgál lakhelyül a gazdasági épületeken kívül.

Lakosság. Legrégebbi számbeli adat szerint a törökök kiűzése után 5 jobbágy telke maradt lakottan a kipusztított községnek. 1696-ban 26, 1702-ben 72 magyar jobbágycsalád³⁴⁾ lakja. A legrégebbi vmegyei összeírások szerint:

év	családfő	családtag	özvegy és rokon	zsellér
1725	63	82	16	14
1740	90	78	15	8
1757	109	117	22	6
1760	125	119	34	23
1770	134	109	23	46

³⁴⁾ Conscriptiones. Pest vm. levéltára.

Ezek az adózás szempontjából készült névszerinti összeírások a jobbágyságról készültek, a nevek után ítélve utódaik alkotják ma Gödöllőn a közbirtokosságot, az összeírásokban szereplő családnevek közül 28 ma is használatban van Gödöllőn. Ugyanazt a nevet 5—10 család is viseli, megkülönböztetésül mellékneveik vannak. Az iparosokról külön összeírások készültek (taxalisták tabellája), mert más adókulcs alá estek. Tömeges betelepítésük előtt 1730—35-ben 6—7 iparos van összesen. Az új telepesek származását a róm. kath. anyakönyvekből részint meg lehet tudni, a 18. századból csak egy összeírás tekinthető teljesnek, mely 1784—85-ben II. József császár rendeletére készült. Ekkor 398 család lakott Gödöllőn és 14 Besnyőpusztán. Összes népesség 1776 volt, amiből 134 iparos (nagyszámuk már mutatja a telepítést) négy uradalmi tisztviselő, 17 polgár, 138 paraszt és 223 földműves, 12 szolga és 15 pap (Besnyőn). A Német sor nevét az idetelepített német iparosokról kapta, kiket Morva, Csehországból, Pozsony, Nyitra, Fehér megyékből, Velencéből és Bécsből hozott Gödöllőre.³⁵⁾ Utódaik részben ma is gödöllői lakosok. Fiai idetelepítették ezenkívül a bécsi udvartartásuk személyzetét. Külön összeírások készültek a község helyben birtoktalan nemeseiről; 1813-ban 16 (uradalmi alkalm.). 1820-ban 12, 1829-ben 24, kiket Grassalkovics hg. Nyitra, Pozsony, Fehér és Pest m. egyéb részéből telepített Gödöllőre. 1836-ban 41-en vannak az összeírott „nemes Urak, kik részesek az országgyűlési megyebeli követ Urak napidíjának lefizetésében.”³⁶⁾ A 19. századból való összeírások már nemzetiség és felekezet szerint is osztályozzák a lakosságot. A vallási elkülönülés a német nemzetiségű katolikus telepítéssel kezdődik, mert a reformáció elterjedésekor, a 17. század elején a község ref. magyar volt. Az 1776-ban készült hibás összeírásból már a katolikusok nagy számára lehet következtetni.

év	r. kath.	ev. ref.	ág. ev.	izr.
1785	336 18%	475 25%	52 2%	—
1870	1935 52%	1470 40%	129 3·5%	122 3·3%
1900	3348 56%	2032 34%	140 2·5%	351 5·9%
1926	8235 68%	2870 23%	350 2·8%	476 3·8%

³⁵⁾ Gödöllői róm. kat. várplébánia anyakönyvei.

³⁶⁾ Conscriptionet. Pest vm. levéltára.

Második nagy róm. kath. hatás a kir. család gödöllői tartózkodása alatt következett be.

Nemzetiség szerint a lakosság jelenleg tiszta magyarnak nevezhető (1% német, $\frac{1}{2}\%$ egyéb). Ebben elűt a szomszédos telepített falvaktól (Isaszeg, Kerepes egészen, Valkó részben tót.) A csődbejutás utáni iratokban található nyugták még német és tót nyelvűek,³⁷⁾ de mikor kenyérkeresetük az iparosokat nem utalta teljesen az udvarra, rövid idő alatt elmagyarosodtak, ma csak neveik mutatják elődeik német származását. A község magyar jellegének megőrzésében nagy szerepe van a ref. jobbágyságnak, kik nem engedtek az özv. grófné hittérítő munkájának s így nem olvadtak a kath. németiségbe.

év	magyar	német	tót
1881	3650 92%	79 2%	36 0.9%
1900	5770 92%	64 1.1%	31 0.5%
1910	7340 96%	115 1.5%	58 0.7%
1920	20074 98%	101 0.9%	34 0.4%

38)

A lakosság számának feltűnő gyors növekedése a 18. század közepétől elsősorban a telepítés következménye, a termésheszes szaporodás kevés. Legkisebb a 10 évenkénti szaporulat 1840 és 70 között, 1840—60-ig: 513 a szaporulat, az alkotmányos élet helyreállítása után 1860—81-ig: 1170, 1881—1900-ig: 1953, 1895—1925-ig 30 évi statisztikából az átlagos évenkénti születés 242, halálozás 168, házasság 72, tiszta szaporulat 74. 1913 és 1914-ben a tiszta szaporulat 116 és 120 volt, az évi átlagot jóval felülmulta.

Házasságkötés legtöbb volt a háborút követő 1919 évben, 182. Jelentős *népmozgalmi* tényező volt a 90-es években a *budapestiek letelepedése*: „Gödöllőn az utóbbi néhány év alatt az építkezések nagyrésze bpestiek által történik, kik főként a vasúthoz közelfekvő Alvéget kedvelik s szebbnél-szebb nyaralókat emelnek ott. Sokan már a távolabb eső szőlőhegyeket is felkeresik.”³⁹⁾ A szaporulat főtenyezője ettől kezdve az idegenek

³⁷⁾ Grassalkovics irattár. Pest vm. lvt.

³⁸⁾ Statiszt. Hiv.

³⁹⁾ Ripka Ferenc: Gödöllő a kir. család otthona. Bpest, 1896.

nagyszámban való letelepedése, legnagyobbbrészt átmenetileg. Ha a természetes szaporulatot 10 évenként összehasonlítjuk a valódi szaporulattal: lélekszámszerinti szaporulat:

1900—1910-ig (29%) 1730; ebből a születési tiszta szap. 894 (51%)
 1910—1920-ig (34%) 2693; „ „ „ „ 506 (18%)
 1921—1926-ig (16%) 1747; „ „ „ „ 502 (28%)

A betelepülést tehát a szaporulat főtényezőjének tekinthetjük. A világháború 1910—1920-ig csökkentette ugyan a szaporulatot, de a megszállott területekről Csonka-Magyarországba való átvándorlás ellensúlyozza, ami Gödöllőre is nagyszámú *menekültet* juttatott (kb. 350 családot). Mint a többi Pest környéki községek, Gödöllő is az állandóan népesedők sorába tartozik, amint „Az 1920. évi népszámlálás tanulságai“-ból⁴⁰⁾ kitűnik, Bpesttől mint központtól a decentralis irányú népszaporulat kimutatható mindazon falvakra, melyek a *főváros vonzó körébe esnek; legjelentékenyebb a szaporulat azon községekben, melyeknek önálló gazdasági élete is fejlettebb.* Ezek közt van Gödöllő is.

A vasútépítés óta jelentékeny népmozgalmat idéznek elő a *nyaralók*. Már 1877-ben „figyelmet érdemlő mozzanat a fővárosi népségnek nyári szállásokon való kinnlakása.“⁴¹⁾ 1895-ben 2000 nyaralója volt a községnek.³⁹⁾ Az udvar nagyszámú előkelő vendége a Pestről jövő kirándulók és nyaralók megsokszorozták a község forgalmát, sokan állandóan is megtelepedtek Gödöllőn, főleg olyanok, kiket az udvar fénye vonzott oda. Főjövedelmi forrás ez időtől fogva a *nyaraltatás*; ezért a házak jórészt tetszetős külsejűvé alakítják, a Grassalkovics által épített házak nagy része utcai frontján villaszerűvé válik, elébe virágos kert kerül, a ház hátsó része és a gazdasági udvar marad a régi alakjában. A háború okozta rossz gazdasági viszonyok következményeként 1920 óta mindig kevesebb a nyaraló, 1923-ban 600 család, 1924-ben 500, 1925-ben 300, 1926-ban 250 család.

⁴⁰⁾ Bibó István: Az 1920. évi népszámlálás tanulságai. Föld és Ember. 1925.

⁴¹⁾ Galgóczy Károly: Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye monographiája. Bpest. 1877. Vol. III. Pag. 171.

Gazdasági állapotok. A gödöllői jobbágyság és zsellérek között kiosztott (egyenlő arányban) földek nagyságáról legelőször az Urbáriumból értesülünk, ami Gödöllőn 1770-ben tételt nyilvánossá.⁴²⁾ Ekkor Gödöllőn 29 egész, 38 fél és 69 zsellértelkes jobbágyság volt.

Egy	egész	telkes	2	pos.	m.	belső	telket	és	38	hold	külső	telket	bir.
"	fél	"	2	"	"	"	"	"	18	"	"	"	"
"	zsellér	"	2	"	"	"	"	"	—	"	"	"	"

A 38 külső telekből 26 hold szántónak és 12 hold rétnak volt kiosztva. A 38-ból 10 hold után nem fizettek árendát, mert az haszontalan, feltöretlen volt.

A	136	belső	teleknek	kivolt	osztva	272	pos.	m.	136	hold
48	egész	külső	"	"	"	—	"	"	1824	"
69	zsellér	"	"	"	"	138	"	"	69	"

összesen : 2029 hold,

melyből 480 hold haszontalan. Ezenkívül az erdőkből favágás és elszállítás ellenében faizási jogot kaptak az uraságtól és külön szőlő területet, amiért hegyvámot fizettek. A kiosztott telkek fejében tartoznak a földesúrnak évente:

egész	telek	után	52	marhasrobot	napot	és	104	kézi	napszámot	adni
fél	"	"	26	"	"	"	52	"	"	"
zsellér	"	"	"	marhas	robot	nem	jár	csak	18	kézi

Összesen kap a földesúr a 48 egész és 69 zsellértelkes után 1506 napi marhasrobot szolgálatot és 5734 napi kézi robot szolgálatot. Azonkívül kap évente mindenféle telek után 1 frt. árendát és

telek	tűzifa 1 öl	fonó anyag 6 font	kifőzött vaj 1 icce	kappan 2 drb	csirke 2 drb	tojás 12 drb	árenda 1 frt.
egész 29	29-öl	174	29	58	58	348	} 136 frt.
fél 38	19-öl	114	19	38	38	228	
Összesen: 48 egész	48-öl	288	48	96	96	576	

Az Urbárium rendelkezéseit módosítja az uradalom és polgárok között 1848. VII/23-án — az 1839-ben kezdett úrbéri per befejezéséül kötött kölcsönös szerződés,⁴³⁾ melyben az uradalmat a

⁴²⁾ Pest vm. lvt.

⁴³⁾ Pestvidéki törv.-szék.

herceg tömegének zárgondnoka, Lónyay János képviseli. A 26 hold szántót 28-ra emeli (1200-as öleken) a határ silánysága miatt. A kaszáló illetőségbe (12 hold egy sessió után) átadja az uradalom a községnek a vendégfogadás, boltos és mészáros illetőségét, ami „város községe” cím alatt 103 hold 435 □-öl. A legelőilletőség (1 sessió után 22 hold) fejében és a faizási jog ellenében a polgárok kérelmére átengedi nekik az uradalom az ökörtelki és bolnokai erdőrészeket 410 holdat azzal a kikötéssel, hogy 40 öl erdei fát a babati erdőből a pesti uradalmi ölfá lerakóba szállítanak s ebből az erdőből az összes lakosság telek-aránylag részesüljön.

Az 1843—50 között történt határfelmérés alapján készített *rendezési földkönyv*⁴³⁾ az egész határt 8899 hold 159 □-ölben állapítja meg. A határ felosztása

az uraság birtokai . . .	3834 hold	125 □	
a szőlőterület . . .	414	„	620 □
a község hivatalnokainak	90	„	112 □ (papok, tanítók, jegyzők)
a község birtokai . . .	4299	„	146 □
haszontalan határrészek	228	„	541 □

Legelő és erdő ki volt osztva 1817 hold 908 □, szántó 1200 hold, rét 576, belső teleknek 624 hold. A határ megosztása és terméketlen rétek hasznossá tétele 1770—1840-ig felerészben végbe ment, mert 480 h. haszontalanból most 228 h. 541 □ maradt.

A *tagosítás* 1857-ben próbamérések útján hitelesítette és törvényessé tette az 1850-es földbirtokrendezést. A szőlők alatti legelő legjobb része volt a 7 közlegelőnek, a község legszebb dús rétje, amit a régi nevén Ürrétjének neveztek megkülönböztetésül a többi gödrös, vízmosásos helytől. A 18. századbeli határperek ennek a legelőrésznek az épségét féltették. 4 évi hiábavaló folyamodás és perelés után a fenyvesi dülő közös legelőt osztják ki a zsellérek között elkülönítve, az eladás jogával megkönnyítve, de csakis szőlőültetést engedélyezve a kiosztott területen. A földesgazdák is, kik ebben a dülőben bírnak telekrészeket, szőlőültetésre köteleztetnek. A fenyvesi szőlőtelep tehát az úrbéri perenkívüli egyezség eredménye; eladási jognál fogva hamar új birtokosok kezére kerülnek, akik villatelepet létesítettek rajta s ma Besnyő legszebb része, igen kevés szőlővel.

Most van a községben 8 birtokos, kinek 20 holdnál több birtoka van, ezek közül a korona urad., erdőkincstár és várkapitányság 3-at tesz ki, tehát csak 5 a kisbirtokosok száma. A 115 törpebirtokosnak 4, 5, 10 hold földje van. Összesen 2771 telektulajdonos és 2730 adófizető van. A közterhek $\frac{1}{3}$ -át az ős-termelők, $\frac{2}{3}$ -át az iparosok és kereskedők viselik.

A gödöllői *koronauradalom*hoz tartozik ezenkívül Gödöllő, Dány, Kerepes, Isaszeg községek határában fekvő majorsági birtokok, továbbá a besnyői, babati, egerszegi, szentgyörgyi, nyiregyházai, szentkirályi, kisbahi puszták és kiegészítésül megvette a kormány a mácsai, vácszentlászló, hévvízi, szadai és veresegyházi erdőtesteket. A 31.000 holdnyi uradalomból 20.500 hold erdőség az erdőkincstár, 10.000 hold mezőgazdasági terület 6 kerületre osztva az uradalmi igazgatóság kezelése alatt áll. A kastély a 120 holdas parkokkal a budai és gödöllői várkapitányság kezelése alatt áll.

A 10.756 kat. hold a következőképen oszlik meg: szántó (35%) 3854 k. h., kert (2·6%) 285 k. h., rét 2·9%) 318 k. h., szőlő (3%) 330 k. h., legelő (16%) 1738 k. h., erdő (32%) 3534 k. h., nádas (0·02%) 3 k. h., belsőség (6·4%) 693 k. h. összesen 10.755 k. h., ebből:

A község mint testület bír: szántó 35 k. h., kert 2 k. h., rét 17 k. h., erdő 39 k. h., összesen (0·8%) 93 k. h.

A közbirtokosságok közös legelője 579 k. h. (5·3%), közös erdője 355 k. h. (3·3%).

Ebből osztatlan legelő 300 k. h., erdő 350 k. h. Az uradalom (57%) 6221 k. h. területe a község határán belül a következőképen oszlik meg:

Gazdászati ág:

szántó	1556 kat. hold
kert	27 „
legelő	949 „
rét	263 „

2795 k. h. (44·5%)

Erdészeti ág: ⁴⁴⁾

erdő	3008 kat. hold
szőlő	15 „
rét	11 „
nádas	3 „
hasznátalan	389 „

3426 k. h. (55·5%)

⁴⁴⁾ Kataszteri Hivatal. Gödöllő.

Az adatok a 35 év előtti kataszteri felméréskorabeliek, azóta nagyon sok a változás bennük. Így a szántóföld, a bevetett terület 1910 óta 530 k. h.-dal csökkent; a váci villamos építésekor történt kisajátítás és a parcellázás után a telkek egy részén építenek, egyes részeken szőlőt ültetnek, legtöbbször szántóföldi kertművelés folyik. A belterületek nagy növekedése az utolsó 30 év alatt 693 k. h.-ról 1000 k. h.-ra, részben a szántóföldek rovására történt. A mezőgazdálkodás jelentősége állandóan csökken. A szántóföldek a belterülettől északra és délre a szadai és isaszegi határokig terjednek, az uradalmiak pedig a Király út két oldalán a fenyvesi dűlőben a valkói határ felé vannak. — *Főtermesztvények:* rozs, melyből holdanként 3·5 q, kukorica 12 q, burgonya 25·30 q terem meg átlag. Kukoricával 673 hold, burgonyával 423 hold, rozssal 821 k. hold van bevetve. A mezőgazdaságnál sokkal jövedelmezőbb a szántóföldi kertművelés, ezért a szántóföldek jórésze ugorkával, paradicsommal, dinnyével, nyári hüvelyes zöldfőzelék félékkel és salátával van beültetve, amit saját fuvarral Pestre visznek a termelők, mert mióta az uradalom és állami gazdasági telepek eladás céljából üzemi kezelés alá kerültek, a gazdáknak konkurrencsei a gödöllői piacon. A *kertművelés* a szadai határ felé eső parcellázott földeken és a Rákos mentén levő belsőségi kertekben folyik; rendkívül nagy gyakorlatot és ügyességet fejtenek ki a korai vetemények termesztésében, mintaszerűek a zöldséges kertek, főleg ahol a Rákosból folyik az öntözés.

Takarmánytermelésre nagyon kevés terület jut, ezért kevés az állattartás.

A földesúr legfőbb *állatállománya* a juhtartás volt, a csődbejutás utáni számadások is fa és juh eladásából vettek be legtöbbet. A község állatállománya:

	szarvasmarha	ló	őszvér	juh és kecske	disznó
1725-ben	235 db	51 db	412 db	901 db	—
1744-ben	566 „	68 „	— „	352 „	128 db
1760-ban	598 „	155 „	— „	580 „	95 „
1834-ben	580 „	193 „	— „	345 „	— „ ⁴⁵⁾
1927-ben	572 „	473 „	36 „	324 „	817 „

⁴⁵⁾ Adóösszeírások. Pest vm. lvt.

Az uradalom legfőbb jövedelme a majorokban levő tehenészet és a tejtermelés.

Ezenkívül az állatállományhoz tartozik a gazdasági telepek méh-, hal- és prémtenyésztése.

A *méhtenyésztés* Gödöllőn nagyon régi eredetű. Mint erdős vidékeken általában szokásban volt, a méhkasok az erdőkben voltak felállítva és a méhek minden különösebb gondozás nélkül tenyészték. Grassalkovics gr. is a Rákos forrásai körüli erdőben rendezett be méheskertet; a méhkasok művészi volta 1778-ban felkeltette egy német író figyelmét.⁴⁶⁾ 1741-es adózási összeírásban van a jobbágyoknak 33 méhcsaládja, 1744-ben 43, 1760-ban 7; minden méhkas után 6 krajcár járt a földesúrnak. Teletetésük nehézségei miatt több ízben kipusztultak az összes családok. 6 évvel ezelőtt alakult meg Gödöllőn a „Járasi Méheszegyesület” 64 taggal, kiknek Gödöllőn és Besnyőn 500 méhcsaládjuk van. A méhtenyésztéssel kapcsolatosan fejlődött ki a viaszipar. A besnyői Neszveda búcsúk alkalmával árúsítja saját kézi műhelyében előállított viasztárgyait.

A *szőlőművelés* a 18. században és a 19. sz. első felében játszik fontos szerepet a gazdasági életben.

1725-ben 12 akó bora terem a községnek (1 akó 56:59 l.)

1740-ben 440 „ „ „ „

1760-ban 1886 „ „ „ „ ⁴⁵⁾

Grassalkovics gr. uradalmának nagy jövedelme volt a *korcsmák* tartásából 1730-ban a három korcsma közül 2 az uraságé, 1 a községé. A korcsmatartó jobbágyok, ha az uraság borát mérték, minden akó után 4 kr.-t kaptak, ha saját borukat mérték, Szt. Mihály és Szt. György napján dézsmát kellett fizetniök az uraságnak.

1890-ben alakult a „Gödöllővidéki Borászati Szövetkezet” a vidék bortermelő gazdáiból. A koronauradalom nagy prérházát és pincéjét 16 éven keresztül bérelte, ahonnan 4—5000 hl.-t árúsított évenként. A filoxera pusztítása $\frac{1}{3}$ -ára csökkentette a szőlőterületet, jelenleg az újonnan ültetett homoki szőlőkkel együtt kb. 100 h.-nyi szőlő van a határban. Az uradalom a

⁴⁶⁾ Korabinszky Mathias: Almanach von Ungarn, auf das Jahr 1778. Pag. 346.

filoxera után felújította a szőlőjét, (présház körül 12 h., szadai határban 12 h.) 1924-ben 600 hl. volt a község bortelemése, 1926-ban 90 hl. A szőlőművelés aláhanyatlása óta emelkedőben van a *gyümölcsstermelés*, mert az elpusztult szőlők helyén legnagyobb mértékben gyümölcskerteket létesítettek.

Erdőgazdaság. A község határ $\frac{1}{3}$ -a erdőség, melyből 3100 kat. hold az uradalomé, 355 k. h. a közbirtokosságé, 39 a községi testületé. 1844-ben is a bevételek legnagyobb tétele az uradalom ölfá és szálfá eladása, csak a babati és haraszi erdőkből 1 év alatt 1600 frt.-ot vesz be a 375 öl fa eladásából.³⁷⁾

Az erdők kezelése ma a „Gödöllői m. kir. áll. és korona-uradalmi erdőigazg.” hatáskörébe tartozik. Kezelése alatt van összesen 39.451,5 k. h. erdőség 7 kerületre osztva, ebből a M. besnyői erdőhivatal 5316 k. holdat kezel, amiből Gödöllő határán belül 3131,2 k. hold van. Az egész erdőhiv. területén juhar, szil, tölgy és kőris 3627,2. holdon, gyertyán, cser, hárs 735,5 k. holdon, akác 801,5 k. holdon, nyár 29,7 k. h.-n, fekete és erdei fenyő 29,6 k. h.-on és tiszta 91,8 k. h.-on. Ez utóbbi mezőgazdasági művelés alatt áll.

Az erdőkezelés odairányul, hogy az ország meglevő erdeje növekedjék mennyiség és minőségileg. Ezért a szálerdő üzem 100—120 éves forduló alapján áll. Gödöllőn a talaj- és klímaviszonyok ugyan hátráltatják az erdőnevelést. A fenyőkisérletek azt mutatják, hogy a fekete és erdei fenyők a legrosszabb homoktalajban a legszebben díszlenek, nagymennyiségű tűlevél-hullatással 10 év alatt a talajt teljesen megjavítja, más fa ültetésére is alkalmassá teszi. Az uradalom főjövedelmi forrása az erdők vágásából származó öfraeladás. A M. besnyői erdőhivatal kitermel évente 300 m³ fát.

Gazdaságilag kevés hasznot hajtó, de a királyi családnak, vendégeiknek, azelőtt a község földesurainak legfőbb szórakozást nyújtó foglalkozás volt Gödöllőn a *vadászat*. Történeti szereplését majdnem egyedül vadászterületeinek köszönheti, mert ez vonzotta egyedül Gödöllőre az udvart (44.000 hold). A vadászterületből kevés esik a község határán belül, de innen indul, mint az uradalom centrumából, növeli a község hírnevét, itt történik a teríték eladása. — A juharos autochton állata a *vad-disznó*, most is nagyszámban van, szaporodásukról etető helyek

állításával gondoskodnak, 176 kg.-os 106 cm. magas példányok kerülnek ki innen. A *szarvas* is bennszülött állata a cserhádi erdőknek, főleg a valkói Szt. Pál, Abroncsos és a Szt. királyi erdőségekben tanyázik, háború előtt 2—300 db volt egy falkában, most szaporítás alatt van a többi vadakkal együtt, mert a kommunizmus nagy kárt tett bennük. Kisebb vadak közül: az *őz*, *dámvad*, *fácán*, *fogoly* és *vadpulyka* van az urad. erdőkben, *nyúl* van a legöbbs, annak dacára, hogy most nem védik őket a Grassalkovics gr. által a szántóföldeken hagyott nyúlberkek (remise); amiknek kiirtását a zárgondnokság után engedélyezi az uradalom.⁴⁷⁾

Ipar és kereskedelem: A lakosság $\frac{1}{3}$ -át foglalkoztatja. Az iparosságot a 18. század elején 2 korcsmáros, 2 molnár és 1 mézsáros képviselte. A telepítés után 1785-ben 134 iparos van, akik között mindenféle kisiparos volt. Az 1844-es kiadási jegyzék 16 féle iparost sorol fel. 1870-ben 90, 1895-ben 142 a számuk; ma 22 konventiós iparos családot és 145 konventiós cselédet tart az uradalom. Iparengedély alapján 296 iparos (család) van Gödöllőn és 4 ipari vállalat, (fa, cement), a többi iparos (legtöbb kőműves) Pestre járó. Kereskedők 1778 és 1833-ban megjelent német írók művei szerint rácok és görögök voltak Gödöllőn.⁴⁸⁾ 1840-ben 3 kereskedő közül 1 az uradalommal kötött szerződés alapján 160 pengőt fizetett évente a földesúrnak haszonbérül és 2 a saját házában nyitott 3-adrangú bolt után 10—10 frt.-ot. Ezek még magyar emberek voltak, de 1848 után az izraeliták szaporodtával kezükbe kerül a kereskedelem, 1870-ben 26, 1895-ben 42 szatócsbolt van, 30 év alatt számuk csak 2-vel szaporodott. Az ipar tetemes fejlődést mutat, a kereskedelem stagnál, mert bevásárlásait a lakosok nagyrésze Pesten végzi. Jelentősebb a gazdasági kereskedelem. Az országos vásárok népesek, dacára, hogy a gödöllői gazdák mindent Pesten adnak el, mert a szomszédos Valkó, Vácszentlászló, Kerepes, Dány, Zsámbok, Szada, Tura, Mácsa, Bag Gödöllőre hozza gabona, takarmány és kerti fölöslegét és rengeteg majorságát; a kirakó vásár is

⁴⁷⁾ Tagosítási iratok. Pestvidéki törv.-szék.

⁴⁸⁾ Thil's: das Königreich Ungarn, Kassa, 1833. és Morabinszky ⁴⁹⁾ itt említett műve.

forgalmas, különösen az említett szomszéd községek vásárlói miatt. A marha- és sertésvásáron nagyon sok a felhozatal. 1844-ben a gödöllői vásárok jövedelméből 61 frt.-ot kapott évente az uraság, most a vásártartásból a község évente 6 milliót vesz be. A hitelélet lebonyolítását 4 pénzintézet végzi.

Közlekedési viszonyok. Már a rómaiak korában forgalmas útvonalba esett Gödöllő, mert a Duna—Tisza-közén lakó szarmata-jazigokkal jóviszonyban élő rómaiak északi forgalmi útvonala a Rákosvölgyén haladt keresztül.⁴⁹⁾

A vasútépítés óta Pesttel való összeköttetés előnyei jutattják a lakosság jórészét megélhetéshez. 1862-ben kezdődött a Losonc és Pest közötti „Magyar Északi Vasút“ építése, a salgótarjáni szén piacravetése érdekében, 1867-ben nyílt meg, 1868-ban államosították. 1900-ban már 16 személyvonat közlekedett naponta Gödöllőn keresztül, ami a község kiránduló és nyaraló forgalmán, a kiegészítés után a kereskedelem fejlődésén nagyot lendített, különösen a „Kassa—Oderbergi Vasút“ kiépítése óta, mert így külföldi vonatok forgalmi útjába esik Gödöllő állomása. Jelenleg 15 (személy és gyors) vonat közlekedik naponta; különösen sűrű a vonatjárás a kora reggeli órákban, a munkás és tisztviselő vonatok egy része helyből indul. 1911-ben nyílt meg a Hév. villamos, mely Gödöllőt Pesttel más irányban köti össze s így a vonat forgalmát nem csökkenti lényegesen. 4 megállója van a község belterületén; naponta 15-ször közlekedik. Ugyancsak Pesttel köti össze Gödöllőt a Máv. Budapest—váci vonalának Gödöllő—veresegyházi szárnyvonala, mely az Alsó-Felső Öregheggyel könnyíti meg a közlekedést; naponta 10-szer jár. E három vasútvonal a község külterületi részeit a 4 égtáj irányában köti össze a belterülettel és a szomszédos falvakkal. É felé a váci villamos, követve az Öreghegy É-Ny-i kanyarulatát, összeköti Gödöllőt a szadai, veresegyházi, örszentmiklósi, vácbottyáni szőlőhegyekkel; Ny-i irányban a Szt. Jakab fürdővel, Mogyoród, Kerepes községekkel, a pesti hév. villamos; D-ről, Isaszeg felől a Rákosmenti falvak irányából jön a Máv. vasúti fővonal, mellyel a gazdasági

⁴⁹⁾ Gödöllő és Vidéke tört. és régészeti múzeumegylet évi jelentése 1877.

telepek közelíthetők meg a méhészeti megálló helytől és keleti irányban halad tovább a Fácánkerten keresztül, M.-Besnyő elszórtan fekvő részeit két állomással kapcsolva egybe.

Kulturális állapotok: Az analfabéták száma a statisztika szerint:

1881-ben 1179 (össztlakosság 3940) (29%)

1910-ben 2104 „ 7569) (27%)

1920-ban 2047 „ 10.262) (19%)

Jelenleg 6 elemi népiskola szolgálja a közoktatást; 4 a község centrális belterületén. Ezek közül a kiegyezés előtt 3 volt meg, 3 azóta létesült. Legrégebbi az ev. ref. felekezeti 6 osztályos, 6 tanerős elemi. 1722-ben már volt ref. iskola és rektora. Az említett iskolaépület a templommal együtt 1744-ben épült, a megelőző iskolát valószínűleg a templommal együtt bontották le. A róm. kath. felekezeti iskolát Grassalkovics gr. alapította, 1773-ban már működött. 1857-ben keletkezett az izraelita elemi iskola. Besnyőn sokáig a kapucinus atyák egy kis cellában tanították a besnyői és a többi puszták gyermekeit, míg 1894-ben építteti Schusztér Constantin váci püspök saját költségén a róm. kath. elemi iskolát,⁵⁰⁾ melynek most 97 növendéke és 42 tanulóval bíró ismétlő iskolája van. Az államilag segélyezett községi elemi 1904 óta áll fenn, jelenleg 96 tanulóval. 6-ik az alsómajorban levő 925-ben létesült állami elemi.

Magasabb oktatásra szolgálnak az államilag segélyezett községi *polgári leányiskola*, a kiegyezés után létesült, mint magán nőiskola, melyet 1910-ben a község vett át, 230 növendéke van. 1912 óta a Miasszonyunkról nevezett iskolanővérek tanítják a kath. elemi egy részét és magánjellegű polgári leányiskolájuk is van, növendékeiket Pesten vizsgáztatják. Nagyarányú iskolaépítési terveik keresztülvitele most van folyamában. Az államilag segélyezett kath. *főgimnázium* 1911-ben nyílt meg. 4 év múlva, az utolsó érettségi vizsgálattal bezáródik az iskola. A *premontrei főgimnázium* állami támogatással 1924-ben nyílt meg 205 tanulóval, ez évben már 4 osztálya és 426 növendéke van, a vele kapcsolatos internátusnak első évben 40, ezidén 132

⁵⁰⁾ Gödöllői róm. kat. várplébánia évkönyvei.

a létszáma. A gimnázium 12 tanteremmel, nagy torna, rajz, dísztermekkel, különféle szertárakkal a legtökéletesebben felszerelve épült.

A községi elemivel kapcsolatos ugyanazon tanerők által vezetett 1892 óta fennálló általános *iparos tanonciskola* 3 évfolyammal, a gazdasági továbbképző 3 évfolyamos ismétlő iskola 1899 óta állanak a kultúra szolgálatában.

1924-ben alakult a „Gödöllői Járási Közművelődési Egyesület”.

Az iparművészet tökéletes szépségű alkotásai készülnek a gödöllői *szőnyegszövők* iskolájában és műhelyében. Művészek által tervezett szőnyegeket és képeket készítenek. 12 munkásnőt foglalkoztat állandóan, (háború előtt 30—40 munkásnőt foglalkoztatott), kik 5-féle technikával dolgoznak. Külföldre és Pestre küldik értékesítés végett művészi gobelinjeiket. A háborúelőtti festő és szobrász művésztelepeket most egy-két festőművész képviseli Gödöllőn.

Összegezés.

A község jellegének változásai. A középkori földesurak az erdős hegyeket vadászatra, a terméketlen dombokat juhtenyésztésre használták. A cserhádi dombokon települt községek pásztorkodó jellegétől akkor különül el, midőn Grassalkovics gr. birtokába kerül, ki a gazdasági életet többirányban fejlesztette, és az udvartartás idehelyezésével a község népesedésére alapot ad. Német iparosaival ugyan jellegileg elnémetesítette Gödöllőt, de 100 év múlva a lakosságnak csak 4%-a a német és 75%-a ír, olvas magyarul.

Történeti szerephez jut a királyi család gödöllői tartózkodása révén, ami nagyszámú nyaralót és kirándulót vonz Gödöllőre; ez hozza magával a község külső csinosodását s a villák építését. A gazdáknak nagyon jövedelmező a nyaralótartás s ezért tetszetős külsejűvé igyekeznek tenni házaikat, elkerítik a gazdasági udvarokat, virágos kert kerül a házak elejére; ez a nyaraló forgalom a háború kitöréséig a község külső képét nagy változáshoz vezet, mert a fokozott rend, tisztaság és csinosság

nyaralójellegűvé alakítja. Nagyban hozzájárulnak ehhez a gondozott parkok. A szőlőterületek kipusztulása után települ a község a hegyekbe s az eddigi folyómenti falú a gazdasági élettel (kertművelés és gyümölcstermelés előtérbenyomulása) település tekintetében is megváltozik. Ekkor kezdődik a hegyközségek alakulása. A háború után bekövetkezett rossz gazdasági helyzet miatt évről-évre csökken a nyaralóforgalom, részint ennek a következménye, hogy a kertművelők a pesti piacra viszik árúikat. A Gödöllőn megtelepült új birtokosok (különösen a 80-as 90-es években) számbelileg a lakosságot növelik, a nagyfokú népmozgalom miatt a villák évről-évre új tulajdonosok kezében vannak. A háború utáni szaporulatnak több mint feletisztviselő, kik részint megszállott területekről jöttek Gödöllőre. A társadalom új rétegződése magyarázza a fejlett kulturális életet.

A tisztv. és iparosok jórésze naponként Pestre jár kereset végett, ezek az összes lakosság keresettel bíró részének kb. 6%-át teszik; nyáron kétszeresre emelkedik a számuk az ipari munkások előnyösebb elhelyezkedése miatt. Gödöllő jelenlegi népsűrűsége 178, (10.756 kat. hold = 61.8 km.²), de ha tekintetbe vesszük, hogy a község határ $\frac{2}{3}$ -ad része az uradalomé, s viszont az uradalom a lakosságnak körülbelül $\frac{1}{5}$ -ödrészét tartja csak el, a község $\frac{4}{5}$ -ének jutó 21 km²-en a népsűrűség 1000-re megy. A Pestre járók közül ma már nagyon kiválókatottak azok, kiket a lakáskényszer kötött Gödöllőhöz; a gazdasági élet előtérbenyomulását igazolja, hogy a Pestre járó háztulajdonosok kicsiben mind gazdálkodók (kert, gyümölcs, szőlő, virág, vetemény stb.). Gödöllőn tehát a társadalom sokféle tagozódásának s a tisztviselők nagy számának ellenére most még gazdálkodó jellegűnek nevezhető, fejlett önálló gazdasági élettel, noha a mezőgazdasága soha nem volt nagyjelentőségű, mert a szántóföldek nagyobb fele a földesúr, majd az uradalom kezében volt, amihez hozzájárult a föld rossz minősége. A szántóföldek csökkenésével még kisebb lett a mezőgazdaság tere s ezért a törzslakosságot alkotó gazda birtokosság ifjú generációja ma már szintén a pestrejáró iparosok számát növeli. A társadalom átalakulásának folyamata állandóan tart s a község gazdálkodó jellege csak addig marad

meg, míg a közbirtokosok meglevő, közösen birt földjei nem kerülnek parcellázás alá, mert amint a mostani parcellák mutatják, a telkek belsőséggé, kertté alakulnak; ma már csak 5 kisbirtokos gazda van a községben, akinek 20 holdnál nagyobb földje van. Ha a következő 30 évben a megindult átalakulás folytatódik, a mezőgazdálkodást csak az uradalom fogja képviselni és Gödöllő egészen városi jellegűvé lesz, az iskolák (főleg, ha az egyházak terveit valóra válnak új iskolák állítására vonatkozólag), a tisztviselők és iparosok számbeli növekedése külsőleg pedig a község épülése is erre vezethet. Csak a kereskedelmet hátráltató főváros közelsége lassítja a fejlődés városias irányát.

Ürmössyné Nagy Júlia.

(Ehhez a cikkhez tartozik 3 térképmelléklet.)

Magyarország életföldrajzi térképe.

I.

Lewis W. Stanley, az exeteri egyetemi kollégium tanára, levele *Dr. Kogutowicz* Károly szegedi egyetemi tanárhoz.

Tisztelt Uram!

1923-ban Magyarországon jártam, hol az Alföld felkeltette érdeklődésemet és elhatároztam, hogy mihelyt időm engedi, tanulmányozni fogom az alföldi település és gazdálkodás kapcsolatát az ottani talajviszonyokkal.

Most abban a szerencsés helyzetben vagyok, hogy ezzel a kérdéssel foglalkozhatom. Bár voltak már egyesek segítségemre, mivel én nem olvashatom a magyar szöveget, mégis Önt is kérem, legyen szíves velem közölni, írtak-e német, francia vagy angol nyelven olyan tanulmányokat: akár könyvalakban, akár pedig folyóirat-cikk alakjában, melyek az Alföld gazdasági, település földrajzi viszonyainak kapcsolatát tárgyalják a talajtannal. A Magyarországról ezeken a nyelveken megjelent munkákat nagyrészt ismerem, de lehetséges, hogy Önnek több adata lesz, mint amennyihez én hozzájuthattam.

Engem különösen az alábbi tárgyak érdekelnek:

1. a talajnemek megoszlása az Alföldön,
2. milyen termények felelnek meg a különböző talajnemeknek,
3. a klíma hatása a termelésre,
4. a talaj viszonya a népességhez, termeléshez, gazdálkodáshoz, településhez

és általában mindaz ami a természeti tényezők közül az emberi életet befolyásolja.

Mi nem ismerjük eléggé Magyarországot, mert forrásműveink megbízhatatlanok.

Szívesen honorálom az említett nyelvek közül valamelyikre fordított ilyen tárgyú értekezések megküldését és kész vagyok cserében magyar intézményt támogatni megfelelő angol könyvekkel.

Alkalmatlankodásomért elnézést kérve vagyok

igaz híve

Lewis Stanley.

II.

Dr. Rapaics Raymund levele Lewis Stanleyhez.

Tisztelt Uram!

Dr. Kogutowicz professor úrhoz írott levele hozzám került az elmúlt napokban válaszáds végett, mint aki hosszabb ideje foglalkozom Magyarország élettödrájzi, főleg pedig az Alföld növényföldrajzi problémáival. Szeretnék Önnek kielégítő feleletet adni kérdéseire, de feleletem még sem lehet hiánytalan, mert nálunk az élettödrájzi kutatások még kezdeti stádiumban vannak.

Hogy megkönnyítsem Önnek az áttekintést, megkísérletem Magyarország (csonka területe) élettödrájzi térképének elkészítését s e kísérlet eredményét I. szám alatt mellékelten küldöm. Alapul vettem Treitz Péter úrnak, a Földtani Intézet talajtani osztálya vezetőjének 1919-ben készített Klimazonális talajtérképét s ezen elhatároltam az egyes élettödrájzi vidékeket, melyeket latinul is megneveztem.

A hét élettödrájzi vidékből azt a négyet is jellemzem röviden, mely nem az Alföldre terjed ki, hogy ezáltal az Alföldön a többi három (illetve négy) vidék élettödrájzi tulajdonságának viszonyát megállapíthassa az ország egyéb vidékeihez.

Leginkább eltér az ország többi vidékeitől az *Alpok-alja*, Praenoricum, mely élettödrájzilag egészen az Alpok, Noricum, hatása alatt áll. Sokkal csapadékosabb terület, mint a többi, évente 700—900 mm. a csapadéka, s ősszel hull a maximum. Ennek megfelelően egész terjedelmében a bükkerdő övébe tartozik s igen jellegzetes csarab-fenyérek (*Callunetum*-ok) található rajta. Az éti gesztenye az egész területen előfordul. A gazdálkodás intenzív és nem egyoldalú, a művelés alá vett területnek 30 százalékán búzát s majdnem ugyanannyin rozsot termelnek, itt termelnek az ország egyéb vidékeivel szemben a művelés alá vett területnek legnagyobb részén lóherét. Itt tartják a legtöbb szarvasmarhát tejgazdasági célra.

Némileg hasonlít hozzá a *Mecsekvidék*, Sopanicum, melynek területén az évi csapadék valamivel mégis kevesebb, 600—800 mm. Csak középső része tartozik a bükkerdők övébe, szélét, kivált keleti szegélyét a vegyes tölgyerdő öve foglalja magában. Növényföldrajzilag átmeneti tagnak kell tekintenünk a Noricum (Praenoricum), a Drávától délre elterülő Illyricum s a vele északon és keleten határos Pannonicum között. Csarab-fenyérei nincsenek, a hegyek déli oldalán a karsztmezők mediterrán jellegűek, a homokpuszták növényzetében sok a fenyér elem, de némi pannon-pusztai elem is jelentkezik. Gazdálkodási viszonyai intenzívek, a művelés alá vett területnek 30 százalékán búzát termelnek, rozsot azonban csak 10 százalékán. A lóheretermelés kisebb fokú, mint a lucernatermelés. Tejgazdasági szarvasmarhatartás tekintetében az Alpok-alja után következik s hasonló fokon áll, mint a következő vidék.

Szinte minden oldalról hegységek zárják körül a *Kisalföld*, Arrabonicum, medencéjét. Évi csapadéka 500—700 mm., területe főleg a vegyes

ölgyerdő övébe tartozik. Homokpusztáinak növényzetében sok a fenyér-elem, bár a főszerepet a pannon-pusztai elem játsza. Talaja néhol szikes, sőt a Fertő partján sós talaj is van. Gazdaságilag szintén az intenzíven művelt vidékekhez tartozik, a többi vidékekkel szemben a művelés alá vett területnek legnagyobb részén itt cukorrépát termelnek.

Ösmátra, *Matricum*, nevet visel az életföldrajzban az északkeletről délnyugatra húzódó Középhegység. Északon a trianoni határ nagy darabot kirekeszt belőle Csehszlovákiának s itt határos a *Carpathicum* flóraterrülettel. Földtanilag nem tekinthető egységnek, de életföldrajzilag nagyon jellemző egysége a *Pannonicum*nak, melyben a környező síkságokkal szemben az ősiséget képviseli, mert a síkságok természetes növényzete és állatvilága legnagyobb részében Ösmátra hegyeiről vándorolt a síkságra, mikor innen a tenger eltűnt. Épen e szoros kapcsolat alapján foglaljuk össze ezt a flóravidéket s a síkságokra eső többi öt flóravidéket (*Arrabonicum*, *Pracmatricum*, *Titelicum*, *Crisicum* és *Samicum*) *Pannonicum* néven egy flóraterrületbe.

Ösmátra legnagyobb részben a bükkerdő övébe, az alacsonyabb tájakra azonban a vegyes tölgyerdő övébe tartozik. Évi csapadék 600—800 mm. Hosszirányú hegyvidék s tengelye északkelet-délnyugati irányú lévén, vegetációja északi és déli oldalán nagyon különbözik: északi oldala erdős, ellenben déli oldalán sok a karsztmező, ezek növényzetében azonban nem olyan jellemző a mediterrán karszt-elem, mint a Mecsekvidék karsztmezőiben. Déli lejtőin vannak az ország legjobb szőlőtelepei.

Település tekintetében az Alfölddel szemben szintén az ősiséget képviseli; barlangjaiban már az őskorban megtelepült az ember s úgy látszik az ember és a kultúra is innen (s általában környező hegyoldalokról, illetve völgytorkokból) hódította meg az Alföldet. Miskolc, Eger, Gyöngyös, Vác, Budapest, Székesfehérvár, Veszprém, a Kisalföld felé pedig Esztergom és Pápa középkori várainak védelme alatt indult meg a vásárok, szóval az ipar és a kereskedelem fejlődése.

Az *Alföld* a maga egészében is különbözik a felsorolt vidékektől életföldrajzi tekintetben. Évi csapadékmennyisége az erdőklíma alsó határaihoz nagyon közel esik s így, bár klimatológiailag nem tartozik az erdőtlen területekhez, mégis legnagyobb részében erdőtlen. Erdő főleg az ártereken és a nyirkosabb laposok szélén található, de ma már sokkal kevesebb, mint hajdanában, mert az ármentesítés és belvízszabályozás következtében az ártéri erdők kipusztultak. Az erdőnél mélyebb szintekben lápos mocsarak vannak, de ma már a lecsapolások miatt ezek is szűkebb területre húzódtak össze és helyüket nagyrészt sós vagy szikes talajok borítják. Az erdőnél magasabban fekvő hátságokon pusztai-mezősségi növényzet telepedett meg, melyből nagy hírnevet szerzett az árvalányhaj, inkább szépsége, mint növényföldrajzi jelentősége miatt.

Az Alföld alapja egy, hajdan az egész területet elfedő lösztábla volt, mely azonban ma már csak szigetszerű maradványokban van meg, mert egy részét elfedte a folyók által hozott s a szél által elhordott homok (a térképen az alföldi homokterületek feketén pontozottak), más nagy részét pedig elöntötte a folyók árvize.

Föntiek alapján öt, illetve ha a sós és szikes talajokat is külön választjuk, hétféle talajnemet különböztetünk meg az Alföldön, melyeknek elterjedése Treitz Péter úrnak 1924-ben készített térképéről megállapítható.

1. Mezőségi talaj (csernoszjom) löszön.	4. Réti anyag.
2. Mezőségi talaj (csernoszjom) kötött homokon.	5. Sós (szolonec) talaj.
3. Futóhomok.	6. Szikes (szoloncák) talaj.
	7. Tőzeg.

E talajnemek közül külön emlitem itt a sós-talaj és futóhomok nevezetességét.

A sós talajok a homokterületeken és azok szélén főleg a Középdunavidéken és a Nyírségen találhatók. Legsósabb helyeiken főleg szóda virágozik ki a talajból és ezt hajdan ipari célra összeszeptették. Nyíregyházán, Debrecenben, Kecskeméten és Szegeden hajdan szódaifőzők voltak. E szódaipar azonban soha sem lépte túl a háziipar kereteit s a XIX. század első felében a gyári szódaipar teljesen megsemmisítette. A szódás tavakat gyógyfürdőknek használják, de csak egy helyen (Gyopáros) alakult szódás-tó mellett rendes fürdőhely.

A futóhomokot a legújabb időkig hasznavehetetlennek tartották. Mikor azonban a múlt század nyolcvanas éveiben a Phylloxera Magyarországon is megtizedelte a szőlőket, megindult a futóhomok betelepítése szőlővel, mert a futóhomok tudvalevőleg Phylloxera-mentes. Ma a Középdunavidék futóhomokján a hegyvidéket felülmuló szőlőtermelés folyik.

Az állattenyésztésben feltűnő az Alföldön, hogy a szarvasmarhaállomány nagy része sztyep-fajta, míg ellenben az ország nyugatibb vidékein szinte kizárólag alpi fajtákat tartanak. Ez azonban csak annyiban függ össze a speciális életföldrajzi tényezőkkel, hogy az ország nyugati fele hamarabb eljutott a gazdálkodás intenzív fokára, míg az Alföld még mindig eléggé extenzív gazdálkodásában a sztyep-fajta jól értékesül, mert az Alföldön alárendelt a tejgazdaság s a szarvasmarhát régente húskiviteltre nevelték, ma pedig igavonónak tartják.

Település tekintetében jellemzi az Alföldet a mezőváros és a tanya. A mezővárost az jellemzi, hogy lakosai túlnyomó részben mezőgazdák. Az iparosok és kereskedők szerepe alárendelt. A gazdák a városban is tartanak házigazdaságot, és ezért csak nagy udvarú, földszintes házak épülnek a mezővárosban s így az alföldi városok nagyon terjedelmesek. Még a legnagyobb alföldi városainkban is kevés az emeletes épület, mert mai napig is nagyrészt megőrizték mezőváros jellegüket.

Nagy mezővárosaink kialakulása a XVII. században kezdődött. Ekkor a török megszállás és állandó belső harcok miatt az Alföldön a lakosság a tekintélyesebb városokba húzódott, mert csak ott talált oltalmat. A kisebb falvak elnéptelenedtek és elpusztultak. Hasonló lett a sorsa sok magánbirtoknak is. A felszabadító háborúk után a nagyraőtt mezővárosoknak óriási birtokaik voltak, melyeket ekkor még tovább növeltek.

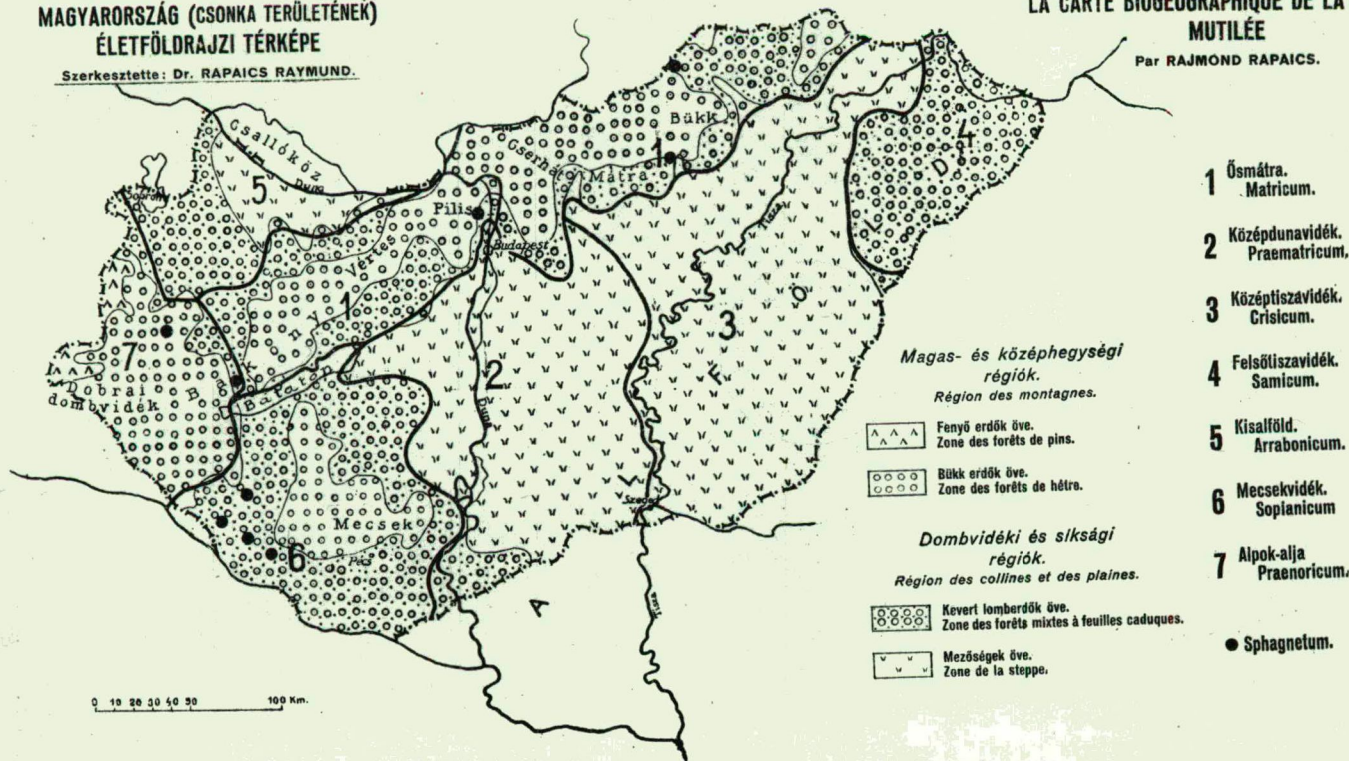
A népesség azonban a biztonság helyreállításával egyre sűrűbb rajokban húzódott az elhagyott földekre, melyeken még a XVIII. században is, sőt a XIX. sz. elején is túlnyomó volt a legelőgazdálkodás. Csak lassan indult

**MAGYARORSZÁG (CSONKA TERÜLETÉNEK)
ÉLETFÖLDRAJZI TÉRKÉPE**

Szerkesztette: Dr. RAPAICS RAYMUND.

**LA CARTE BIOGÉOGRAPHIQUE DE LA HONGRIE
MUTILÉE**

Par RAJMOND RAPAICS.

● Sphagnetum.

meg az állandó település a szántóvető gazdálkodással kapcsolatban. Falu azonban alig-alig épült, hanem mindenki a maga birtokán (pusztáján) épített magának tanyát. A különböző városok birtokain különböző irányban alakult ki és fejlődött a tanyarendszer. Néhol (például Debrecenben) legtöbb a nagytanyás, aki nem állandó lakója tanyájának, hanem télire a városban lakik, másutt (például Szegeden) sok a bérleten gazdálkodó kistanyás, ki télen sem hagyja el tanyáját. Ott, ahol a nagytanyások vannak többségben, nem alakulnak ki tanyai központok, mert a tanyás rendszeren tekintélyes polgára a városnak, ahol azonban sok a kistanyás, ott faluszerű és bizonyos fokú közigazgatási önállóságra törekvő tanyaközpontok alakulnak, vagy a tanyák csoportosan egymás közelében épülnek.

A tanyarendszer a gazdálkodásban is érezteti hatását, mert a nagytanyás nagyméretű szántóföldi gazdálkodást folytat többnyire legelőgazdálkodással kapcsolatban s főleg gabonát termel, ellenben a kistanyás inkább kertészetiileg gazdálkodik. Egyes helyeken a vidéknek legjobban megfelelő kertészeti termény termelésére tértek át a kistanyások, így a szegedi lösz-mezőtalajon paprikát, Makón hagymát termelnek.

Éghajlati szempontból megiehetősen egyöntetű az Alföld, az évi középhőmérsék délen két fokkal sem több, mint északon. Valószínű, hogy a vegetációs időszak tartamában nagyobb a különbség, Bácskában talán 2 héttel hosszabb, mint a Nyírségen. Sajnos, erre vonatkozólag közelebbi adataink nincsenek, de azért következtethetünk rá abból, hogy délen több délidőki növény vegyül a természetes flórába és két héttel hamarabb kezdődik az aratás, mint az Alföld északi részein. Nagyobb különbség van a csapadékviszonyokban.

Élettérképi tekintetben az Alföldön négy vidéket kell megkülönböztetni, melyek közül azonban csak három fekszik a trianoni határokon belül, egy Jugoszláviáé s így erről alább csak röviden szölok.

A *Középdunavidék*, Praemetricum, növényzetileg legszorosabb függvénye Ösmátrának. Az évi csapadék 500—600 mm. Talajtani szempontból két részből áll, keleti részén legtöbb a homok, nyugati (dunántúli) részén a lösz-mezőtalaj. Előbbinek fő gazdasági növényei a rozs (a megművelt területnek több mint 30 százaléka), a szőlő (a művelt területnek 10 százaléka), a gyümölcsfák (cseresznye, meggy, kajszibarack és korai alma), déli részén pedig (Szeged, Kalocsa) a paprika. Dunántúli részén (Mezőföld) mindenféle gazdasági növény jól díszlik, ezért egyik sem jutott túlsúlyra a másik fölött.

A homokterületen sok a kistanyás, amibe bizonyos mértékig szintén a homok hatását láthatjuk, mert a homokvidéken buckák és buckaközök sűrűn váltogatják egymást, a bucka tetején száraz, a buckaközben pedig nyirkos a talaj s így nem lehet nagy területen ugyanazt a növényt vetni, hanem a táblákat mozaik módjára kell elosztani. Ezt a körülményt újabban az erdősítésben is figyelembe veszik s a száraz és nedves talajra való fa-nemeket mozaikszerűleg, a talajnak megfelelően osztják be, így sikerült Szeged határában 50.000 kat. holdat beerdősíteni, hol azelőtt nagyrészt futóhomok volt. Főleg kocsános tölgy, mezei szil, magas kőris, fekete és erdei fenyő, valamint a hazánkban ezelőtt 100 évvel megtelepített, de ma az Al-

földön mindenütt gyakori, északamerikai eredetű akác a főfeladatnak erre a célra.

Az Alföld déli része, *Titelicum*, csonka országunk határától délre esik. Flórájában több déli növény szerepel, főleg olyan fajok, melyek a Mecsekvidék flórájában is megvannak a síkon. A talajok legnagyobb részben lösz-mezőtalajok. Főtermény a búza, zab és tengeri. Itt van a legtöbb és legtermékenyebb szántóföld, az egész területnek több, mint 70 százaléka szántóföld. Klimatológiai szempontból legjobban a tengeri jellemző, mert e növény itt adja egész Magyarországgal szemben a legnagyobb termést, holdanként több, mint 13 q-t, egybeült felével is megelégszenek, vagy csak a növénynemesítők érik el azt az eredményt, amit itt a természet állít elő.

A Középdunavidékhez csatlakozik kelet felé a Tisza középső részén, a Zagyva, Körösök és a Maros alsó folyása vidékén a *Középtiszavidék*, *Crisicum*. Évi csapadéka az egész Alföldön a legkisebb, 400—500 mm. Növényzetében Erdély (Transylvanicum flóraterület) hatása is jelentkezik. Élettérképi tekintetben nagyon egységesnek mondható. Nagyobb része a Tisza ármentesített és lecsapolt árterülete, ezt ma mind szikes talaj borítja.

Északi szélén a hegyek alatt nevezetes a dohánytermelés és a Mátra alatt a görögdinnye, délen pedig Makó vidékén a hagyma. A nagyon gyengén szikes, úgynevezett termőszik talajokon terem a legacélosabb búza (ezzel ellentétben a nyugatibb vidékeken lisztes a búza) és a leghosszabb élű lucerna. Ezek itt a főtermények. Buzával a művelt területnek 50 százaléka van bevetve, tehát legtöbb az egész országban. Déli részén intenzívebb a gazdálkodás. Északibb részének legnagyobb része ártér, itt még sok az extenzív legelőgazdálkodás, melynek központja a Hortobágy.

A hortobágyi szilajpásztorokodás (éppen úgy, mint a Középdunavidéken Kecskemét mellett a bugaci szilajpásztorokodás) nem a talaj függvénye, hanem maradvány régebbi évszázadokból, mikor még az extenzív állattartás volt a főgazdálkodás az Alföldön s a pusztákban szabadon nevelt állatot (főleg szarvasmarhát) lábon hajtották Németország városaiba eladásra. Abban a korban nevezték el a hazai sztyep-marhát magyar marhának.

Az ármentesítés és lecsapolás nem hozta meg ezen a területen a várt eredményt, mert a talaj többnyire elszikesedett s így csak javítással használható szántóföldnek. Az intenzívebb szántóföldi gazdálkodás azonban itt is előnyömlőben van, mert ma már ismeretes, hogyan lehet szikes talaj termékenységet (meszezéssel, dőgozással) előállítani.

Az Alföld északi felét darabja, a *Felsőtisza-vidék*, *Samicum*, előbbinél csapadékosabb terület, évi csapadéka 500—600 mm. Növényzetében erdélyi hatás is jelentkezik. Homokpusztáin az uralkodó pannon-pusztai elem mellett számottevő a fenyerő-elem is. Aránylag későn került sorra lecsapolása s így még ma is több lánya van, bár legnagyobb lánya, az Ecsedi-láp, ma már teljesen megsemmisült. Két része van, a nyugati homokterület a Nyírség, keleti része a Szamos-síkság. A Nyírség főterménye a rozs és a burgonya, a szőlő és a gyümölcs nem olyan számottevő, mint a kiskunsági homokon. A gazdálkodás a homok hullámos felületének megfelelően ugyanúgy mozaiktablákon folyik, mint a másik nagy homokterületen. A tanyarendszerre jellemző a tanyabokor, vagyis hogy a tanyák csoportosan állanak.

Ezekben igyekeztem Önnek feleletet adni a feltett kérdésekre. Sajnos, nem minden gazdasági jelenségben tudtam kimutatni a talaj és a klíma hatását, de ez legtöbb esetben nehezen is elemezhető ki a történelmi, ember-tani, közgazdaságtani és politikai hatásokat egyaránt magukba foglaló gazdasági jelenségekből és időről-időre változik.

Engedje meg végül, hogy figyelmébe ajánljam egy honfitársának, *Townson*-nak *Travels in Hungary* című 1817-ben megjelent művét, melyben a régi Magyarországról sok érdekes adat található. Mi is haszonnal forgatjuk, akik a mai Magyarország életjelenségeiben a természeti tényezőket keressük. Ha ezt a munkát egybeveti valamelyik manapság angol nyelven hazánkról megjelent és statisztikai adatokat is tartalmazó művel, abból sok tanulság meríthető az Ön által felvetett kérdések tekintetében is.

Fogadja professor úr kiváló tiszteletemet
s vagyok híve

Rapaics Raymund.

(Ehhez a cikkhez tartozik 1 térképmelléklet.)

SZEMLE.

Vuia, Romulus: *Tara Hațegului și regiunea Pădurenilor* (Hátszegvidéke és az Erdőhát).

A kolozsvári oláh egyetem földrajzi intézetének ez év tavaszán kiadott szemléjében (Lucrările institutului de geografie al universității din Cluj, 1926.) Vuia Romulus tollából Hunyadmegye Hátszegvidéke és a vele összefüggő Erdőhát néprajzát ismertető tanulmány jelent meg. A hét ívet meghaladó munka monográfia jellegű, amit Vuia saját szavai szerint az oláh körök részéről mindmáig negligált néprajzi tudományuk „úttörőjeként” bocsát kézre. Szerző öt fejezetre osztotta a vidék általános leírását adja, továbbmenőleg a múlttal, népmozgalmakkal, településtörténeti kérdésekkel foglalkozik, majd népsűrűségi megoszlásokat taglal, azontúl pedig ösfoglalkozás szerinti szétválasztásokkal a falvak és háztípusok kialakulásait ismerteti, kétségtelenül nagy igyekezettel. Az oláh szöveget 25 oldalra terjedő francia nyelvű kivonat, több térkép és fénynyomat egészíti ki.

A tanulmány *összeállításának menete*, a forrásmunkák tekintélyes magyar volta, statisztikai adataival egyetemben, magyar kultúrhatásnyomait igazolják, mint amelynek levegőjében született és nőtt fel Vuia, — a hátszegi polgári iskola egykoron magyar tanára, — most oláh intézet igazgatója. A „határokon táli” behatást bizonyítja azonban a munka célzatossága, amelytől írója ügylátszik szabadulni nem tud, vagy nem is akar. Vuia ugyanis annak az újabb iskolának „úttörője”, amely a római eredet kényes feszegetésének felhagyásával az oláh-ősláv őslakó jelleg mellett iparkodik állást foglalni azért, hogy a magyarság ezeréves örökségének tudott igazát valamiképen megdönthesse. A közlemény érdemi része ebben csúcsosodik ki. (A múlt, népmozgalmak, települések.) Ebbeli törekvésében a leírónéprajzi és földrajzi ismertető részek csak mintegy salangszerűen veszik körül a magot, — az őslakói mivolt igazolását — hogy így tudományos mezbe öltöztetett látszattal szolgálhasson nemzeti propagandát, nem pedig tudományos kutatást és megállapítást.

Szerző a munka alapvető részében a nyelvtörténet és összehasonlító nyelvtudomány ismeretének minden híjjával rögzít le megállapításokat. Az oknyomozó történetben való járatlanságát pedig egyéb vonatkozásokban, egyszerű rámagyarázásokkal, elírdítésekkel tetézi. Helységnevek, határelnevezések stb. puszta idézeteivel, gyöngye szemelgetéseivel a toponímia alkalmazását véli kimeríteni. Hihetetlen naivitással ebben a formában állítja eléink azokat „eleven tanuként” az oláh-ősláv őslakóság ki-magyarázására, természetesen a magyarok előtti időkre vonatkozóttan. (Ea este mărturia unei vieți comune româno-slave în o epocă anterioară venirii Maghiarilor).

Az oláh-ósláv összeölelkezések csodabogarak a „*párhuzamos nevek*” megállapítása (Numiri paralele), ami egyszerűen azt jelenti, hogy az állítólagos oláh-ósláv öslakók kölcsönösen, barátságos megállapodással illeték saját nyelvükön egyugyanazon időben ugyanazon néven falvaikat, határneveiket, patakjaikat és talán egész országukat, sbb. Vuia szerint a többek közül pl. a szláv Cerna: Răul Cerni (Cserna patak), Dobra: Răul mare (Nagypatak), Sohodol: Valea seacă (Szárászvölgy) jelentenek párhuzamos elnevezéseket, míg pl. Peștisu Mare, Peștisu Mic — Nagypestény, Kispestény községnevek mint a szlávból a régmúltban átvettek, emlékeztetnek minden halandót a „románo-slave” közvetlen kapcsolatokra (... păstrează amintirea convieturii románo-slave.)

A Cserna-folyó legrégibb, oklevélileg ismert neve „Chernysmara”, kelta-ósláv kapcsolatot igazol, melyben a „mara” szó kelta nyelven vizet jelenthetett. (Lásd Maros, Máramaros, a Visegrád melletti Nagymaros, Csongrád régi „Marusvár”, Székesfehérvár „Maroshegy”, „Marosfelsőfolyás” dülő és a Balaton melletti Siómaros neveket.) A Chernysmara később okleveleink már Charnawyze — Csernavize, majd Egrügy, Egerügy néven ismert. (Lásd a vizek mentén található „*egerfa*” elnevezést.) A Cserna-folyó neve a szlávból magyar közvetítéssel került az oláhba és él abban ma is Răul Cerni — Csernapatakként. Hasonló a Dobra szó átvétele. E patak a Marosba történő torkolásánál fekvő Dobra község XIV. század eleji okleveleinkben átfordítással „*Jófő*” néven ismeretes. A Vuia szerinti Răul mare, — oláhlul Nagypatak, nemhogy a parallel vonatkozást nem érinti, de még értelmezésében is mást jelent. Sohodol erdőhátvidéki kisközség neve a szláv suho-dol „szárász völgy” jelentőségével bír, amivel szemben a felhozott Valea seacă, oláhlul aszalvölgy, szárászvölgy, legfeljebb hason jelzésű, de nem parallel név.

A Pestes (lásd *Budapest*) szó tűzhelyet jelentő szláv jövevényszó, amit a magyarság megállapítottan a szarmata síkságról hozott magával, és ültetett nyelvbe jellegzetes magyar „s” képzőjével. A Hunyad megyében ma feltalálható Alpestes, Felpestes, Nagypestény, Kispestény község neveket az ide települt magyarság már magával hozta, Nagypestes és Kispestes már a XIII. század végén és a XIV. század elején ismeretesek okleveleinkben, mégpedig nem oláh, hanem magyar faluként. A Peștisu Mare, Peștisu Mic a magyarból egyszerű továbbadással és a jelző szó szerinti átfordításával került az oláh nyelvbe.

A Vuia által minden magyarázatot nélkül egyszerűen oláh-ósláv „*parallel nevek*” (!), szláv kölcsön és jövevény szavak, amelyeket a később beözönlő oláhok éppenúgy vehettek át a magyarok által már itt talált szlávoktól, mint ahogy pl. a magyarból teljes értelmezéssel került át a „Szállás” szó (lásd Szálláspatak, Hunyad m.) az oláh pásztorhoz — „sălas” — használatával és amit maga Vuia is elismer, amikor az egyik fénynyomat magyarázó szövegében így alkalmazza: *Sălas din zona fânator (hotarul comunei Fizești) Havasahji, avarfű szállás, Füzesd község határában. Ebben a mondatban az oláh pásztor településének község, határ és szállás neve véletlenül magyar.* — Magyar jövevényszó a tanulmány tárgyát képező vidék Tara Hateguli és Hateg városának neve (Hátszeg,

lásd Kalotaszeg, Gernyeszeg, Zalaegerszeg stb.), mint ahogy magyar az állítólagos oláh őshazának, Erdélynek „Ardeal“ oláh neve a magyar Erdőelve, Erdélyből átvetten.

Amikor Vuia szerint az őslávot is megelőző „őslakó“ oláh első települési helyét, szállását, a várost, vidéket, folyót (Maros-Mures), sőt magát az őshazát is magyar szóval vagy abból átvetten jelöli meg, önmagában válik komolytalanná minden parallelizált ősoláh-ősláv, „románo slave“ megállapítás.

Jellemző a munkára a magyar helynevek fölötti elsiklás és a vidék egykori magyar jellegének elkendőzése. Hátszeg katlanjában egyedül Füzesd községet említi meg ilyennek, magáról Hátszeg városáról hallgat. A Déva-Hunyad várkerületekből mindössze öt községet nevez meg. A magyarság egységesebb elhelyezkedését csak a magyar nemesség intézményének kialakulása után állapítja meg, azoknak a nemeseknek soraival, akik szerinte keveredetten eredetileg oláh kenéz családokból verődtek ki (recrută și în parte covârșitoare din familiile cnezilor de origine română).

A tanulmány tárgyát képező terület honfoglaláskori magyar képe azonban oly terjedelmes, színes és ismert, hogy a legelőnőbb figyelmet váltja ki és tárja elő azt, t. i. hogy már a magyarok bejövetele előtt tekintélyes bolgár-török népelem lakta azt, tehát a magyarral azonos turáni faj. Oklevélileg kimutatható ugyanis, hogy a Maros mentén elhelyezkedett „Ákos nembeli“ nemzetségtörzs keretében letelepült magyarság törzsszerkezeti maradványai az 1245—1302. időkben még felfedezhetők az osztályosan egyezkedők között, mert hiszen *elsőfoglalású* — hereditas hereditumque — *ősi birtokokra* tettek igazságot az akkori eljárók. Oly bebizonyított igazságok ezek, amit Vuia Romulus odavetett három nyomtatott sorával talán mégsem törölhet ki a magyarság ezeréves történetéből.

A továbbiakban Vuia Hátszeg vidékét úgy emeli ki, mint amely nemcsak földrajzilag, de politikailag is összefüggő egységként domborodott ki a múltban a Havasalföldre, melynek uralkodója már 1278—80. körül IV. Lászlóval szemben a magyar suverenitást lerázni igyekezett.

A kenézség intézményének érintésénél, de nem kifejtésénél úgy emlékezik meg, hogy „az elődök az oláh nemzeti történelem hajnalhasádsakor mint kenézeik megszentelt országában (!) éltek itt, szabad életükkel, megbecsült rögeiken, amit a kereszténység hatalmas védője Hunyadi János emelt föl, tett naggyá a későbbi idők folyamán és amely föld ősidőktől történelmük nagy napjainak mindig megjelölt színtere volt“. A hátszegi völgykatlan fajtiszta ősoláh népelemből áll, amely a múltban a magyar királyok által is elismert, respektált jellegzetes *önkormányzat*-val (?) ősi szervezettségében élt, ősi kenézi intézményeivel, — falvaikban kenézeikkel élükön (este populația curat românească, cu organizație autohtonă și cu caracter de autonomie recunoscută și respectată chiar și de regii maghiari. Populația satelor trăiește sub vechi organizație cnezială, în frunte cu cnezul . . .)

Tudjuk azonban, hogy a tatárok által elpusztított Kúnországból (ma: Örománia) kialakult Havasalföld és Moldovának a magyar Szentkoronához való jogviszonya minden suverenitásával történelmileg igazolt.

Akár ennek keretein belül, vagy kívül, ezer év előtti időkből, akár itt, akár máshol autonómiáról, önkormányzatról beszélni vastag tájékoztatanságra vall, mert ezidőkben Európa ismert államaiban egyeduralmuk alatt csak politikai kiforrásaiknál tartottak a népek, amelytől az önkormányzat, autonomia még igen messze esett. A kenézség nem ősláh szervezés eredménye, hanem közismert ósláv intézmény, amely Oroszországban éppen úgy megtalálható volt, mint az elszlávosodott bolgároknál. „Mint szláv jövevényszó már a X. században kerülhetett a magyar nyelvbe, mint köznév, a dux, princeps, dominus értelmezéssel, — előkelőségek megjelölésére“. Nyelvtudományi megállapítások (*Melich* stb.) és oklevelek adatai szerint egybehangzón a XIII—XIV. századokban a kenéz jelentése az, „aki egy területet vagy falut főleg oláh, de más lakossággal is betelepít, benépesít és e terület vagy falu feje, — *felnagya*“. Magyarországon az oláhok lakta területeken 1200. év tájától mintegy 200 évig élte világát és Hunyadi János 1456-ban történt halála után tűnt le minden idegenszerűségével. Ime a magyarázata az oklevelekben emlegetett „keneziatu olachalis“ kitételeknek. Csak így magyarázható meg egyelőre az alábbi, később pedig a még elmondandó, hogy pl. Hátszeg vidékén Vád községben a magyar Buda, Brázován a magyar Kopasz, kenézi jogon birtak területeket és kenézek voltak akár a szomszédos helységben a szász nemzetségű Herc kenéz is. Hogyan kerülhettek be az országtipró magyar és idegen elemek az ősláh „*karakterisztikus autonómiájával bíró autochton organizációjába*“ másképen? A továbbiakra ismét oklevelek felelnek, amelyek bizonyosságot tesznek arról, hogy IV. Béla magyar király „a bevándorló oláhok“ egyenes kérésére és kívánságára a kenézséget és annak intézményeit, a kenézi széket, oláh törvényszéket, mint „*magukkal hozott szokást*“ engedélyezett. Felemlítésük „*iur valachorum*“-ként ismert, amit kenézek az erdélyi alvajdák és várispánok vezetésével és felügyeletével gyakoroltak. Az alvajdák és várispánok nem a korona „*representánsai*“ voltak, amint azt Vuia önkényesen megállapítja. Így létesült a Hátszegen már 1360-ban ismert kenézi szék, valamint a dévai és a többi Krassóban. Ezek alkották az oláh kerületeket a „*districtus olachorum*“-okat és ezek képezik alapját Magyarországon az oláhok későbbi politikai egysége kialakulásainál.

A kenézi intézmény rövid vázolásával kapcsolatban rá kell mutatnom azokra a Vuia szerint eredetileg oláh kenéz családokra is (familie cnezilor de origine română), akikből szerinte a hátszegvidéki magyar nemes családok javarésze „rekrutálódott“ a törökverő Hunyadi János családjával együtt. Okleveleink meglehetősen pontossággal tárják eléink a kenézségeket és a kenézek neveit. Csekélységgem Hátszeg vidékéről 1315—1456. időre terjedőleg 60 kenézséget állapíthatott meg vezetőjük neveivel. E kenéznevek sokaságában igen érdekes nevekre akadtam, akik okleveleink szerint *első foglaldású jogon* — iure hereditario — jutottak kenézségeikhez. Így előfordulnak a Batul, Bay, Baya, Boian, Baiazza, Baluzin, Basarab, Bobur, Chomak, Choman, Karap, Leel, Lihul, More, Saracen stb. kenéz nevek. Ezek az oláhra idegen hangzású névvel bíró emberek a falu elei valának, a — „*frunte satelor*“. A nyelvtudósok megállapításai szerint

e nevek Kún-Böszörmény, szóval török nyelvcsaládból eredőkre vallanak és így kétségtelenül viselőik is azok. Teszem a Bay szó kún nyelven gazdagot jelent. Ebből eredhet az oláh „boier“, bojár vezető, gazdag földbirtokos elnevezés is. Baján nevű kún származású családok sokaságát Magyarországon a Kiskúnságon találjuk föl. Choman kún nyelven kún emberi jelent, innen ered Cumania, Kúnország neve is. A Karap név alapja *kara* törökül feketét mond. A karapból származtatható oláh *hărap* szó pedig szerezcent jelent. Saracen a latin saracenusból mohamedán, arabra vonatkozó kitétel. Basarab török szóösszetétel, — *bas* törökül fej, a szó értelmezése tehát arab fej. Ehhez a névhez valamelyes köze van Beszarábia, jelenleg oláhországi tartomány nevének is a sok Basarab, Bezarad nevű egykori vajda ivadékokkal egyetemben, amint azt Beszarábia nevének és fekete bölényt ábrázoló címerének magyarázatával dr. Réthy László már régen beigazolta és kimutatta, hogy e tartomány a kún, böszörmény a görög írók által is mint mohamedán és fekete arcú, sötétebb színű nép lakta.

Az elfogulatlan kutatások és megállapítások azt igazolják, hogy az oláhnak mondott kenézek tömegükben nem a szintiszta oláh népelemből kerülhettek ki, hanem a rájuk nézve idegen, török nyelvcsaládhoz tartozó mohamedán hitet vallott kún-böszörmény vérből valók, akik a tatárok által elpusztított Kúnországból kerültek szétvertségükben a Kánpátokon át és mint otthon is vezető elemek kenézi jogon telepítették le itt, a velük ugyancsak beözönlő, vagy általuk később behozott oláh pásztor elem jó részét.

A Hátszeg völgyébe bevándorolt oláh népnek a kún-böszörmény, éppen úgy vált vezető elemévé, mint ahogy a Havasalföldön és Moldovában is később a rájuk nézve idegen bulgár, görög, vagy fanarióta néven ismert konstantinápolyi elemek vitték a vezérszerepet és viszik ma is bojár családjaikban és politikai köreikben.

A hátszegvidéki magyar nemesség javarészának kenézekből történő „rekrutálódása“ nem ósoláhból, hanem a magyarral rokon török nyelvcsaládból származó kún-böszörmény rétegből egészítődött ki, oláh-ósláv köntös és ölekezéstől mentesen.

A kolozsvári oláh egyetem kiadványában megjelent és fent ismertetett tanulmány igazolja azt, hogy a Trianonban felnégyelt ezeréves Magyarország nagy perében az oláh körök még mindig nem jutottak nyugvópontra. Az oláh tudományos világ hullámverése ismételtén csak magyar szírtet csapdos. Nem elfogulatlan kutatásokra és megállapításokra törekszik, hanem okatlan nagyravágyástól és nemzeti hiúságtól megtévesztve még mindig propagandát szolgál.

Szabó Imre.

Dr. Győrffy István: *Az alföldi kertes városok*. Budapest. 1926. 36-l., 4 térkép.

Amidőn a Tiszántúl nagyobb méretű térképeit szemléljük, akkor az Alföld keleti és északkeleti részén fekvő városok közül Hajdúszoboszló, Hajdúhadház, Hajdúnánás, Hajdúböszörmény, továbbá Hajdúdorog és Pol-

gár városok, úgy a határt, mint pedig az alaprajzot tekintve, okvetlenül magukra vonják figyelmünket. Az iskolai tanulmányok folyamán róluk csak annyi megy át a köztudatba, hogy nagy hajdúsági városok. A sugaras és görbe utcák iránya nem kedvez sem a kényelmes gyalogközlekedésnek, sem pedig a célszerű teherszállításnak. A terjedelmes kertségek, a nagy belsőségek és a szűk, zezzugos utcák nem illenek belé a városrendezés megoldottságába. Ezért fehéletes szemlélődésre s a kevés városiaság láttára, kézenfekvőnek látszik a megállapítás: ezek alföldi paraszt városok. A köztudatban így is szerepelnek. Pedig e városok alaprajza, a sugarasan kiágazó, gyakran körbenfutó utcák valami tervszerűséget, célzatosságot sejtetnek. A feltűnő fekvésű hegyvidéki várak nyomán, a megerősített hely fogalma a köztudatban úgy maradt meg, mint amelynek magasabb szinten kell lennie. Ezért kevesen gondolnak arra, hogy az Alföld síkján, ahol nincs lő és jelentős szintkülönbség, valamikor a védekezés kényszere miatt, fa- vagy földvárak keletkezhettek s nem gondolnak arra sem, hogy e városok nagy határa, sok görbe utcája, nagy belsőégei s a kertségek sajátos labirintusa, ezzel a hajdani helyzettel van szoros összefüggésben.

A szerző „Az alföldi kertes városok“ címen, a hajdúsági városok alaprajzának és nagy külső határainak összefüggését, valamint keletkezését világítja meg. Mindenek előtt tisztázza a „parasztváros“ fogalmát, amely megállapítás e városokra vonatkoztatva nem helytálló, mert lakói — bár földművesek, — nem a jobbágyság felszabadítottjai, hanem jász, kún, hajdú nemesek, akikre az urbárium nem vonatkozott, hanem akik katonaszkodás révén jutottak a földbirtokhoz, s ezen eredetileg állattenyésztést űztek s csak később lett főfoglalkozásuk a földművelés. Jellemző e városokra a terjedelmes határ, amely eredetileg legelő volt s csak a tanyarendszer kialakulásával kapcsolatban lett szántott terület. A népsűrűség még arányban áll a belső területek nagyságával, de a kultúrnívó gyakran a falusi nivó alá süllyed. Míg az Alföld ősi településeit a geográfiai viszonyok hívták életre, addig a törökvilág idején keletkezett hajdúsági városok első típusai, a védelem jegyében születtek. Bocskay ugyanis ezekbe a városokba telepítette le a hajdúkat, akiket egyúttal kivett paraszti és nem nemes állapotukból. Hasonlóképpen cselekedett a mezei katonasággal is, vagyis a lovassággal. A hajdúsági városok tehát, nem falvakból fejlődtek ki a Hernád—Berettyó—Körösök vidékén, hanem a védelem céljaira létesített nagyméretű telepek; — a későbbi végházak — példái voltak. Szépen mutatja ki szerző e védelmi elemek ma is meglevő nyomait, valamint a védelem megszüntével bekövetkezett fejlődési mozzanatok: a belső résznek, a palánknak kiterjedését, a katonavároson túlrá, a mai kertségekig.

Érdekes látni a hajdúsági kertes városok evolúciójában, a közelható históriai momentumokat. Az utcák kialakulásában nem egyszer rajzol a szerző, sikerült kulturhistóriai képet, míg az okozatok analizisében, a városok progresszív fejlődési fokozatait tárja fel. A foglalkozási mód megváltozása pedig e városok valóságos antropogeografiája.

Kanszky Márton.

Csige Varga Antal: *Békés-bihari árvízkönyv.* 128. l. Gyula, 1926.

E könyv kiadását az árvízkárosultakat segélyező bizottság határozta el s az 1925. évi árvíz körülményeit világítja meg. A 19 közlemény közül, csak az első három cikk foglalkozik a katasztrófával, a többi pedig szépen dokumentálja, a kormányzónak a könyv elejére illesztett kéziratát: „Meggyőződése, hogy amit a romboló ár elpusztított, felépíteni segít a magyar szívek megértő jósága.”

Csige Varga Antal, a könyv szerkesztője „Szomorú karácsony” címen lopja az olvasó lelkébe, az árvíz kitörésekor uralkodó hangulatot. Valóságos frontélelet rajzol. A Fehér Körös karácsony reggelére Gyula és Gyulavári határában 8000 hold szántót borított el. Körösszakáll, Zsadány, Komádi, Vésztő mentén a Sebes Körös színültig telt gátak között rohan s midőn a nagytóti-i fordulót áttörte, összesen 52.882 kat. hold került víz alá és 3078 ház omlott össze. Kiemeli a védő-munkálatokat vezető hatósági szervek és a lakosság megértő összedolgozását. Sok képmelléklettel szemlélteti az árvíz által sújtott területet, valamint az újjáépülés egyes mozzanatait.

Trautwein Gyula: „A békésmegyei árvíz” cím alatt tárja fel a katasztrófia okait, a víz visszavezetésének munkálatait, az okozott károkat s a vele összefüggő szociális kérdéseket. Az árvíz jelensége ismert a Körösök mentén, de nem olyan enormis hőmérsékleti ingadozások mellett, mint amilyen az 1925. évit megelőzte. Ez a körülmény magyarázza meg azt, hogy a Fekete Körös 24 óra alatt 622 cm.-t emelkedett, de 48 cm.-et alatta maradt az 1919. évi kulminációnak. A Fehér Körös azonban Gurahorcnál, az 1919. évi 460 cm.-es kulminációval szemben 620 cm.-et mutatott. A védelmetgátló körülmények között a legnagyobb baj az volt, hogy „a román árvízi hírszolgálat szünetelt s a határon át semmi gátszakadásra, vagy hirtelen apadás magyarázatára vonatkozó értesítés nem volt kapható”. Így „a trianoni béke meghozta egyik gyümölcsét, bekövetkezett az az eset, hogy a magyar védővonalak sikeres árvízvédelme mellett, a román szakaszon történt gátszakadás következménye gyanánt árvíz alá jutott” a Fehér és Fekete Körös deltája. A Fehér Körös december 23-án délután fél 2 órakor Székudvar, éjjel 1 órakor Kisjenő felett szakította át a gátat. A Fekete Körösbe ömlő Töz patak pedig Miske határában lépett ki medréből. Az áradó víz a szintkülönbség miatt (12-8 és 14-65 cm.), három emeletnyi eséssel rohant 28 km.-es útján. A szanazugi deltában 2—3 m. mély, 9 km. széles és 25 km. hosszú tó keletkezett. Rajta a fagy nyomán keletkezett 12—16 cm.-es jég, a víz visszavezetése miatt lesüppedt s magával rántotta a még el nem pusztult, beléefagyott anyagokat, fakonákat.

A felelősség kérdését a következőkben foglalja egybe: „Ha a román egyéni vagy hatalmi beavatkozás nem is volt közvetlen okozója az árvíz-katasztrófának, az új hatalmi rendszer minden esetre az árvíz nagymérvű növekedésének előidézője volt korlátlan erdőirtásával, a katasztrófia bekövetkezésének pedig ama ténykedésével, hogy az ármentesítő intézmény cselekvőképességét megbénította, aminek következtében a román társulat az előrelátott veszedelem ellen védtöltéseit megerősíteni és megmagasí-

tani nem tudta és a kellőleg elő nem készített védvonalon az árvíz tarta-
ma alatt és levonulása közben a kellő védelmet kifejezni nem volt képes."

A visszavezetés kellő körülményekkel történt a meglevő két cső-
zsillipen kívül három átvágás létesítésével. A víz levonulása után felsza-
badult terület mezőgazdasági képe, elég kedvező volt. Lesújtóbb volt a
szociális hatás, mert 1000 embert fosztott meg 2—3 holdas parcelláján há-
zától és egy élet munkájától, ezt viszont csökkentette a vízlevezetés szor-
gáltatta sok munkaalkalom. A jövőre vonatkozóan „pozitív biztosítékot az
árvízkatasztrófával szemben csakis a határon oly árvíz lokalizáló töltés:
létesítése nyújtana, amely képes lenne magasságával és méreteivel az
esetleg újból lezuhanó vizet felfogni. Ezen árvíz lokalizáló töltések meg-
építésének azonban oly műszaki, külpolitikai és anyagi akadályai vannak,
melyek annak létesítését alig fogják lehetővé tenni."

Király Miklós: „*Bihari árvíz*” címen számol be a Sebes Körös víz-
gyűjtő területén beállott három igen veszélyes és mintegy tizenkét kisebb
jelentőségű csurgásról. Olajtanyánál dec. 23-án éjjel 2 órakor 112 m.-es
szakadás jött létre. A kiömlött víz a Holt és Sebes Körös töltései között
húzódott le; elkerülte Zsadány, de annál hevesebben támadta meg Vésztő
beltelkeit védő Holt Körös gátakat. A visszavezetés a fokközi zsillipen
kívül nyolc átvágáson történt. Legnehezebb feladat volt a Sebes Körös
fenekénél is mélyebb fekvésű Nádrét víztelenítése.

Kanszky Márton.

Dr. Gesztelyi Nagy László: *A magyar tanyakérdés.* Kecskemét, 1927..

149. 1.

Ujabbán hivatalos részről is propagálják az Alföld tudományos ta-
nulmányozásának eszméjét, úgyhogy remélni lehet, hogy az erre vonat-
kozó munka hamarosan minden irányban teljes erővel meg fog indulni.
Csak örömmel kell tehát üdvözölni mindenkit, akik ezt a munkát előkészít-
tik, megkönnyítik. Ezek közé tartozik *Gesztelyi Nagy László* is.

Szerzőnek nem célja földrajzot írni s mégis sok tekintetben földrajzt
munkásságot fejtett ki. Elindult rázós szekéren azon az úton, amelyen
előtte *Czettler Jenő, Györffy István, Tömörkény István, Lahosit Kajetán,*
Schandl Károly és még többen is jártak és felfedeztek egy addig majdnem
teljesen ismeretlen vagy legalább is kellőleg figyelembe nem vett területet:
az alföldi tanyavilágot. Ez az út igazi felfedező út, mert amiatt maga is
elmondja: „Kiskunhalas határában oly hihetetlen sívó bukkás homok terü-
letek vannak, amelyekben a keresztülhatolás valósággal életveszéllyel jár...
Tiszántúl szikes területein is az őszi eső beálltától kezdve életveszélyes a
közlekedés.” De nem elégedett meg azzal, hogy óriási fáradtsággal keresz-
tül-kasul bejárta az Alföld legelrejtettebb zugait is, hogy a lehető legala-
posabban megismerhesse a tanyákat, a tanyai lakosságot és annak élet-
módját, hanem elolvasott minden újságcikket s értekezést is, amelyek a
tanyákkal foglalkoznak. Így személyes tapasztalatai és olvasmányai alap-
ján írta meg tanulmányát: „A magyar tanyakérdésről”, s ennek egyetlen
célja, hogy nemzeti életünknek erre a legújabb sebére a közönség figyelmét
felhívja, az illetékes köröket pedig rábírja, hogy sürgős intézkedé-

seikkel a tanyai magyarságot kulturemberhez nem méltó életmódjából kiemelik s ekkép őket a magyar jövő számára megmentés és megerősítés.

Első sorban is az egyes tanyák külső képét rajzolta meg s megemlíkezik a különböző tanyai típusokról: olyanokról, amelyek valóságos oázisok s olyanokról, amelyek „a gazdálkodás őskorának kifejezői.” Majd részletesen ismerteti a tanyavilág közlekedését, mint amelynek hátramaradottsága akadályozza meg leginkább az anyagi és szellemi kultúra, a közgazgatás és a közegészségügy fejlődését. Rámutat arra, hogy először is az úthálózatot kell kiépíteni, mert az az összes érdekek igényeit bírja elégíteni. De örömmel üdvözli a helyenkint (Szeged, Kecskemét, Czegléd, Nagykőrös, Makó) észlelhető kisvasut-építési törekvéseket is. A mostani rossz utak tönkretesznek vontató állatot s gyalogló embert egyaránt, úgy hogy a tanyavilágban ősztől—tavaszig 5—10 km. nagyobb távolságot jelent, mint modern viszonyok közt sok száz kilométer. A lehető legprimitívabb a hírszolgálat is, mert a tanyai magyarnak hetenkint legfeljebb csak egyszer van postája s a legtöbb helyen még ezt sem kézbesítik, hanem magának kell eljárni, tudakozódni. Ilyen viszonyok mellett igazán nem csoda, hogy sok vidéken a tanyai lakosság 60—70%-a analfabéta. De ennek nemcsak a rossz közlekedés az oka, hanem első sorban az, hogy nincs elég iskola. Szerencsére *Klebensberg Kuno gr.* kultuszminiszter felismerte a kérdés fontosságát. Erélyes fellépésére gombamódra keletkeznek a tanyai iskolák és intézkedés történt arra vonatkozólag is, hogy az utak járhatatlansága esetén a gyermekeket fogaton szállítsák az iskolákba.

Csonka-Magyarországon átlag minden 8-ik ember tanyán él és ennek az 1 milliónyi embertömegnek legnagyobb része nélküli a civilizáció legelemibb áldásait is. Távol templomtól, községtől élete tökéletes egyhangúságban, primitív viszonyok közt folyik le. Nagy jótétemény részére az iskola, de nem minden. Népházak emelésére, gazdakörök általános megalakítására van szükség, hogy az ezek keretén belül megindítandó iskolán kívüli népművelés gondoskodjék továbbképzéséről s erősítse benne az összetartozandóság érzését, amint hogy ez ma már néhány lelkes tanyai tanító kezdeményezése következtében több helyen szép sikerrel meg is történik.

A tanyai nép kulturális helyzetének megrajzolása után szerző áttér a tanyavilág közigazgatásának és közegészségügyének ismertetésére. A járhatatlan utak és a primitív hírszolgálat következtében a tanyai embernek nincs módjában a különböző hatóságok rendeleteit tudomásul venni, miértis nagyon sok felesleges zaklatásnak és büntetésnek van kitéve. Kisebbség vagy nagyobb jelentőségű hivatalos ügyeinek elintézése pedig oly nagy fáradságba és időrablásba kerül, hogy érthető, hogy attól húzódozik, ami által újabb közigazgatási eljárásnak teszi ki magát. — Valamennyi között a leghátramaradottabb a közegészségügy. Alig van orvos és szülésznő, úgyhogy a tanyavilágban a legnagyobb a gyermekhalandóság s ott pusztít a legnagyobb mértékben a tüdővész. Az egészségtelen és szellőztelen lakások pedig valóságos melegágyai mindenféle betegségeknek, amelyek különösen a legtöbbet otthon tartózkodó asszonynépet irtják.

Ilyen körülmények között csak természetesen, hogy a gazdasági viszo-

nyok is nagyon kezdetlegesek. Nagy akadálya a tanyai gazdálkodás fejlődésének az is, hogy nagyon sok földbirtokos bérbeadja földjét, vagy ha maga gazdálkodik is, egész télen át a legközelebbi városban vagy községben él, ott tartja állatait is, minék következtében alig kerül ki valamennyi trágya a szántóföldre. A rossz utak és a fejletlen állategészségügy pedig egyenesen lehetetlenné teszik a többtermelés felé haladását, mert állatai még a piacra érkezés előtt tönkremennek, termését meg úgysem bírja beszállítani. Még a legtöbb jövedelmet a baromfitenyésztés ad, de minthogy ennek kereskedelme még kéllőleg megszervezve nincs, itt is sok csalódás érheti a gazdát. A földmívelésügyi kormány és a két illetékes mezőgazdasági kamara igyekezik a tanyai gazdálkodás mai szomorú helyzetén segíteni. Az ő irányításuk mellett erőteljesen folyik különösen Békéscsaba, Szarvas és Karcag vidékén a szikes földek megjavítása; Püspökladány környékén meg erdőtelepítési kirendeltséget létesítettek a szikes fásítás kérdésének tanulmányozására. Az utóbbi esztendőkből nagy arányokban indult meg a belvizek levezetése is. Bugacon 30 holdas homokkísérleti telepet, Kecskemét határában 50 holdas mintagyümölcsöst rendeztek be. Ezenkívül elszórva mintegy 500 helyen termelési kísérletet végeztek, amelynek értelmében a tanyai gazda a műtrágyát ingyen, a nemesített vetőmagvakat pedig csere útján házhoz szállítva kapta. A baromfitenyésztés előmozdítására Kisújszálláson fajbaromfi-telepet létesítettek; a gazdák között meg több száz fajkakast osztottak szét.

De a tanyakérdés megoldásának nagy munkájából ki akarja venni a maga részét *Scitovszky* Béla belügyminiszter is. Erre vall ugyanis az, hogy a tanyai közigazgatás javítására értekezletet hívott össze és ehhez az előadói javaslat elkészítésére ép szerzöt kérte fel. Szerző munkájának a végén részletesen fel is sorolja mindazokat az intézkedéseket, amelyeknek megvalósítása esetén a magyar tanyai lakosság sorsa lényegesen megjavulna. Ettől azonban sajnos még távol állunk s ezért nagyon fontos, hogy minden erre alkalmas tényező igyekezzék a tanyakérdés nagy jelentőségének megértésével minél intenzívebben foglalkozni. A mindvégig érdekes tanulmány a Duna—Tisza—közi Mezőgazdasági Kamara útján szerezhető meg.

Szakáll Zsigmond.

A sziksós és szikes területek elterjedése, javításuknak módjai és gazdasági jelentősége. Propaganda-előadások szövege. Budapest. M. kir. Földtani Intézet, 1926. 30. l.

Mezőgazdaságunk egyik legnagyobb betegsége szántóföldjeink egy részének mind érezhetőbbé váló elszikesedése. Az elszikesedés oka az al-földi talajoknak az ármentesítő és belvízlevezető munkálatokkal kapcsolatos túlságos kiszáritása; következménye pedig az, hogy amily mértékben az altalajvízszín alászáll, a talaj termőereje is csökken még pedig annyira, hogy idők folytán a föld teljesen hasznavehetetlenné válhatik. Körülbelül 500 ezer kat. holdra becsülik az összes szikeseket, területük azonban napról-napra nő. Nemcsoda tehát, hogy szakembereink legkiválóbbjai (*Sigmond Elek dr., Treitz Péter, Szentannai Sámuel, Gyárfás József, Nagy*

(Sándor, Magyar Pál stb.) foglalkoznak annak a problémának a megoldásával, hogy mikép lehetne ezt a betegséget gyógyítani s továbbterjedését megakasztani.

Annnyit már eddig is egész bizonyossággal megállapítottak, hogy a gyógy mód nem minden szikes talajon egyforma. Olyan területet ugyanis, ahol a terméketlenséget nem a káros sók vagy szóda jelenléte, hanem a talaj túlságos kollóid tartalma okozza, mészsizzappal vagy mészkölisztrel lehet ismét termővé és jövedelmezővé varázsolni, mert a mész a kollóidot közömbösíti. Hogyha azonban a talaj maga is mészdús s ezenkívül káros sókat vagy szódát is nagy mennyiségben tartalmaz, akkor a szikeset már csak vízzel lehet megjavítani. De a száraz és a nedves szikjavítási eljárás sem mindenütt egyforma, mert a talaj különböző természetének és összetételének megfelelőleg vidékenként más és más módszert ajánlanak. Azt pedig, hogy a sok kipróbált és bevált javítási eljárás közül melyik alkalmazandó, csak kísérletekkel és talajelemzéssel lehet megállapítani.

A szikesek megjavításának megkönnyítésére a m. kir. Földtani Intézet még ennek az évnek a folyamán minőség szerint fogja térképezni az összes szóbanforgó területeket, úgyhogy hamarosan megbízható talajtérképek fognak a gazdák rendelkezésére állani s ezekből meghatározhatják, hogy melyik száraz vagy melyik öntöző eljárást alkalmazzák. S így minden reményünk meg lehet arra, hogy kellő szaktudással és eréllyel mezőgazdaságunknak ezt a hatalmas ellenségét hosszabb-rövidebb időn belül legyőzhessük.

Már ezen a téren eddig elért eredmények is figyelemre méltóak. A szarvasi kiszáradt 12.000 kat. hold kopár sziket változtattak dúsan termő szántófölddé. Az Alföldön mintegy 50 uradalom sikeresen javítja a szikeseket mészsizzappal. Békéscsaba r. t. város 200 ezer holdnyi szikes területen öntözés segítségével bőven jövedelmező rétet és legelőt rendezett be. A gr. Tisza-család tiszaradványi 302 kat. holdas öntözött szikes rétje is kitűnő minőségű s nagymennyiségű szénát szolgáltat. A püspökladányi állami erdőültetési kísérleti telepen szikeseknek megfelelő faféléket ültetnek meg, mert az erdőültetés is kiváló eszköz a szikesek megjavítására. Ahol pedig a szikes növénytermelés céljaira teljesen hasznavehetetlen, ott halgazdaságot létesítenek. Csonka-Magyarországon 15.000 kat. hold nagyságú szikes területen vannak kiválóan kezelt halastavak.

Bár hiányos ez a felsorolás, mégis világosan mutatja, hogy még nagyon is a kezdetén vagyunk, hisz az elszikesedés nagyobb mértékben foglal új területeket, mint ahogy a javítási eljárások alkalmazása megindult. Fokozott propagandára van tehát szükség, nehogy csak akkor kapjunk észhez, amikor már késő lesz.

Szakáll Zs.

Treitz Péter: A szántóföldi talaj ojtása. Budapest, 1927.

A többtermelés céljait szolgáló eszközök száma a legújabbban megszorodott. Az új eljárás neve: a talajoltás. Nem egészen új keletű dolog, hisz már a múlt században is kísérleteztek vele, de minthogy hatását tudományosan megindokolni nem tudták, általános érvényű eljárási utasítást

sem tudtak rá vonatkozólag szerkeszteni. Hosszas tanulmányozás után végre rájöttek arra, hogy mi a talajoltás igazi célja s hogy mi okozza annak igazi sikerét vagy sikertelenségét.

Régi igazság, hogy a növényeknek fejlődésük biztosítására mintegy 25-ször annyi szénsavra van szükségük, mint ásványi sóra. Eleinte azt hitték, hogy ennek a tekintélyes szénsavmennyiségnek legnagyobb részével a légkör látja el a növényvilágot. A legújabb erre vonatkozó vizsgálatok azonban megmutatták, hogy a levegő szénsavtartalma a növények ebbeli szükségletének legfeljebb $\frac{1}{10}$ részét képes fedezni s így a tényleg felhasznált szénsavmennyiség forrását máshol kell keresni. Ez a forrás pedig nem egyéb, mint a szántóföld termőrétegében nyüzsgő mikrobavilág, amely életműködése közben szénsavat és ammoniákat lehel ki. Minél több mikroba él tehát valamely talajban, annál több szénsavhoz jut a rajta élő növényzet, minek következtében az utóbbinak annál gyorsabb és erőteljesebb lesz a fejlődése. Vagyis a többtermelés elősegítésére nem elégséges a talaj ásványi só tartalmát megfelelő összetételű műtrágya segítségével emelni, hanem a talajban élő mikrobák számát is szaporítani kell. Erre a célra szolgál a talajoltás. Tudni kell azonban azt is, hogy nem minden mikroba szaporítása alkalmas erre a célra: mert pl. az amóbák, cilliták, flagelláták stb. sok kárt okoznak azzal, hogy ezek a hasznos, mikrobákat: az algákat és a baktériumokat felfalják. A kátrékony mikrobák elszaporodásának megakadályozására minden humusztos talajt időnkint meszezni kell.

Maga a talajoltás pedig nem egyéb, mint a szántóföldnek istállótrágyával való behintése. Most derült csak ki, hogy az istállótrágya hasznossága nem annyira ásványi só tartalmában rejlik, mint abban, hogy ily módon a mikrobák milliárdjai kerülnek a talajba. Az istállótrágyának ezt az utóbbi hatását fokozni lehet azáltal, hogy a szárnyasok és a sertések trágyájának felhasználásával immár pontosan kidolgozott előírás szerint a gazdasági udvarban „mikrobás földet” készítenek s azt megfelelő módon a szántóföldön szétszórják. A mikrobás föld használata az istálló- vagy műtrágyának egyidejű alkalmazását nemcsak, hogy ki nem zárja, hanem hatását erősen fokozza.

Szakáll Zs.

katolykai Pap István: A vadvizek levezetésének kérdése. Juhász István könyvnyomdája, Szeged, 1927. 22 l. 1 térkép.

Ami a Szeged-környéki vadvizek levezetésére vonatkozóan érdekes és megszívlelésre érdemes, azt egybefoglalta ebben az ismertetésben Pap István, a Szegedi Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat igazgató-főmérnöke. A trianoni határ által teremtetett kényszerítő helyzetből indul ki. A *történelmi visszapiantásban* utal a Halas—Majsa—Fehértó-völgyének 1871-ben történt megduzzadására és az 1881. évi árvízvédekezés eredménytelenségére. Ezek nyomán kitűnik, hogy a Szeged-vidéki vadvizek levezetésének kérdése, mint megoldatlan probléma maradt az újabb nemzedékre. A nyolcvanas évek szárazsága után nedves időszak állott be, úgy, hogy 1916—17-ben és 1919—20-ban az északnyugatról letóduló víz tömege az

ártéri birtokosságot főleg Dorozsmán, a legnagyobb veszedelembé sodorta. A megoldás ezúttal is csak a tervezgetésig jutott, melyet a szerbek benyomulása aztán egészen megakasztott.

A vadvizek lecsapolására készült legújabb (tizedik!) terv ismertetésével kapcsolatosan szerző a következőket hangsúlyozza: „minél mélyebbre hatolunk be vizsgálódásaink során tervünk lényegébe, annál inkább látjuk, szinte érezzük, hogy mily alapos, széles látkörrel párosult, a gazdasági élet minden ágára kiterjedő tudás vezette a tervezőt, művének elgondolásában”. A Duna—Tisza közének keleti felére jellemző, északnyugat—délkeleti irányban húzódó völgyeket többé-kevésbé összefüggő tavak és semlyék sorozata tölti ki. E vadvizek az ártéri birtokosságra azóta veszedelmeseek, amióta itt, a Tisza szabályozása után virágzó gazdasági kultúra fejlődött ki. A Kecskemét—Szeged közötti vízvidék területe 500.000 kat. hold. Ezt a területet csak egységes terv alapján lehet lecsapolni, még pedig három rendszerben. 1. A *legelső rendszerhez* tartoznak a Szt. László-, Szt. Péter-i tavaktól északra elterülő völgyek és a Halas—Majsa közötti vízgyűjtő terület, nagysága 300.000 kat. hold, vizét régi Dongér csatorna szabadon juttatná el minden vízállás mellett a Tiszába. 2. A *középső rendszer* Szegedet már közvetlenebbül érinti, területe 135.000 kat. hold, a Kistelek-i, Majsa-i, Fehértó-i, Kenyérvár-i és a Matyér-Jakusköz-i mélyedéseket foglalja magába. E terület vizét a Fehértó—Tisza-i főcsatorna szállítaná le, zsilipje 42 napig zárva tartandó, ezen idő alatt a víz tárolására a Matyér, a Fehértó s a mélyedések egyéb tavai jönnek számításba. 3. Az *alsó rendszer* 60.000 kat. holdat mentesít majd a Sáros-, Kancsal-, Madarásztói és Nagyszéksós-i völgyek vizeinek elvezetésével, amely a lúdvári zsilipen át jutna a Tiszába. A második és harmadik terület lecsapolása az elsőől függetlenül, de csakis együttesen oldható meg, még pedig rövidesen, mert a halogatás az egész területen 23 cm. magasszintű vízállást okozhat.

A *lecsapolás haszna*: a vizenyős semlyék helyett, legelő és szántó szaporulat volna, továbbá a szikesek megjavításának lehetősége, valamint a tavakban gazdaságosabb és hasznohozóbb haltenyésztés. Ezzel kapcsolatban volna megoldható a Fehértó és Fertő hasznosításának problémája is. Szerző szól még a *lecsapolás időszerűségéről* is és megnyugtítja a lecsapolás ellenzőit, hogy csak a kártevő vizek levezetéséről van szó, mert „minden törekvés odairányul, hogy egy csepp víz se jusson felhasználatlanul a Tiszába”. A *lecsapolás költsége* a második és harmadik rendszerben, reális számítási alapon, holdankint csupán 3 pengő évi terhet jelent.

E lecsapolásnak tehát nemcsak gazdasági, hanem szociális jelentősége is van, mert nemcsak Szeged város árterének veszedelmét hártja el, hanem a tanyavilág fejlődését gátló akadályokat is megszünteti.

Kanszky Márton.

Dr. Frida Reiche: *Greifswald, Eine Stadtmonographie auf geographischer Grundlage.* Greifswald, 1925. 93 l., 5 tábla.

Szerző a bevezetésben a földrajzi városleírás módszeréről a következőket mondja: „A város a kultúrtájkép eleme és mint ilyen tárgya a

geografiai kutatásoknak. Nemcsak „geografiai adottsága“, a talaj terméshozatával való okszerű összefüggése tartozik a tudományos analízis alá, hanem a látható alaki megjelenés is.“ Ezen szempont figyelemmel tartásával, Schlüter és Hassinger szellemében alkotja meg szerző Greifswald város monografiáját.

Az első rész (Propädeutischer Teil) *Greifswald települési helyét* mutatja be, ez nyílt tagozódású és szerves egészet alkot. A középponti részt ovális völgy zárja körül. A külvárosokat a levélerezetszerűen sugárzó utak kapcsolják a centrális részhez. Greifswald topografiája, a pomerániai városok típusa. A várostól 5 km.-re húzódik keleten és északon, Rügen szigettel szemközt fekvő tengerpart, ide vezet le a környék mocsaras területeinek vizét a Ryck folyó. Délen szelíd lejtésű földhátak emelkednek. A várost, a hordalék-agyag alapmoréna kiterjedésének megfelelően, gyűrűszerűen övezi a kultúrtáj. A város 700 éves ráöltése alatt, 1,5—0,3 m. mélyen tűnnek elő a geológiai rétegek. Greifswald keletkezésének feltételeit az építkezésre alkalmas alap, a termő talaj, a víz közelsége és a stratégiai kedvező körülmények szolgáltatták, amihez járult a sóforrások és kiviágzások gazdasági kihasználhatósága is.

A második rész a *város morfológiáját* foglalja magában. A városterv analízisében a szerző arra törekszik, hogy *a város magját, a későbbi fejlődésből hámozza ki*. Vezérelve: „Der Weg ist im Siedlungsbild, das konservativste Element“. A részletekben a modern várostervrajzból, a 19. századból való alaprajzból, továbbá a 17. századból való Merián-, Lubin-féle perspektivikus ábrázolásokból indul ki. Ezek alapján határozza el az ő és új várost. A saktáblaszerűen elosztott háztömbök —, a majdnem egyező utcaszélességek, a különálló templom- és piactérből (szellemi és gazdasági centrum) azt állapítja meg a szerző, hogy Greifswald is telepített város (Kolonialstadt), mint a többi városok az Elba—Keleti tenger és a Kárpátok között. Fejlődésmenetének fázisai: sókitermelő falu, kettős központú város, a védelmi jelleg megszűntével a modern elővárosok kialakulása. Nemcsak az *alaprajz* jellemző a városok fiziognómiájára, hanem a *homlokrajz* is. Greifswald mindenfelől szélesen elterülő háztömegeket mutat, a melyek fölött a történelmi idők hirdetői, a templomtornyok uralkodnak. Ez a körülmény a Hansa-szövetség idejének építészeti kiképzésére jellemző (pl. Lübeck, Stralsund). A periferiák gyártelepei a modern fejlődés jelei. A Merián-, Lubin-féle profilképek azt mutatják, hogy a város-silhouette a történelmi elemet megőrizte. A város belső életét a piac mutatja meg, a melynek köz- és magánépületekkel való beépítése, a klíma, a népkarakter, a gazdasági formák és a városfejlődés függvénye. Ezzel kapcsolatban szól Greifswald lakóháztípusairól is.

A harmadik részben a *várossal, mint organizmussal* ismerkedünk meg. Az ideális kultúrorgánumot alkotja, Pomeránia legjobb nevű egyeteme, továbbá a városrészek szerint decentralizált iskolák sokasága. Az anyagi kultúrorgánum részint mezőgazdasági, részint ipari szervekből tevődik össze. Ilyen 1872 óta a sótermelés, melyet ma csupán fürdő céljaira használnak, pedig valamikor ez az ipar volt a város ősi településének alapja, de fejlődését megakadályozta a spanyol só konkurrenciája. Ezzel

függött össze a halkitermelés is, mely ma hasonló sors részese. A távolabbi talajértéknek — Rügen szigetének — kiaknázására alakult iszapolt krétagyár is lassú üzemi tempót mutat. A 14. századból eredő hajóépítőipar 1900-ban szűnt meg. Hogy az iparosok %-a mégis jelentős, azt a mesterségesen ideplántált vasúti javítóműhely okozza, 1000 alkalmazottjával. A Ryck mentén lévő hatalmas csűrők is részei a városi organizmusnak, bár Greifswald a háború kezdete óta nem gabonakiviteli kikötő s a régebben virágzó Hanza-város közepes jelentőségű lett. A szellemi kultúrában még vezet, de gazdasági tekintetben túlszárnyalta Stralsund, Stettin. A vasúti közlekedés nagyban fokozta a város fejlődését és térbeli kiterjedését, főleg délre (Eisenbahnvorstadt), ma azonban csak tranzitő-állomás.

Greifswald 306 hektár lakott területén 33.370 (1919) lélek él 1825 házban. A lakás-sűrűség indexe 173. E sűrűség okát a város régebbi, védelmi karaktere, a mocsarak miatt kényszerült belterjes építkezés adja és a háború teremtette gazdasági eltolódás.

A mód, ahogyan a szerző mindezt feldolgozza, e művet a város-geografiák mintapéldájává teszi.

Kanszky Márton.

Haack, Hermann: *Wirtschaftskarte der Spanischen Halbinsel*. Geographischer Anzeiger. 1927. Heft 1.

Napoleonról beszélnek, hogy győzelmeinek egyik főtitka abban a tehetségében rejlett, hogy az egész harcteret lelki szemeivel maga előtt látta annak minden aprólékos részletével együtt. Látta az utakat, a hidakat, de látta az előrehaladás akadályait: a hegyeket, az erdőket, a mocsarakat, az árkokat, a beültetett területeket is; látta, hogy hol küzdenek szétosztott csapatai s pótlásukról és ellátásukról mindig a legrövidebb s legbiztosabb úton gondoskodott. A távolbalátás adományával azonban csak nagyon kevés ember van felruházva, pedig arra nemcsak a hadvezérnek, hanem a geográfusnak is igen nagy szüksége lenne. A legtöbb ember még a saját látóhatárán belül előforduló földrajzi jelenségeket sem képes a maguk egészében együtt látni s létezésüket felfogni, hanem legfeljebb csak az őt különösebben érdeklő részletekről vesz tudomást. Ez az állítás igaz, nemcsak az átlagemberre vonatkozólag, hanem a térképekre, de különösen a gazdasági térképekre vonatkozólag is.

Rengeteg kísérlet történt már arra, hogy egyazon térképlapon tegyék szemlélhetővé az illető terület összes gazdasági jelenségeit, de valamilyen az átlag emberi agy képtelen befogadni egyszerre a földrajzi táj összes aprólékos részleteit, úgy a térképlapon sem jut hely mindannak a sok jelnek az elhelyezésére, amelyek az ott folyó gazdasági élet ismertetésére szükségesek lennének. És ha a kartográfus ennek dacára is lehető teljesre törekszik, térképe annyira túltömött s oly zavaros lesz, hogy a szemlélő abból vajmi keveset fog tanulni és azt is csak nagy fáradsággal.

Erre a nagy nehézségre hivatkozik *Haack Hermann* is, amikor Spanyolország és Portugália gazdasági térképének megrajzolását kísérli meg. Célja olyan művet alkotni, amelyen a spanyol és portugál gazdálkodás jellemző fővonásai már az első pillanatra világosan felismerhetők legyenek.

El kell ismerni, hogy *Haack* nagy lépéssel vitte előre az effajta térkép-szerkesztés ügyét, mert bár a legtöbb gazdasági tényezőt figyelmébe veszi, térképe mégis könnyen kezelhető s a jelmagyarázat hosszas és fáradságos tanulmányozása nélkül is haszonnal olvasható. De tökéletesnek azért ez a térkép sem mondható, mert a különböző tényezőket nem bírja egyensúlyban tartani. Egyeseknek (a csapadékviszonyoknak, a speciálisan dél-európai növényeknek, bányászatnak, iparnak stb.) kedvez, másokat (gabonaneműeket, állatokat, szárazföldi útvonalakat stb.) háttérbe szorít.

Kísérlete tárgyául azért választotta az Ibériai félszigetet, mert Európának ez a része ebből a szempontból még külön feldolgozva nem volt, másrészt csábította őt az a körülmény is, hogy a félsziget produktumainak meglepő nagy változatossága miatt módszerét mindjárt a legnehezebben megoldható egyikén mutathatta be.

Két szín uralja az egész térképet: a sárga és a zöld. A sárga jelzi a gabonaneműekkel bevetett területeket, a barnászöld azokat, amelyekre nézve az olajfa, a kékszöld pedig, amelyekre nézve a narancsfa a legjellemzőbb. A mesterségen öntözött országrészek sötétkekekkel vannak befestve. A szőlőskertek helyét lila téglalapocskák, a parafaerdőket és a datolyapálma erdőket feketére rajzolt fák, az eszparto-fű termővidékét bokorkepek mutatják. Eléggé feltűnő vonalak jelzik az olajfa és a narancsfa északi határait és véleményem szerint túlságosan szélesre van szabva a Brunhes-féle vonal, amely abból a szempontból vágja egy nyugati és egy keleti félre a félszigetet, hogy az évi csapadékmennyiség a földművelés céljaira elegendő-e vagy sem. Ennek a képzelt vonalnak nagy praktikus jelentősége ugyanis csak akkor volna, ha a tőle keletre levő száraz területen a mesterséges öntözés általánosan elterjedt szokás lenne.

Egy pillantásra egymástól könnyen megkülönböztethető jelei vannak tehát az olajfának, a narancsnek, a parafának, a datolyának, az eszpartofűnek, a szőlőnek, míg az összes gabonaneműekkel (beleértve a rizst és a kukoricát is) bevetett terület sárgával van befestve, holott legalábbis Valencia környékén a rizsnek, Spanyolország északnyugati és Portugália északi részén a kukoricának a sárga szín megtartásával könnyű lett volna külön jelet biztosítani. Hibául kell felróni azt is, hogy a Spanyolország északnyugati részén elterülő erdőségeket figyelembe se veszi, hanem az egészet sárgával festi be, mintha ott minden talpalatnyi földön gabonát termesztenének.

Az Ibériai félsziget gazdasági életében igen nagy szerepet játszik az állattenyésztés is, amit semmi sem bizonyít jobban, mint az, hogy Spanyolország állatállományának értékét 4000 mill. pezetára becsülik. *Haack* térképén azonban a mezőgazdasági termények feltűnő jelei majdnem teljes jelentéktelenségre kárhoztatják ezt a hatalmas nemzeti vagyont amennyiben a szőlőt jelző lila téglalapocskák között csak nehezen észrevehető pirosbetűs felírások mutatják azokat a vidékeket, ahol az egyes állatfajok tenyésztése a leginkább el van terjedve. A halfajok ugyanilyen módon történt megjelölése ellenben teljesen megfelelő, mert a felírások a tengerpart mentén a tengerre jutottak. A bányászat és az ipari városok jelei is kellőképpen feltűnőek és szépen beleilleszkednek a többi jel közé s azoktól könny-

nyússzerrel megkülönböztethetők. Erősebb kiigazítást még csak a vasútvonalak és az országutak jelölése ellen lehetne támasztani, mert ezek nagy gazdasági jelentősége dacára teljesen elvesznek a különböző színek és vonalak között.

A nagy hozzáértéssel és szorgalommal készült mű különben sok dicséretet érdemel, mert nagyban megkönnyíti annak a munkáját, aki ebben az irányban óhajt dolgozni. Erősen reméljük ugyanis, hogy valamiképp voltak és vannak egy táj majdnem összes jelenségeit magába fogadni tudó aggyal megáldott emberek, úgy előbb-utóbb rátalálnak arra a kivételes módszerre is, amelyen a legfontosabb tényezők jelentőségükhöz arányítva világosan lesznek felismerhetők. Már *Haack* is ilyen térképet akart szerkeszteni, törekvése azonban nem sikerült, mert fontos gazdasági tényezők szóhoz sem jutottak, mások pedig alig észrevehetők. Ily körülmények között mégis csak helyesebb lett volna, ha feladatát részekre osztja s különrajzolta volna meg az östermelési s külön az ipari és közlekedési térképet. Így kisebb fáradsággal értékesebbet és használhatóbbat nyújtott volna.

Szakáll Zsigmond.

Dr. E. Kalischer: *Das Wenschow-Relief im Unterricht.* Bildwart-Verlags-Genossenschaft G. m. b. H. Berlin, 1927. VIII. + 114 l.

A földrajz tanításának leghathatósabb segítőeszköze a térkép. A térkép helyes olvasása meglehetősen nehéz feladat, főleg az iskolákban. A tájkép szemléletének és a térkép olvasásának kiegészítő és összekötő eszköze: a terület- és mértéktartó magastérkép, vagy relief. A szakpedagógusoknak 1925 tavaszán mutatta be E. Kalischer a Wenschow-féle reliefet, mint a földrajztanítás legsikerültebb eszközét. E bemutatás óta Berlin városa 6 német tájtypusról készítettett reliefeket és 800 berlini iskola 5000 példányban használja ezeket a Wenschow-féle reliefeket.

Az előszóban E. Kalischer rámutat arra, hogy mit lehet és kell adnia a jó magastérképnek, hogy milyen sokoldalú használhatósága van a Wenschow-féle reliefnek.

Az első részben szól arról, hogy a Wenschow-féle reliefnek melyek a tanításban kihasználható előnyei. Ezzel kapcsolatban utal arra, hogy a három dimenziós térképábrázolás, a földrajztanítás természetes törekvése. Éppen ezért ez a törekvés majdnem olyan idős, mint maga a földrajzoktatás. Már Pestalozzi is készített tanulóival reliefet. Mégis a relief használata az iskolákban kevésbé vált általánossá. Dinges-Hirt, továbbá a svájci Heim és Becker, topografiai pontosság és morfológiai hűség tekintetében ugyan mesterműveket alkottak, de ezek — azonos sokszorosítás lehetőségének hiányában — csak drága, „unica” példányok voltak. A hipszografikus görbék alapján, az iskolákban ma is készítenek vagy negatív, vagy pozitív reliefeket a tanulók. Mind a két módszernek megvan a maga jó oldala, mert a térképről szerzett megfigyelés és a vezető útbaigazítása a földrajzi tudás mélyítését szolgálja. Ezzel aztán ki is merül a magastérképek iskolai készítésének hatása. A tanulók által készített magastérképek, ugyanis kartografiai tekintetben csekély értékűek, ezért más tanulónál nem használ-

hatók fel. A tanító és tanuló szorgalmának értékelése mellett az ilyen magastérképek nem töltik be a három dimenziós térképek hivatását, mert a reliefnek, ha a térkép mellett jogosultsága van, a természet hű másolatát tudományos pontossággal kell visszaadnia.

A szakembernek és a laikusnak a földrajzi ismeret kibővítésére — Krebs szerint — csak két eszköz alkalmas: a természetben való önállóság és egy jó relief szemlélete. A reliefet Penck is kitűnő taneszköznek tartja, mert láthatóvá teszi az egyes dolgokat, „a reliefek megmutatják a vidéket olyannak, amilyen a valóságban, ezért a relief kulcs a ráffozás és a színek méltatására“. Mint kifogásolható körülményt említi, hogy drágák és súlyosak. E megállapítás óta eltelt 24 év alatt, a technika annyira fejlődött, hogy ma már aránylag olcsón tudnak előállítani könnyen hordozható, tartós magastérképeket, mint amilyenek a müncheni Kartographische Relief-Gesellschaft által készített Wenschow-féle reliefek.

A feltalálóról elnevezett relief előállítási eljárása abban áll, hogy a *simá térképlapok* különleges kezelés után *nyújthatóvá* válnak úgyannyira, hogy a *préselés* alkalmával a hegy oldala, akár merőlegesen is állhat a síkságra, a papír szakadása még sem áll be. A *Wenschow-féle eljárás jelentősége* tehát abban áll, hogy magát a sík térképlapot alakítják át megnesesített magastérképpé. Előnyei megszüntetik az eddigi reliefekkel szemben fennálló ellenvetéseket, mert a) korlátlan számban *sokszorosíthatók* a negatív acéldomborművek között, b) egymással *megegyezők*, mert mindegyik térképlap topográfiája azonos, rajta a szintgörbék és a domborzat pontosan összeillik, c) az átalakított térképlap a préselés után is *könnyű*, tartós, mosható, nem úgy, mint az eddigi reliefek. A Wenschow-féle eljárás révén minden térkép relief és minden relief egyúttal térkép is, mert rajzban és pontosságban a sík térképtől semmiben sem különbözik. A Wenschow-féle térképnek csak egy hátránya van, hogy a nem túlzott relief csak *kis méretű* és kis tájképi területet foglal magába. Erősebb (1—5-szörös) nívókülönbséggel nagyobb tájrészekre is felhasználható, ami még fokozza is az illető vidék természetes benyomását, de az iskolai fali térképek arányában kivihetetlen. A reliefnek viszont, a térképpel ellentétben a valóság benyomását kell kiemelnie s a térkép legfontosabb feladatát kell alátámasztania: az egyes formákat a maguk összességében és kölcsönös feltételeiben kell megismertetnie. Ez azonban biztosan nem sikerül, ha túlzással eszközlik a térképlap egyes részeinek nagyobb világosságát a tájkép egységes benyomásának kárára, mert ezáltal a dombormű hamis lesz. A természet-hűséggel szemben, a szemléletességet kiemelő túlzást maga Penck is elítéli; H. Fischer pedig az azonos magasság és hosszúság mértékét a relief feltétlen követelményének tartja, mert ezek nélkül relief az iskolában kevésbé jöhet számításba. A reliefek *színezése* is csökkenti az áttekinthetőséget, erős relief-hatást csak a fehér-fekete lapok adnak, amelyek viszont csekély fáradsággal és gondnal, kézi festéssel könnyen kiszínezhetők. A speciális szükségleteknek megfelelően erre vonatkozóan színskálát is közöl.

A Wenschow-féle relief a *térképismerethez való bevezetésre* is igen alkalmas, mert felülmúlja az alapfogalmakat ábrázoló perspektivikus rajzokat, sőt a kevésbé plasztikus repülőfelvételeket is. A homok-székreny

e célból való használata nagy kézügyességet igényel. P. Wagner hegymodellje idealizál és mindent láttat; jó, de fáradságos munkát igényel Groebel építőszekevénye.

Ezekkel szemben E. Kalischer utal arra, hogy a Wenschow-féle relief a szabad természetet hozza az iskolába, aminek szemlélete épen a városi iskolák tanulóinál hiányzik. Az iskolai szemlélet után, ha kimennek a tanulók a szabadba, ellenőrizhetik a reliefet a valóságban, így a térkép, a relief és a természet egymásmellé kerül, az egyiktől a másikig könnyű azút, amelyet a tanulók minden nagyobb segítség nélkül találnak meg. A Wenschow-féle relief ezért, a térbeli szemléltetés figyelemre méltó eszköze és megszilárdítója, mert látja a tanuló, hogy mit kell a térképbe beléolvasnia, hogy mily nehéz, a szó igazi értelmében látni, a magas és a mély, a hegy és völgy váltakozását. Ugyanezen okok miatt a homok-szekevények jó kiegészítője a Wenschow-féle relief, az *általános földrajz tanításában* is, de jól használható a sokszor öncélú *földrajzi szöjdmunka* helyett, a profilok rajzolásakor, mert a magasságtartó reliefeken ellenőrizheti a tanuló rajzának helyességét.

A második részben Kalischer: Freiburg, Caub, Gillenfeld, Gemünden, Alfenstadt, Chorin-Oderberg és Müggelberg relief típusok magyarázatát közli, míg a *függelékben* Dr. E. Fels: Északnémetország, Würtemberg, Bajorország és a külföldi reliefek rövid ismertetését adja. Ezek közül Budapest (1 : 25.000), Canberra (1 : 17.000) reliefjének fényképét a Föld és Ember 1926. IV. száma közölte.

Kanszky Márton.

Lambrecht Kálmán: *Az őszember* (155 szövegképpel, 76 táblával, 7 műmelléklettel.) Bpest, 1926.

Folyóiratunk szempontjából ennek a 380 nagy 8-rét lapra terjedő munkának csak nagyon kis részlete érdekelhet bennünket. A könyv úgy szólván teljesen elszigetelődik az emberföldrajzi kérdésektől. A szerző ott is elsiklik az idevágó problémák mellett, ahol — mint pl. az egymást követő diluviális emberfajok föllépésének és jellemző kultúrájuknak tárgyalásánál — még az avatatlan olvasó szemszögéből is célszerű, sőt szükséges lett volna a bővebb kitérés.

A vaskos kötetben „Az emberiség őshazája” és „Az emberiség vándorlásai” fejezetcímek alatt mindössze 4—4 lapra terjedő szöveget találunk. Meggyőződésem, hogy ez a rövides tárgyalás nem elégíti ki az avatatlan olvasót. Annál kevésbbé, mert szerző még ezen a néhány oldalon is elkerülhetetlennek vélte Smuts, Schootensack, Wendrin, Biedenkapp, Ameghino idevágó, de ma már részben túlhaladott vagy egészen komolytalan elméleteinek ismertetését. Népszerű könyvek írójának jó lenne tudnia, hogy a nagyközönségnek szánt munkában „kalandos” és „a tréfa határát is túllépő” elméletek tárgyalása nemcsak egészen fölösleges, hanem egyenesen káros is.

Az emberiség őshazájának kérdését illetőleg Lambrecht — úgy látszik — Abel nézetéhez csatlakozik, s Belső-Ázsiát tartja nemünk bölcsőjének.

Ez a fölfogás természetesen monoöletikus leszármazás elméletével együtt áll vagy bukik. Viszont azonban azzal a változtatással, hogy az emberiség *egyik* ágának eredetét Belső-Ázsiában kereshetjük, — Abel következtetései is megállhatják helyüket.

S egészen természetes, hogy ezek szerint Dart föltevése, — az afrikai eredet — bizonyos mértékig szintén födi a valóságot. Itt bosszúlja meg magát különben szerzőnek az az elfogultsága is, amellyel Kollmann elméletét, s általában a pigmaeus kérdést fogadja és ismerteti. Mert hiszen amiképp ma már az afrikai törpefajok őseMBERI bélyegeit tisztán láthatjuk, az is bizonyos, hogy az akkák és busmanok ázsiai eredetét komolyan állítani nem lehet.

Lambrecht könyvét „Az emberiség vándorlása” c. fejezettel zárja le. Sajnálatos, hogy ez a fejezet — mint annyi más társa — szintén nem szolgálja kitűzött célját. Az emberiség vándorlása helyett Obermeier, illetőleg Osborn nyomán csupán a Pirenei-félszigeten történt praehistorikus népvándorlásokról kapunk elcsúszott képet.

A könyv kisebb-nagyobb hibáinak ez a távolról sem teljes fölsorolása is eléggé igazolhatja azt a fölfogásomat, hogy Lambrecht nem oldotta meg föladatát úgy, mint azt az őseMBER hatalmas és immár közérdeklődést keltett kérdése megkövetelheti. Bizonyos lendület jellemzi ugyan munkáját, de viszont gyakorta ez a lendület az oka annak is, hogy sok helyütt túlságosan aprólékossá, fárasztóvá, bőbeszédűvé s mindezek kapcsán szétfolyóvá, sőt zavarossá válik.

Gádl István.

APRÓ KÖZLEMÉNYEK.

Perecseny. Bizonyosan sokan emlékeznek még a Földrajzi Társaságnak 1912-ben Ungváron tartott kedves vándorgyűlésére s ennek kapcsán a *perecsenyi* kirándulásra. Akkor nem tudtuk s az odavalók sem tudták megmagyarázni ennek az orosz községnek a nevét, most mintha ráakadtam volna *Dmitrij Zelenik* orosz professzornak szép munkájában (Russische [ostslávische] Volkskunde, Berlin u. Leipzig, 1927, 15 l.) látom egy primitív nagyorosz eke rajzán, hogy a két rúdszárát (ezek közé fogják a lovat) összetartó keresztjét hívják *perecseny*-nek. Azt hisszük ettől nyerte nevét, talán személynéven keresztül a mi falunk. Akik erre a fejüket csóválják, azoknak ideszólítjuk Zirc mellett fekvő *Eplény* pusztánkat. Ennek neve tárgyilag ugyanazt jelenti, amit a perecseny, t. i. eplénynek mondják a szán két talpát összekötő hevederét (szláv eredetű — *oplen* — magyar szó). Hogy a Bakonyországban¹⁾ sok ilyen szlávos helynevünk van, köztudomású. *Perecsen* van Szilágyban s *Peröcsény* Hontban. Érdekes már most, hogy Hontban, Abaújban és Szilágyban *tutárdúlás előtti* és utáni orosz falvaink vannak. Azok az orosz-horvát törzsek alapították e falvakat, akiknek neve bennük fenmaradt (*Horvát*, *Kraszna-*

horvát). Ezt *Melich* mutatta ki. (A magyar nyelvtud. kézikönyve, 175). Jó okkal föltehetjük tehát, hogy e helynevek is tőlük származnak. A szilágyi *Perecseny* éppen tatárjárás előtti.

Ilyen képzetkörből való szláv helynevünk bőségesen van. Pld. *Kozulya* (= eke), *Polica* (= ekekormány deszka), *Ragály* (= ekeköldök), *Csertézs* (= ekevas), vagy *Pereszlény* (= magyar-szláv orsókarika), *Komin* (= kemencekürtő), *Kocsuba* (= kemencevilla), *Zsid* (= tűzpad) stb. A magyarban persze szintén vannak.

B. Zs.

Gödöllő (válasz). Ön földrajzi dolgozata érdekében szeretné tudni e helynév értelmét. A Földrajzi Közleményekben is olvasta legutóbb, hogy ott valamikor kecskék legelészték, tehát a névben a kecske (gödölye) benne lehet. (A Göd-előhöz ezután nem tetszik ragaszkodni). A dolog azonban korántsem ilyen egyszerű s éppen ezért kielégítő magyarázattal, sajnos, mi sem tudunk szolgálni.

Ezeket gondoljuk róla: A név *Gudullew*, *Gudulleu*, *Gedele* és *Gedellő* alakokban fordul elő. A szóban benne lehet a *gida*, *geda*, *gede*, *gedő*, *gedő* = *kecske*, *olló*. Ez a *gede* stb. a régiségben személynévképpen époly gyakori, mint a *kecske*, *kos* stb. (*Gede*, *Göde*, *Geda*, *Gedő* s ebből helynevek). Ha azt látjuk, hogy Veszprém m.-ben van *Bere* és *Berellő* (Csánki), s ha feltételezzük, hogy az előbbi sz. név, s ebből származott a *Berellő*

¹⁾ Így írta ezt ezelőtt másfél száz évvel *Ányos Pál* költőnk, aki törzsközs. nemes familia tagja volt a Bakony keleti közepében Esztergáron. Felesleges hát minden *ság* hallatára kardot rántani. *Szilágy*ság-on senki meg nem ütődik, de tartok tőle, hogy *Somogy*ság-on már igen. *Pedig* ez is élő szó.

(egyéb esetleges példák: Bedellő, Boddolló, Komolló stb.), akkor a Gedellőt is így magyarázhatnánk.

Egy másik kísérlet: Az előtag *gede*, az utótag az *ellik* (= felmegy, felhág) igéből képezett *ellő* (pld. lóra ellő = ascensor equi *Nyt. Sz.*) E szerint tehát *Ged (e) ellő* (v. ö. kecsk (e) olló) annyit jelentene, mint Gida + hágó, vagyis olyan helyet, hegyet, ahol gidák járnak. Baj csupán az, hogy a szót ebben az értelemben nem tudjuk kimutatni, bár *Emberjáró*, *Baromjáró* dülőneveink van. Vannak ilyenek is: *Báránytér*, *Vadkanélése* stb., de ezek se segítenek rajtunk. Még az se, hogy van *Kenderátó*, *Ökörítő*, *Ménesítő* stb. (áztató, itató) helyneveink, tehát valamiképpen lehetne *Gedellő*, *Gedellő* alak is. Az *Okl. Sz.*-ban találunk ugyan egy *Kecskeellő* nevű dombot 1412-ből, mely külső köntöse után párja volna *Ged (e) ellő*-nek, de nem tudjuk eldönteni, hogy az a. m. *Kecskeellő hely*, vagy pedig *Kecskejáró* v. éppen hágó.

Egy harmadik kísérlet: A régiségben azokat a helyeket, ahol a méheket nevelték, vagy ahol a méhtizedet összegyűjtötték *Méhlő*-nek, *Méhelő*-nek hívták (v. ö. Nyárló, Telelő, Déllő, Kovácsló, Vészló stb.). A legelső okleveles adat erre Biharból van 1355-ből (*Tagányi*: Erd. Okl. tár I. XV. és 22. l. még *Okl. Sz. méhlő* alatt, ahol *Michlő* sz. névképpen 1211-ben előfordul). Itt ma is találunk *Méhes* és *Mihellő* falunévet és egyéb ilyenfajta dülőnevet. Szerintünk még legvalószínűbb, hogy *Gödöllő* is ilyen képzés, vagyis olyan hely, ahol a tizedlők a bárány, disznó, gida stb. — tizedlést végezték.²⁾

²⁾ A pannonthalmi apát somogyi kondásai, akik 60 kecskebőrt adtak be évenként a monostornak, 1233-ban arról panaszkodnak, hogy az

A kecske különben sűrűn szerepel helyneveinkben, sokkal sűrűbben, mint a juh: *Kecskéd*, *Kecskemét*, *Kecskefalva*, *Kecskedága*, *Kecskehát*, -hegy, -szurdok, -völgy, -aszó, -kő stb.

B. Zs.

Dalmad. Két községünk viseli ezt a nevet. Az egyik Hontban, a másik (ma Dalmand puszták) Tolnában. Mindkettő régi árpádkori telep, *Dalmadi*, *Dalmad*, *Talmad*, *Dolmod* néven. Azt gondoljuk, hogy Anonymus egyik kun vezérének *Oluptulma*-nak neve van bennük, mely név tudjuk így tagolódik *Olu* + *tulma* (magyarul *hős* + *töltelék*, „hős gombóc“, *Pais*: Anonymus; v. ö. ehhez székely *dalma* = török *dalma* = töltelékes káposzta, *Etym. Szótár*). *Tolma*, *Tulma* a magyarban magára is előjön személy s belőle helynévképpen (I. F. és E. 1923, 61 és *Czinár*, Index). Ehhez járult a korai árpádkori *di*, később *d* képző.

Az *Etym. Sz.* szerint a *dalm* (= *ló* ?) szóval aligha függenek össze.

B. Zs.

Cirák. Sopron megye magyar felében a Répce mellett van *Cirák* község. Innen kapta egyik előnevét a most is ott élő *Czirák*y grófi család. A család a *Vezekény* nemzetségből származott. Nevét a Kapuvár mellett fekvő *Veszkény* falu őrzi. A nemzetség egyik tagját hívhatták *Cirák*-nak, mert az 1265-ben felbukkanó *terra Zyrak*, a mai *Cirák*, világosan azt mondja, hogy az a földdarab egy *Cirák* nevű birtokosé volt. *Zyrakfelde*, mint újabb telepítvény később felbukkan *Cirák* közelében. A község régi neve kétségtelenül *Szirák* s ebből lett

apát egyebek mellett még bárányiak, gödöllyéik és méhük tizedét is követeli rajtuk. (*Tagányi*: Magy. Erdészeti okl.-tár I. 6.) Egy másik adat 1588-ból: Nem tartoznak sem raj (méhraj) dézmával, sem báránfi, sem kecskefi dézmával (*Okl. Sz.*)

azután *Cirák*. (Az *sz-c* változás egészen közönséges; lásd lentebb is). *Szirák* névvel ennél korábban is találkozunk a Salamon nemzetség családfáján (*Karácsonyi*: Magy. nemz.), sőt *Cirák* és *Szirák* ma is élő család-név.

Szirák helynevünk van még Borsodban és Nógrádban (első említése 1260-ból), sőt alkalmasint ugyanez a hontmegyei mai *Sirák*, Lipszky szerint „*alii Szirak*”. (V. ö. ehhez *Szolt* és *Solt*, *Szepse* és *Sepse* stb.). Ezt a honti falut tótul *Szirakov*-nak hívják, ami egyéb analógiák alapján (l. *Me-lich*: M. Ny. 1923) nyilván azt bizonyítja, hogy a helynév magyar eredetű s a tót *ov* végzetet a név fölbukkanásával egyidőben kapta, vagyis annak a vidéknek akkor egyes magyar-tót lakossága volt. Jelentése annyi, mint *Ciráké*, *Cirák-falva*.

Mi lehet már most ez a köznévnek feltehető *cirák* v. *szirák*? Az *Etym. Szótár*-ban nem találunk rá választ. Mi azt gondoljuk, hogy török jövevényszó, mely a magyarba személynévképpen került át s mint ilyen maradt fenn. *Szirik* (Sirik) és *szirak* köznév több török nyelvből kimutatható s jelentése „Stange”, „lang-beinig”, „von hohem Wuchse”, vagyis karó, hosszúlábú, nyúlánk.

Ezt személynévi használatban könnyen elképzelhetjük. A szláv *szulica*-ból lett a magyar *szúca* vagy *luca* (= dárda, karó stb.). (l. pld. *Csánki* V. k. Bánffy-hunyad). Az *Okl. Sz.*-ban ilyen adatot olvasunk: *Szelemen* filius *Ozlup* (*Oszlop* nevű falu van Veszprémben).³⁾ Ebből a körből

³⁾ Itt említjük meg, hogy a szláv eredetű *szelemen* a régiségben sűrűn használatos volt hegytető, hegytaraj jelzésére. Pld.: In sumpnitate montis *Pasaga*, qui *zelemen* dicitur (OKISz.). A *pasaga*, *pozsega* tűzzel írtott, művelésre alkalmassá tett hely. Egy ilyen nevű bir-

való személynevek még *Árbóc*, *Bot*, *Cibak* vagy *Cövek*, *Cobor* (Szobor), *Cuták* (Szulák), *Dorong*, *Dúc* stb. Ezekből a személynevekből tehát éppen úgy származhatnak helynevek is, pld. jelzős szerkezetben (mint *Zirak-felde*): *Botfalva*, *Cibakháza*, *Cobor-szentmihály*, *Szúcahegye*, oláhul *Gyádluszulica* (Offenbánya *Okl. Sz.*), *Szulcapataka* (Székelyföld) stb. A törökből került hozzánk a régiségben személy- és helynévképpen használt, furkó és bunkó jelentésű *csomok* v. *csamak* is.

B. Zs.

Köbölkút (válasz egy kérdésre). Nincs összefüggésben a kebel (öböl, öboly) szóval, amit régi földrajzi könyvekben ilyen műszókként használnak: *tenger-kebel* (öboly), *hegy-kebel*, *erdő-kebel* stb. Ebből *köböl* nem lett, mert nem lehetett. A magyar *köböl* szó (nálunk gabonamérő) a német *Kübel* átvétele, aminek tárgyilag a szláv eredetű *bodon* (bödön) felel meg. A kutakat ilyen fából való *köböl*-lel, *bodon*-nal bélelték ki, kő v. téglá hiányában s az ilyen kutat hívták *köbölkút*-nak (kübel, kübül, kebel, köböl) v. *bodonkút*-nak (v. ö. köpüskút, kőkút, sövénykút).⁴⁾ Innen a helynév. (*Bodon*, *Bodony* helynevünk egy része is alkalmasint innen származik). Valószínűleg idetartoznak *Kebele* és *Kebeled* patakelemek is Zalában, Drávántúl és Erdélyben (föltehetőleg szláv közvetítéssel, v. ö. szlovén *Kebel* = Kübel) a patak forráshelyére rakott *Köböl* után. Ebből

tokot ajándékozott Dávid herceg, Szent László testvére 1093-ban a tihanyi monostornak. *Szelemen* hegy van Nagyrada mellett Zalában. A zágrábi *Szieme* (horvátul fedélgerenda, hegytető) szintén innen kapta nevét.

⁴⁾ 1233: *Cubulcut*, 1329: *Kubelkuth*, 1437: *Pervenissent ad quendam puteum fluentem in quo quidem Cybulus ligneus positus fuisset, quem pret. Joh. Kwebelkuth esse dixisset, 1427: Kebelekuth.*

a körből valók *Sajtör* (= sajtár, a német *Sechter*-ből), *Vedröd* (= veder) és *Tekenyő* helyneveink is. Ezek azonban a völgy alakja után is kaphatták nevüket, mert van Sajtárvölgy, Szekrényvölgy (= a szűszék után), Szekrényes völgy, Sapkavölgy és Tekenyősvölgy dülönévünk is. (A régiségben pld. vallis Tekeneud 1264, Veszprém, *Okl. Sz.*)

B. Zs.

Szalómája (Szentkirály, Háromszék m.). Ennek a dülönévnek értelmét egyhamar ki nem találunk, ha *Pesty* helynevek-kéziratában meg nem volna magyarázva, hogy az *Aszalómája*, vagyis az A-nevű hegynek a *mája*, *mála*, *mánya*, vagyis oldala.

Ilyen szóeleji magánhangzó elhagyásos példák ezek is: *Patorföld* (Megyehíd, Vas m.), *Apátúrföld* h., *Mádefölde* (Komárom-Csallóköz), *Amadéfölde* h., *Szupatak* (Nógrád), *Aszupatak* h., *Nagy szó völgy* és *tető* (Alcsút), *Nagy aszó völgy* h., *Mádi hegy* (Padori, Zala), *Zamadi* h. h., *Bakasztó hegy* (Tomba, Hont m.), *Ebakosztó* h. h., vagy *Cintos*, *Acintos* h., *Lámor*, *Alamor* h., *Netecs*, *Onetecs* h. stb. (l. *Pais*: M. Ny. XI.).

De mi az *Aszalóhegy*? Erről *Ta-gányi* világosít fel (Erd. *Okl.*-tár I, 434, 443). *Aszu*-nak mondták az esett, fekvő, szárazfát (*aszuság*), *aszalás*-nak az erdön levágott vagy éppen lábánálló fa szárítását, *aszaló*-nak pedig a szárító helyeket. Innen az a sok *Aszaló*, *Aszaló hegy* (*Aszaló* h. Mátraverebély), *Aszalópatak*, *Aszu hegy*, *Aszu erdő*, *Szárító*, *Szárasztó* dülönév, melyekkel térképeinken találkozunk.

B. Zs.

Barcz, Barczika, Barczaság. A *F. és E.* 1926. évf. 170. lapján, egy hely-

névmagyarázat kapcsán azt írtam az 1193-ban említett fejérmegyei *Borz*, később *Barch*, *Barcz*, *Baracz*¹⁾ helyneveinkről, hogy azt *Borsz*-, *Barsz*-, *Borcz*-, *Barcz*-nak kell olvasni s talán egy török személynevet (*barsz* = párdúc, tigris, v. ö. *La + borc* iolyó. *Melich*, Magyar Nyelv XIX. 70.) kereshetünk benne. Ugyanott említettem, hogy a *Szák* nemzetség egyik tagja viselte 1200 előtt a *Barcz* nevet (*Karácsonyi*: Magy. nemzetségek III. 39.).

Tovább keresgélve azt látom, hogy ez a törökség körében különösen összetételekben gyakori köznévszemélynév (l. *M. Ny.* XIX. 70.), magára is elterjedt sz. név volt az Érpádok korában. (A Csák nemzetség egyik ágát *Karácsonyi* erről nevezi el.) Nem lehet kétség benne, hogy ezek a magyar sz. nevek és a belőle származó helynevek pld. *Barcz*, ma *Bárcz* Baszban (első említése 1256-ban), *Barczfa* Zalában (Lipszky), *Barczé* pusztá Dévaványán, *Bibarczfalva* Udvarhelyben (v. ö. *Biborc* család Hunyadban, *Csánki* V. 164.) stb. egyéb analógiák példájára is (pld. a szintén személyhelynév *Karcag* = karszak = pusztai róka, *Németh*: *M. Ny.* XVIII. 126.), erre a török eredetű szóra mennek vissza.

Megerősít ebben a borsodi Sajó-melletti *Felső*- és *Alsó-Bárczika* neve is. *Melich* a *M. Ny.* 1927. évf. 240. stb. lapján kimutatta, hogy *Dobo*ka helyneveink ugyancsak személynevekből valók s legrégibb alakjuk *Dutika* volt. Ez így tagolandó: *Dub + ika*. Az előtag az ómagyar *dub*, magyar *dob* köznév (eredeti jelentése dagadt, vastag), utótagja pedig a képző. (Analógiának felhozza *Fáncs + ika*, eredetileg *Foncsika*, *Fancsika* személyhelyneveinket. Ezt mi a pozsonyi *Dercsikával* pótoljuk meg, melynek előtagja:

¹⁾ A Vértess tulsó végében is volt egy *Baroczülése* nevű prédiüm Szár 1818-t.

az ómagyar *Ders* lehet.) Joggal mondhatjuk tehát, hogy *Barcika* olyan képzés, mint *Dobika*. Ha azután *Csánki*-ban utánna nézünk e borsodi névnek, akkor azt látjuk, hogy korábban ennek ilyen alakjai voltak: 1332-ben *Borch*, 1381-ben *Barch* és 1480-ban *Barcz*, vagyis a képző akkor még hiányzott. A két *Barcika* szomszédjában van aztán ugyancsak két *Barcza* vagy *Barcza* (régén Fel- és Al-Barcza). Ennek régebbi alakjai ezek: 1194-ben *Borcha*, 1287-ben *Barcha*. (A négy *Barcz* bizonyára birtokosztály útján szakadt ki az ősi *terra Borcha*-ból.) Mert hogy ezek is idetartoznak, világosan bizonyítja a gömöri *Baracza*, mely *Csánki* szerint (I. 130.) 1384-ben *Baracha*, *Baracza*, 1494-ben azonban *Barcz*, 1495-ben pedig *Barcza* néven van feljegyezve.²⁾ (A szomszédos Abaújban is volt egy *Al-Barcha* és *Felső-Barcza*, amaz 1262-ben, emez 1337-ben. Ma ez is *Bárcza*. Érdekes, hogy a *Vár. Reg.-ban* 1222-ben szerepel egy *Borz* (ez a régi alak) nevű abaúji vádló. *Barczaházá*-t Zalából említi *Csánki* 1342-ből.) A *Barcz* végén lévő a ezeknek felel meg: *Doba*, *Bibura*, *Hazuga* stb. (M. Ny. X. 153.).

Bizonyos tehát, hogy a Csöglén és Alacsonyban (Veszprém) gyökeres ősi

²⁾ E *Barcz*, *Boracza* szomszédjában, a *Balog* nemzetségről elnevezett völgyben *Bátka* és *Izsep* (ma *Zsip*) között volt hajdanában egy *Kisfalud* nevű köznemesi község. Ezt az osztályos atyafiak a XIV. sz. közepén két részre osztották, s az osztzkodók nevéből az egyiket *Dulháza*-nak, a másikat *Barciháza*-nak nevezték, bár *Alsó-* és *Felsőkisfalud* nevük is még sokáig használatban maradt. Nagyon tanulságos példája ez is a községnevek keletkezésének. Az egyikben tehát a *Dul*, a másikkban a *Barcz*i család szaporodott el. Ez az utóbbi, feltehetőleg *Barcz*-ból származott át a szomszédba s innen kapta nevét. *Dulháza* ma is megvan, mint kicsiny község, a *Barcz*i név azonban csak *Barciháza* pusztá és *Barcigáz* (-gáz = cserjés, pld. *Doborgáz*, *Pétergáz* stb.) birtok nevében él tovább s ma is a *Barcz*i (*Bárcz*) család kezén van.

Barcza (*Baracza*) család neve is idetartozik. (Ez válasz egy odaváló kérdésre. Régén egy *Barcza* nevű község is volt itt.)

Somogyban a töröknevű *Ormán*-ban volt egy *Borczkoncz* nevű községünk (*Borchkonch* in *Orman* 1376., *Csánki* II. 595.). Ez bizonyára összetett név, vagyis a *Borczék Koncza*. Érdekes már most, hogy a *Koncz* is személynév, mégpedig alkalmasint olyan eredetű, mint a *Borc*z, mert ezt a nevet viselte 1352-ben egy nemes besenyő nemzetség Fejérben (*Csánki* III. 374. *Koncz* és *Koncza* család ma is él Dunántúlon).

Ezek alapján azt állítjuk, hogy a brassói *terra Barcza* (*Barczaság*) nevében is ez a személynév maradt fenn, ahol különben egyéb törökös (alkalmasint besenyő) helynevek is vannak, sőt nemsokára olvashatni fogjuk, hogy *Brassó* neve is a törökből fejthető meg. Egy *Brassó* (*Barasow* 1387., *Csánki* I. 58.) különben Jászberény mellett is volt. (A *Barczaságra* vonatkozólag l. *Melich* nézetét: *M. Ny.* II. és XI. k.)

B. Zs.

Kömrög. Így hívnak egy kis patakot *Verseg* határában, a Pest—Nógrád—Hevesi szögletben. Egy 1461.-i határjárás alkalmával *Diós-Kemreg* néven jegyzik föl (*F. és E. V.* 122.). Az a gondolatunk, hogy a csuvas-török *Kömrök* = szén (*Paasonen*) rejtőzik benne, s hogy a vele szomszédos *Emse pusztá*, *Emse patak* (u. o.) mintájára a *K.* is személynév lehet, bár ilyent a régiségből kimutatni nem tudunk. *Korom* (bolgár-török *Krum*) sz. nevünk azonban volt s hely-, hegy- és patakevekben ma is van (u. o. 123. és *Lenk*, *Siebenbüng*. *Lexicon*). *Kormos* patakunk is van Udvarhelyben — ugyanott *Koromd* > *Korond* falu is — mely jelentésileg

megfelel a Szagyva > Zagyva = kormos nevének (Melich, Honfogl. Magyarorsz. III. 98.). Egy Szénpataka nevű községünk volt Hevesben (Csánki). Közlelbbi helyét, sajnos, nem ismerjük. Kérdés, hogy a szén személynév v. köznév-e itt?

Analógiát mind a kettőre tudunk felhozni, bár szén, sz. névképpen nincs följegyezve. De ismerve a magyar névadás gyakorlatát, megvoltának lehetőségét nem tagadhatjuk. Mindamellet azt gondoljuk, hogy a szén itt közszo. Szénág nevű puszta van Gömörben, Détér mellett. Lehet, hogy ez Szénpatakág vagy Szénégetőpatakág, ami olyan sűrű régi és mai helyneveink. (Szénfalu volt Mórsonban, de német neve Kolyzthof), Szénhalom (ma Szihalom, Eger alatt) nézetünk szerint nem Szénhalom (Pais: Anonymus), hanem Szénégető halom (I. Okl. Sz. adatai és u. o. Homuhalom, Sátorhalom (alakja után), Szénégetőzorm, Sérhalom (= sírhalom), Sátoroshalom, Süveghegy, Hamustó, Hamuház, Hamvas. A szénvonó neve ezen a tájon szívonó).

Mivel a köztörökben kömür a szén neve, fölvetjük azt a kérdést, vajjon a magyar Gömör helynév nem ezzel függ-e össze? Melich erről (M. Ny. XVIII.) úgy nyilatkozott, hogy a feltételezhető ómagyar Gimur török személynév. Hogy Gömör sz. név volt, nem kétséges. Ebben az esetben aztán Gyömrő, Gyömrő(e) helyneveink is talán megmagyarázhatók. Gyömrő talán a. m. Gyömör-é (v. ö. Megyerő, Fekető, Szimő stb. A g > gy-re Gerő > Gyerő, Géres > Gyéres stb.). Gömör dülönév van a debreceni erdőben is (korábban falu volt). Gömörtető van Mátraverebély mellett. Lehet, hogy a Gömör itt sz. név, mert e vidéken Bekektető, Cakótető stb. is előfordul.

Kisázsziában ilyen faluneveket találunk a ténképen: Kömörlük, Kömürhan és Gümürdzsi oglu.

Mindezt persze nyelvésznek kellene vizsgálat alá fogni.¹⁾

B. Zs.

Kocsola (Falu Tolnában. Válasz egy kérdésre). Hogy összefügg-e a tavalyi számban (237. l.) tárgyalt Kocs helynévvel, nem tudjuk megmondani. Sajnos, a község eredetéről s nevének esetleges változatairól semmit se tudunk. Neve Csánki munkájában nem fordul elő.²⁾ Alkalmasint személynév. 1340-ben ugyanis egy Kochola v. Kachala nevű öregkún szerepel Hegyesegyházán, akinek a fia Tomajmonostoron hatalmaskodik. (Gyártás: Jászkunok III. k.). Lehet, hogy ez a két név ugyanaz. Egy terra Kuchule, Kuchula már 1272-ben felmerül Fejérben, mint a serefelel monostor birtoka. Kurcsula itt szintén sz. név. A XV. sz. legelején Somogyban is volt egy Kocsila, Kucsula nevű falu (v. ö. Dobika, Doboka). Nagyon is lehet, hogy K. török (kún) sz. név. Kisázsziában vannak ilyenképu helynevek: Kodzsula, Kucsula (ez utóbbira v. ö. török Kamicsin = magyar komócsin M. Ny. XXIII: 53.).

A borsodi, 1449-ben említett és ma is meglevő Kacola azonban alkalmasint a XVI. sz.-ban sokszor előforduló Kacola = kancaló szóval függhet össze, bár ezt oláh jövevénynek (kacel) magyarázzák.

B. Zs.

¹⁾ Felhívánk a figyelmét egy hasonló külsejű szóra a szilágymegyei Kémer nevére is, mely Kemer, Kemyr (Kemür) alakban fordult elő. A határában lévő Kemerrü dülönév, úgy látszik sz. névre mutat. Kemer nagyon gyakori helynév Kisázsziában (Kemer, Kemer-dag, Kemer-Bas, Kemer-Burun). Hogy közülük van-e kettejüknek egymáshoz, nem állítjuk. Lehet, hogy a hevesmegyei Debrő is olyan képzés a Teber, Deber-ből, mint Gömörből a Gemberből. Kömörből (régbben Kemerő) van Szatmárban is.

²⁾ Kovách Aladár szekszárdi muzeumi igazgató barátom értesít, hogy a herceg Esterházy uradalmak 1743-as összeírásában találta először Két évtized mulva már nagyobb község.

FOLYÓIRATSZEMLE.*)

Földrajzi Közlemények, 1926. 1—4.: *Wallner:* A felsőőrvidéki magyarság települése.

5—6.: *Pécsi:* Népmozgalmi jelenségek.

9—10.: *Pécsi:* Európa gazdasági válsága és Magyarország jövője.

Ethnografia, 1926. 1.: Solymossy: Az ethnologia tárgyköre és módszere.

3.: *Győrffy:* Alföldi kertes városok.

Magyar Statisztikai Szemle, 1926. 1.: Németország népessége. — *Schibelka:* A ponttérképek módszere és alkalmazása a mezőgazdasági statisztikában.

2.: *Thirring:* Budapest népessége 1925 végén.

3.: *Thirring:* Budapest befolyása a környék népesedésére. — A világ búzákészletei és búzaigazgatása.

10.: Ausztria idegenforgalma. — Az olasz vándormozgalom.

12.: Japán népessége.

Geo Politik, 1926. 1.: Ueberschaar: Die japanische Staatskultur und ihr neues Verhältnis zur Union der Sozialistischen Sowjetrepubliken. —

*) A Föld és Ember VII. évfolyamát egy új rovattal indítjuk meg, nevezetesen az itt kezdődő folyóiratszemlével. Az első számban a magyar és német folyóiratok 1926. évi kötetének emberföldrajzi témáit közöljük, a második számban a többi külföldi szakfolyóiratokat fogjuk közölni, a harmadik és negyedik számban valamennyi folyóiratnak 1927. évi addig megjelent füzeteit, úgy hogy a jelen évfolyam utolsó számával a pótlásokkal elkészülvén, attól kezdve minden szám az utolsó negyedév irodalmi termését ismertetheti.

Kühn: Die Verteilung der Gemeinden im Siedlungsgebiet Argentiniens. — *Nosadse:* Die Petroleumpolitik der Welt und das Schicksal Kaukasiens. 2.: *Zienau:* Der deutsche Wolgakolonist.

3.: *Obst:* Wir fordern unsere Kolonien zurück. — *Meyer:* Geopolitische Betrachtungen über Deutsch-Ostafrika (Tanganjika-Territory einst und jetzt). — *Thorbecke:* Die westafrikanischen Tropenkolonien Togo und Kamerun. — *Behrmann:* Die geopolitische Stellung Neuguineas vor und nach dem Kriege.

4.: *Gargas:* Die polnische Auswanderung nach Frankreich. — *Stelzmann:* Das Gesicht Mexikos. — *Haushofer:* Literaturbericht aus der indopazifischen Welt.

5.: *Barthel:* Deutschlands und Europas Schicksalsfrage. — *Haushofer:* Bericht aus dem indo-pazifischen Raum. — *Gothein:* Die wirtschaftliche Versorgung Italiens im Kriegsfall.

6.: *Teleki:* Die weltpolitische und weltwirtschaftliche Lage Ungarns in Vergangenheit und Gegenwart.

7.: *Metz:* Die elsassische Kulturlandschaft. — *Hagemann:* Die Mandchurei, der geopolitische Brennpunkt Asiens. — *Sidarizsch:* Größenklassen der Grenzgliederung. — *Maul:* Literaturbericht aus der amerikanischen Welt.

8.: *Zeck:* Europäische Aussenpolitik. — *Jäger:* Geopolitische Probleme in der Geschichte Thüringens. —

Löbsack: Das neue Russisch-Mittel-asien. — **Ostwald:** Deutschland und Japan. — **Vagts:** Kautschuk-Politik. — **Obst:** Literaturbericht aus Europa und Afrika.

10.: Dresler: Südslawien. — **Braunias:** Das Minderheitenproblem als rumänische Grenzproblem. — **Kutzscher:** Zum serbisch-bulgarischen Völkerkampf. — **Seidenzahl:** Singapore und die Herrschaft über den Pazifik. — **Maul:** Südamerikas Bodenschätze als Weltreserve und Machtfaktor. — **Haushofer:** Bemerkungen zum Problem der Bevölkerungsdichte auf der Erde. — **Obst:** Literaturbericht aus Europa und Afrika.

11.: Krüger: Von Deutschlands weltpolitischer Aufgabe. — **Hanisch:** Die Negerfrage in Südafrika. — **Dietzel:** Die Grundlagen der Argentinischen Wirtschaft. — **Fischer:** Neue Untersuchungen über Rasse u. Volkstum. — **Haushofer:** Literaturbericht aus dem indo-pazifischen Raum.

12.: Hiroe: Die japanisch-russische Annäherung und ihre Auswirkung, insbesondere auf die jungasiatische Frage. — **Gargas:** Die Niederlande als Einwanderungsgebiet. — **Ostwald:** Die japanische Politik seit dem Weltkrieg. — **Maul:** Literaturbericht aus der amerikanischen Welt.

Geographische Zeitschrift. 1926.

1.: Perlewitz: Die Luftfahrt im Dienste der Geographie. — **Jaeger:** Mexiko und Süd-Afrika. Ein geographischer Vergleich. — Deutsches China-Institut in Frankfurt. — **Leyden:** Die Städte des flämischen Landes.

2.: Marek: Eröffnung der Eisenbahnverbindung Agram-Spalato.

3.: Klute: Kulturgeographische Betrachtung einiger Landschaftstypen Argentiniens und Chiles. — Eröffnung der Eisenbahn Buchara—Tames.

4.: Rudolph: Jaederen, eine süd-norwegische Landschaft. — **Vogel:** Zur Lehre von Grenzen und Räumen.

5.: Laubert: Nationalität und Volkswille im preussischen Osten.

6.: Steimenn: Zur Urbesiedlung Amerikas. — Bevölkerungsstand der Vereinigten Staaten zu Anfang 1926.

7.: Sölch: Die Landschaft von Valencia. — **Beckers:** Von rätselhaften Ländern. — Eröffnung der Furka—Oberalp-Bahn Mendrisio-Stabio-Castanza (Mailand). — **Braun:** Die Stadt Danzig.

8.: Trolls Reise nach Bolivien. — Internationales Institut für afrikanische Sprachen und Kulturen.

9.: Wegener: Die Chinesische Provinz Kiang-si. — **Steffen:** Siedlungsanfänge im chilenischen West-Patagonien.

10.: Schmitthenner: Ist China überbevölkert? — Neuer russischer Handelshafen an der Luga-Mündung.

Petermanns: Mitteilungen. 1926.

1—2.: Langhans: Karte des Selbstbestimmungsrechtes der Völker. — **Semenov:** Tanais, Tana und Rostow. — **Schultz:** Zur Geschichte der Landschaftsentwicklung Russland. — **Halbfass:** Weitere Grundwasserforschungen.

3—4.: Hennig: Die Lage des Phäakenlandes. — **Osten:** Der gegenwärtige Stand der Internationalen Weltkarte 1 : 1,000,000. — **Wunschick:** Die geologischen Grundlagen der mitteleuropäischen Kulturen in Vorzeit und Gegenwart. — Die Machtbereiche der Kolonialstaaten nach dem „Gothaischen Jahrbuch“.

5—6.: Schostakovitsch, u. Fillecker: Waldbrände in Sibirien im Jahre 1915.

7—8.: Kruedener: Waldtypen als kleinste natürlicher Landschaftseinheiten bzw. Mikrolandschaften. — **Wittschell:** Die Entwicklung Tripoli-

taines seit der italienischen Besitzergreifung. — *Kranz*: Die Erdwärme als Energiequelle.

9—10.: *Taeschner*: Die Verkehrslage und das Wegenetz Anatoliens im Wandel der Zeiten. — *Pasarge*: Die politisch-geographischen Grundlagen des Südseegebietes vor dem Eintreffen der Europäer.

Geographischer Anzeiger. 1926.

1—2.: *Troll*: Die natürlichen Landschaften des rechtsrheinischen Bayerns. — *Wunderlich*: Die Lichtbildkarte (Diapositivkarte) als Hilfsmittel für den geographischen Unterricht. — *Karl*: Einstündiger Erdkundeunterricht in den Oberklassen. — *Wagner*: Bemerkungen zum Frankfurter Rahmenlehrplan für Erdkunde.

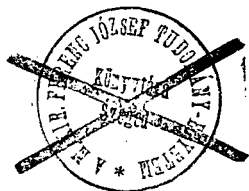
3—4.: *Schrepfer*: Die Schicksalsfrage des Oberrheins. — *Schlüter*: Über ein neues System der politischen Geographie. — *Blume*: Erdkundliche Lehrausflüge. — *Olbricht*:

Die Entwicklung der deutschen Großstädte seit dem Mittelalter. — *Knieriem*: Von der Lage der Geographie in Hessen. — *Littig*: Geographische Staatenkunde in den Oberklassen.

5—6.: *Burchard*: Die statistische Methode in der Erforschung des Luftmeeres. — *Liepe*: Wanderfahrten durch Schottland. — *Lautensach*: Das erdkundliche Arbeitsbuch von Muris-Scheer-Maywald. — *Knieriem*: P. Wagners Methodik des erdkundlichen Unterrichts.

7—8.: *Carlberg*: Stadogeographie. — *Brandt*: Anthropogeographie und Rassenkunde. — *Weisz*: Rassenkunde im Geographieunterricht. — *Bär*: Der Mittellandkanal. Eine wirtschafts- und verkehrsgeographische Betrachtung. — *Ottsen*: Von der deutschen Kohlenwirtschaft insbesondere des Ruhr- und Niederheingebietes.

11—12.: *Maull*: Politische Geographie und Geopolitik. — *Haack*: Der erste deutsche Luftverkehratlas.

Föld és Ember 1927. VII. évfolyam 15. melléklet.

Szeged belvárosa, légi felvétel 1100 méter magasságból.
Az egyetemi Földrajzi Intézet kezdeményezésére készítette a Magy. kir. Állami Térképészet fotogrametriai osztálya.
(Gyűjtőtávolság 21 cm. Zeiss, F, 45)

Királyi Magyar Egyetemi Nyomda

A VILÁG MAI KÉPE

3 kötet, diszes egész vászonkötésben,
tokban, előnyös részletfizetési feltételek
mellett 60 pengő. Havi részlet 4 pengő.

1—2. kötet. HETTNER ALFRÉD:

A LEIRÓFÖLDRAJZ ALAPVONALAI.

442 szövegközti térképpel és ábrával. For-
dította: Littke Aurél dr. I. kötet: Európa.
II. kötet: Tengerentuli földrészek.

3. kötet. CHOLNOKY JENŐ:

A FÖLDFELSZÍN FORMÁINAK ISMERTETÉSE. (MORFOLOGIA.)

SARFATTI ASSZONY: **MUSSOLINI ÉLETE.**

A gyönyörű diszkötésű, 288 oldalas hatalmas kötet ára 25 P. Kap-
ható részletfizetésre is. A legérdekesebb és legaktuálisabb olvasmány.

WILDNER ÖDÖN dr.: **LÉLEKÜDÍTŐ**
(azaz Szellemi Kincsestár)

Gondolatok és elmés idézetek gyűjteménye. 2427
idézet, több mint 350 életrajzi adat. Ára 6 pengő.

VIRÁG BENEDEK: **Magyar századok 884-1437.**
I—II.

A magyar nemzet története az Árpádház s a vegyesházi királyok uralkodása
alatt, 1816. évi kiadás, kézzel merített papíron, eredeti metszetekkel. — Két
kötet ára amatőr disznóbőrkötésben egybekötve 40 P.

Iászlai Mari emlékiratai. A legnagyobb tragika, mint színész, a
magyarság büszkesége volt; mint író,
az egész műveit emberiség szellemi
kincse lesz. Önéletrajza elragadó és megrendítő regény.
A mű ára egész bőrkötésben, aranymetszéssel 48 pengő,
félbőrkötésben 32 pengő. Megrendelhető részletfizetésre is.

BUDAPEST, VIII., Muzeum-körut 6. GÓLYAVÁR.
Postafiókszám: 242.

FÖLD ÉS EMBER

(ERDE UND MENSCH)

Vierteljahresschrift der Antropogeographischen Section der
Ung. Ethnogr. Gesellschaft.

Deutscher Auszug der Abhandlungen erscheint im dritten Heft.

Schriftleitung: Szeged, Geogr. Institut der Universität.

Fényképészeti újdonságok-

ról értesítőt ingyen és bérmentve küld

WANAUS JÓZSEF

Budapest, IV., Sütő u. 2. (Deák Ferenc tér sarok.)

Alapítva: 1896.

Telefon: Teréz 208—67.

Kérem ezen hirdetésre hivatkozni.

Legújabban megjelent harmadik kiadásban:

Magyarország néprajzi térképe

Tervezte:

Dr. KOGUTOWICZ KÁROLY

egyetemi tanár.

Teljesen új módszer felhasználásával készült!

Ára 3 pengő.

Kapható minden könyvkereskedésben és

KÓKAI LAJOS kiadónál

Budapesten, IV., Kammermayer Károly u. 3. szám.